

APMAH(KAA) THOFFAPHA POALKAOF

MATEPHANLI M MCCNELOBAHNЯ

10

г. г. геворгян КИЗЛЯР 952 HUY 2251

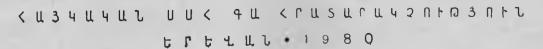
<\U\forall t\ U\forall t\

CLI LQILIIITAINTI LLI LCINTUITAINTI

lantatr te neuneuluurrneaantzzer

10

դ. դ. դԵՎՈՐԳՅԱՆ Գ<u>Զ</u>ԼԱ*Ր*

Խմրագրական կոլեզիա

թ. Ն. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ Է. Տ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Ս. Բ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Կ. Վ. ՄԵԼԻՔ-ՓԱՇԱՅԱՆ, Ա. Մ. ՆԱԶԻՆՅԱՆ, Դ. Ս. ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆ

Zumneh bulpughelbe'

Պատմական գիտ. թեկնածու Կ. Վ. ՍԵՂԲՈՍՅԱՆ, բանասի**բ**ական գիտ. թեկնածու Ա. Մ. ՆԱԶԻՆՅԱՆ

Գիբքը հրատարակության են եռաշխավորել գրախո_ներ՝ պատմական գիտ. րեկնածու Դ. Ս. ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆԸ և բանասիրական գիտ. թեկնածու Ա. Ս. ՂԱԶԻՅԱՆԸ

Աշխատությունում ներկայացված են հայկական նշանավոր դաղթօջախներից ժեկի՝ Ղզլարի հայերի ինքնատիպ տնտեսական կյանքը, կենցաղը, ընտանեկան և հասարակական հարաբերությունները, նյութական ժշակույթը, ինչպես նաև բանահյուսական ժառանգությունը (հեքիաթ, երգ, առած, ասացվածք, հանելուկ, օրհնանք, անեծք և այլն)։ Ազգագրական և բանահյուսական նյութերին կցված են հաժապատասխան ծանոթագրություններ, բառարան, իլյուստրացիոն նյութեր։

 $4 \quad \frac{0508000000}{703(02) - 79} \quad 40 - 77$

©Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատաբակչություն, 1980

1008181181 4111018

Հայկական դաղթօջախների մեջ ուրույն տեղ է գրավում Ղզլարը, որը նշանակալից դեր է խաղացել հայ ժողովրդի նյութական ու հոգևոր մշակույթի ասպարեզում։ Մինչև օրս, սակայն, հրապարակի վրա գոյություն չունի որևէ քիչ թե շատ ամբողջական աշխատություն Ղզլարի հայկական գաղթօջախի պատմության, աղգագրության ու բանահյուսության վերաբերյալ։

Նկատի ունենալով այս, ինստիտուտը Համապատասխան մեԹոդական ցուցումներով և օգնությամբ խրախուսել է Մոսկվայում բնակվող, բնիկ ղվլարցի, մտավորական Գ. Գ. Գևորգյանին ստեղծելու սույն աշխատությունը։

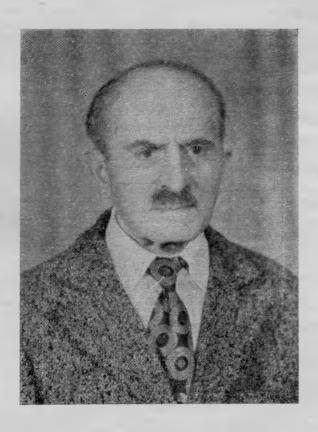
Սկսած 1958 թ. Գ. Գ. Գևորգյանը Ղզլարին վերաբերող նյութեր է հավաքել բազմապիսի տպագիր աղբյուրներից ու մի շարք արխիվներից (Ղղլար, Մայկոպ, Մախաչկալա, Աստրախան, Երևան), զուգակցելով դրան Ղզլարում և Ղզլարից դուրս այլ քաղաքներում ու ավաններում բնակ-վող ղզլարցիներից գրի առած ազգագրական բանավոր հաղորդումները և բանահյուսական ստեղ-ծադործությունները։ Հեղինակն իր աշխատու-թյունը բաժանել է երկու հիմնական մասի՝ ազգա-

դրություն և բանահյուսություն։ Ազդագրական բաժնում նկատվում է որոշ անհամամամասնություն. մի շարք բնագավառներ ներկայացված են առավել ամբողջական ու լիակատար տեսքով, քան մյուս-ները։ Դա բխում է նյութերի ընձեռած հնարա-վորությունից։ Առանձին հարցեր, որոնք չեն մեր-վել ընդհանուր շարադրանքին և հատվածական բնույթ ունեն, առանձնացված են և դրված վեր-ջում որպես հավելված։

Բանահյուսության բաժնում բանավոր պատմողական արձակի տեսակները (հեջիաթ, առակ, ավանդություն) և չափածոն (հրդեր) համեմատաբար սակավ են, մինչդեռ բանաձևային֊դարձվածաբանական փոքր ծավալի ստեղծագործությունները (առած-ասացվածք, օրհնանք, երդում, անեծք, հանելուկ, մականուն, դարձվածք և այլն) հարուստ ու բազմակողմանի հն։

Ժողովածուում զետեղված Ղզլարի ժողովրրդական երգերն ու պարեղանակները նոտագրել է ինջը՝ հեղինակը, իսկ խմբագրել է Լ. Աստվածատրյանը։ Ազգագրական առարկաների նկարներն ու գծագրերը կատարել է հեղինակը, արտանկարել է նկարիչ Ն. Խանդադյանը։

ԳԵՎՈՐԳ ԳՐԻԳՈՐԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Գ. Գ. Գևորգյանը ծնվել է 1889 թ. Ղզլարում, ծառայողի ընտանիքում։ Նախնական կրթությունը ստացել է Ղղլարի քաղաքային ռուսական 5-դաս-յա դպրոցում, որը չավարտած, Հայ բարեգործա-, կան ընկերության հաշվին ուսումը շարունակելու է ուղարկվել Նոր Նախիջևանի թեմական զիշերօ-թիկ դպրոցը։ Այնտեղ էին սովորում տասնյակ ղղլարցի պատանիներ, որոնց թվում նաև ապա-գա անվանի կոմպողիտոր Ռոմանոս Մելիբյանը։

Թեմական դպրոցում Գ. Գևորդյանը աշա֊ կերտել է անվանի Հայագետներ Ա. Զամինյանին, Ե. Շահարիզին, Հր. Աճառյանին, Իս. Թանգյանին (հետադայում Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի տեսուչ), Գևորգ սարկավագ Ձորեքչյանին (հետադայում ամենայն հայոց կախողիկոս Գևորդ 6-րդ)։ Վերջինս դասավանդել է հայոց եկեղեցու պատմութիյուն և երգեցողություն։ Հենց նա էլ, նկատելով Գ. Գևորգյանի ձայնական տվյալները, պատանուն սովորեցնում է նոտագրություն և հանձնարարում մեներգեր։ Աշակերտության տարիներին նա երդում է նոր նախիջևանի ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու բառաձայն խմբում, որի խմբավաոր Գևորգ Ձորեքչյանն էր։

Թեմական դպրոցն ավարտելուց Հետո Գ. Գևորգյանը երկու տարի ուսուցիչ է եղել Ղգլարի Հալոց 5-ամյա երկսեռ դպրոցներում։

1912 թ. Նա ընդունվում է Պետերբուրգի դյուղատնտեսական ուսումնարանը, միաժամանակ սովորելով նաև կոնսերվատորիային կից երաժշտական դպրոցի վոկալ դասարանում։ Պետերբուոդում եղած տարիներին Գ. Գևորգյանը երդում է տեղի Հայոց եկեղեցու քառաձայն խմբում, որի ղեկավարն էր կոնսերվատորիայի ուսանող Ռոմանոս Մելիքյանը։

1915 թ. Գ. Գևորգյանը զորակոչվում է բանակ։ Պատերազմից հետո նա կրկին անցնում է ուսուցչության։ 1920—1924 թթ. աշխատում է Ղզլարի հայոց երկսեռ դպրոցներում, 1924—1926-ը՝ Աստրախանում, սկզբում որպես ուսուցիչ, այնուհետև նույն դպրոցի վարիչ։ Աստրախանի հայոց դպրոցում նա կազմակերպում է երեկոյան դասընթացներ, ուր հաճախում են հայ երիտասարդները։

1925 թ. ամռանը Գ. Գևորգյանը մասնակցում է Հյուրախաղերով Աստրախան եկած Հայ դերասանական խմբի ներկայացումներին։ Խմբում են եղել Օլդա Գուլազյանը, Օ. Մայսուրյանը, Բերոյան ամուսինները, Պահարեն և ուրիշներ։

1926—1930 թթ. Գ. Գևորգյանը աշխատել է Գոնի Ռոստովի և Նոր Նախիջևանի Հայոց 8-ամյա դպրոցներում։ Միաժամանակ նա ուսանում է տեղի երաժշտական տեխնիկումի վոկալ դասարանում։

Դեռևս Ղգլարում եղած ժամանակ (1920—, 24 թթ.) Գ. Գևորգյանը իր ընկերների հետ կազ-մակերպում են համերգներ ու դասախոսություններ։ Նրանց ներկայացումներին մշտապես մատենակցում է տեղի հայ երիտասարդներից կազմ-ված նվագախումբը, որի ղեկավարն էր ապագահրաժիշտ նիկիտ Մկրտչյանը։

Ռոստովի Հայ դհրասանական դրամա-օպհրետային խմբում նույնպես ակտիվ մասնակցու-Թյուն է ունենում Գ. Գևորգյանը։ «Անուշ» օպերայում նա կատարել է Սարոյի դերը։ Նույն խըմբում են Հանդես եկել նաև Դանզաս ամուսինները։

1930 թ. Գևորդյանը վերջնականապես թողնում է մանկավարժությունը և լիովին նվիրվում
երգեցողությանը։ Դոնի Ռոստովում նա կազմակերպում է Արևելյան երգի ու պարի անսամբլ,
որն առաջինն էր Հյուսիսային Կովկասում։ Անսամբլի ղեկավար է Հրավիրվում կոմպոզիտոր
Երվանդ Սահառունին։ Անսամբլը կատարում է
մեծ մասամբ հայկական, ինչպես և այլ ազգերի
երգեր ու պարեր (վրացական, ադրբեջանական,
ռուսական, թաթարական և այլն). շուտով իրավունք է ձեռք բերում հյուրախաղերի մեկնելու
Սովետական Միության քաղաքները։

1935 թ. Գ. Գևորգյանը Մոսկվայում կազմակերպում է «Կովկասյան երգի-պարի աղգագրական անսամբլ», որը երկար տարիներ գործում է՛՛ Ռուսաստանի Ֆեդերացիայում։ Անսամբլի նպատակն էր Հայկական երգն ու պարը պրոպագանդել ուրիշ աղգերի մեջ, մոտիկից ծանոթացնելով նրանց մեր ժողովրդի արվեստին ու մշակույ-Թին։

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Գ. Գևորգյանն աշխատում է Համերգային բրին գադում, որը գտնվում էր ՍՍՀՄ պաշտպանության մինիստրի տրամադրության ներքու Առաջ շարժակելով զորքերի հետ, բրիդագը մասնակցում է նաև Բուլզարիայի և Ռումինիայի ազատադրմանը։

Պատերազմի ավարտից Հետո (1945) Գ. Գևորգյանը նորից անցնում է Մոսկվայի էստրադա, անՀատական ելույթներ ունենում Միության տարբեր վայրերում մինչև Թոշակի անցնելը։

Սկսшծ 1958 թ. «Кнэлярская правда» թերթում տպագրվել են նրա Հոդվածներն ու ակնարկները։

Նա «Գեմիր-գրիզ» ծածկանունով Հոդվածներ է տպադրել զանազան ԹերԹերում («Մուրճ և Մանգաղ» շաբաԹաԹերԹ և այլն)։

Գ. Գևորգյանը կատարել է նաև Թարգմանու-Թյուններ։

Ղղլարի պատմության և ազգագրության մասին ներկա աշխատանքը Գ. Գևորգյանը սկսել է
գրել 1958 թվականից։ Բացի այն բազմաթիվ
գրբերից ու փաստաթղթերից, որ նա տարիների
ընթացքում ուսումնասիրել և Հավաքել է Ղգլարի,
Աստրախանի, Գրոզնու, Մախաչկալայի, Մոսկվայի և Երևանի արխիվներում ու գրաղարաններում, Գ. Գևորգյանը զրույցներ է ունեցել նաև
Ղգլարի տարեց բնակիչների հետ (որոնցից շատերն արդեն չկան)։ Նա օգտագործել է նաև մի
ջանի ղզլարցիների գրավոր Հուշերը Ղզլարի անցյալի մասին։

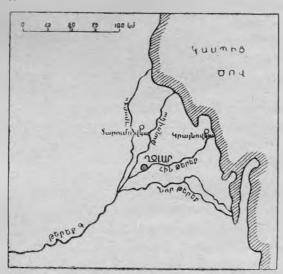
Գ. Գևորգյանին, իր աշխատանքի ընթացքում, մշտական խորհուրդներով ու ցուցումներով օգնել են հնագիտության և աղգագրության ինստիտուտի ազգագրության ու բանահյուսության բաժինների համապատասխան մասնագետները։

ԱՁ Գ Ա ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

բեգշպետիր «ԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ղզլար (Կիզլյար) քաղաքը դտնվում է Դաղըստանի Ինքնավար Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության Հյուսիսային մասում, Հին Թերեք դետի աջ ու ձախ գեղատեսիլ ափերին, Կուսպից ծովից 65 կմ արևմուտք։

Ղզլարը շրջանային կենտրոն է և իր յուրա-Հատուկ տեսքով տարբերվում է Հանրապետու-Թյան մյուս քաղաքներից։ Այն գտնվում է Մեծ Կոչվկասի Տյուսիս-արևելյան կարևոր ճանապարհների Տանգույցում, որոնք տանում են Տյուսիսում՝ դեպի Աստրախան, արևելքում՝ Կասպից ծով, Տա-

1. Ղգլար քաղաբը Թերեբ գետի դելտայում։

րավ-արևմուտքում՝ Գրողնի և Մոզդոկ, Հյուսիսարևմուտքում՝ Թերեքլի-Մեքթեբով՝ Նողայական տափաստանը։ Թերեք գետը Ղզլարի մոտ կազմում է դելտա Տետևյալ բազուկներով՝ Հին Թերեք, Նոր Թերեք, Թալովկա և Պրովա։ Թերեբից Ղղլարի մոտ հանված է մեծ ջրրանցբ, որն անցնելով բաղաքի միջով, ոռոզում է խաղողի և պտղատու այգիները։

Ղզլարի տեղը տափարակ է, նույնն է և շրջա֊ կայքը, մոտիկ սարեր չկան, պարզ եղանակին, մոտ 120 կմ հեռավորությամբ, կարելի է նշմարհը Կովկասյան լեռնաշղթայի ձյունափայլ զաղաթները։

Ղպլարի հողատարածքի մեծ մասը խաղողի, պտղատու այդիներ են ու արոտավայրեր։ Հայտնի են Ղգլարի ընդարձակ արոտատեղերը, ուր արածում են ոշխարների բազմաթիվ հոտեր՝ Դաղստանից, Վրաստանից, Հյուսիսային Կովկասի այլ վայրերից։ Մոտ 2—3 միլիոն գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ մինչև ուշ աշուն լինում են այդ արոտավայրերում։ Այնտեղ կառուցված են պատսպարներ անասունների համար, ինչպես նաև բնակարաններ ու հաշարաններ՝ հովիվների ու հյուրերի համար։

Ղզլարից երեք կիլոմետր հեռու, Թերեքի աջ ափին սկսվում են անտառները։ Դրանք հարուստ են ընտիր ծառատեսակներով ու Թփերով։

Ղզլարի կլիման մոտ է Հարավային Ղրիմի և Կովկասի սևծովյան կլիմային։ Ղզլարը գտնվում է միջին տաք դոտում։ Ամառը այնտեղ շոգ է, ձմեռը՝ համեմատաբար սառը։ Տեղի կլիմայի վրա մեծ ազդեցություն ունեն Կասպից ծովից փչող արևելյան քամիները (ցիկլոնները), որոնց պատհառով եղանակը բավականին փոփոխական է։ Ձյունը սակավ է, ձմեոը լինում է կարճատև։

Ղզլարից 18 կմ Հարավ Բեքեթեյ (ինչպես զգլարցիք են անվանում) գյուղն է, որի պաշտոնական անունն է Կարաբագլի։ Այս գյուղի բնակչության 90 %-ը Հայեր են, որոնց խոսակցական լեզուն այսօր էլ Հայերենն է՝ Ղգլարի բարբառը, չնչին տարբեությամբ։ Հայերեն են խոսում նույնիսկ այլադգիները։

Բեբեթեյցիների գլխավոր զբաղմունքը մինչև օրս էլ խաղողագործությունն ու դինեգործությունն է։ Այստեղից խաղողի բերքը ուղարկվում է Ղզլարի դինու գործարան։

Հիշյալ տեղերի հայերը գաղթել են Պարսկաստանից՝ 1797 թվականին։ Ղզլար գաղթած հայերի մի մասը՝ հիմնականում գյուղացիությունը, բնակություն է հաստատել Բեջեթեյ հայարնախ դյուղում ավելի ուշ։ Առաջին քարավանը բաղկացած է եղել 153 ընտանիջից։

Բեքեթեյցիները ռուսական կառավարությունից ստանում են մշակելի աղատ Հողեր, յուրաքանչյուր ծխին 30 դեսյատին, և հետևյալ արտոնությունները՝ 10 տարով գյուղացիությունը աղատվում է հարկատվությունից և ղինակոչումից, որից հետո նրանք վճարելու էին պետությանը՝ ռուրլուց մեկ տոկոս։

Ներկայումս գյուղը բարգավաձ վիձակում է։ Այն ունի կուլտուրայի տուն՝ ինքնագործ խմբով, դրադարան-ընթերցարան, կինոթատրոն, դպրոցներ և այլն։

Բեջեթեյ գյուղը վարչականորեն կապված է Ղղլարի Հետ։ Գյուղի բնակչության թիվը ներկայումս Հաղարից անցնում է։ Բեջեթեյցիների կենցաղը շատ մոտ է ղղլարցիների կենցաղին և դրեժե վերջինների անբաժանելի մասն է կազմում։

Ղղլարից մոտ 2 կիլոմետր Հեռավորության վրա էր նաև ս. Գևորգ եկեղեցին կամ, ավելի ճիշտ, ուխտատեղին։ Ղղլարցիների Համար վերջինս սիրված վայր էր, ուր գալիս էին մեծ տոների օրերին ժամանցի, վանքի բակում, ծառուղիներում, ղուխաշունչ Թերեքի դեղատեսիլ ափերին Հանդստանալու.

Ուխտատեղին և նրան կից մի քանի խրձիխները կառուցվել են 1828 Թվականին։ 1851 Թ. երեցփոխ Ստեփան Յուղբաշյանի ջանքերով վերանորողվում է եկեղեցին և շրջակայքը կառուցապատվում, բարեկարդվում։ Ուխտատեղին ունեցել է նաև խաղողի ու պտղատու ծառերի այդի, պահեստանոցներ, դոմեր և ախոռներ։ Սոսու և բարդու անտառը, դիմացից հոսող Թերեքը, դեղեցիկ տեսք են տվել վայրին։

Ղզլարի ժողովուրդը ս. Գևորգ ուխտատեղին անվանել է վանք։ Դա հետևանք է այն բանի, որ անցյալում փորձեր են արվել շահադիտական, նպատակներով տեղում վանական միաբանություն ստեղծել։ Եկեղեցու պատմության մեջ նրշված է, որ մի ինչ-որ ինքնակոչ վարդապետ ցանկացել է տիրանալ ուխտատեղիին։ Սակայն ծխական ժողովը միահամուռ իր վրդովմունքն է հայտնել վարդապետին ու մերժել։ Այդ դեպքից հետո եկեղեցին պաշտոնապես հայտարարվել է ուխտատեղի։

Ս. Գևորդի առնի նախորդ օրը վաղ առավոաից ղվլարցիք սաբով, ձիով, «եռանդակով» (կառը), ջամել, ամել, կին, տղամարդ, հրեխա, ույթատ, Հարուստ եկել են ուխտատեղի մի թանի օրով, ոմանք՝ աղոթելու ու մատաղ անելու, ոմանը լոկ հանգստանալու, ոմանք էլ՝ ուրախ ժամանակ անցկացնելու։ Զանազան ակնկալություններով ալստեղ են Հավարվել տարբեր ազգի, սոցիալական տարբեր ծագման, գանագան գբաղմունքների տեր մարզիկ՝ մուրացկաններ, միջնորդներ և այլն։ Հարևան քաղաքներից (Մոդղոկ, Գրողնի, Աստրախան) Հայ Հավատադյալների հետ այստեղ են շտապել սազանդարներ, ըմբիշներ, փամլևաններ (Դաղստանից), որոնք տոնա. կատարությունից հետո տուն են վերադարձել մեծ եկամուտներով։

Ուխտավորները տեղավորվել են Հյուրանոցում, պատշգամբներում կամ բակերում՝ ծառերի տակ, խոտերի վրա փովող խալիների, խսիրների վրա և այլն։ Անօժևան և անօգնական չեն մնացել նաև դատարկաձեռն եկողները։

Հանգստանալուց հետո սկսվել է կեր ու խումը։ Հրապարակի մեջտեղում՝ բարձր սյուներին ամրացված պարանի վրա, երկայն փայտր ձեռքին ճոճվելով իր «Հունարն» է ցույց տվել պարող փահլևանը (լարախաղացր), գլուխը սիրամարգի փետուրներով պարդարած, երեսը սև ու կարմիր ներկած ժողովրդին ղվարճացրել է նրա ծաղրածուն։ Զվարճացնողների, ըմբիչների պեստները պատած են եղել Թալիսմաններով, որոնց պորությանն է վերագրել ժողովուրգը նրանց կատարած բոլոր ձարաիկ խաղերը։

Գիշերները ամբողջ բակը լուսավորվել է նավթի ջահերով և գույնզգույն լամպերով։ Ուխտատեդին հանդիսացել է նաև հայ երիտասարդության ուրախության, հանդիսվման վայրը։ Այստեղ են հաճախ տեղի ունեցել առաջին ծանոթությունները, նշանի խոստումը և այլնւ Այստեղ են հավաքվել նաև Համբարձման հինգշաբթի օրը։ Պատարագից հետո մեծ թափորը, հոգևորականությունը և ժողովուրդը խաչ ու խաչվառով, ջշոցներով ու խունկ ծխելով դիմել են դեպի Թերեք, որի ջուրը մեծ հանդիսավորությամբ օրհնել է ավագ բահանան, արծաթե աղավնուց երեք անգամ ջրի մեջ կաթեցրել է մեռոն, որից հետո շատերը մտել են ջրի մեջ և խմել օրհնած ջուրը։ Ռուսները մինչև այժմ էլ ս. Գևորգ ուխտատեղին անվանում են «Տոպոլսկայա» («տոպոլ»—բարդի բառից, որոն-ցով շրջապատված էր ուխտատեղին)։

Ղզլարցին մարմնով դիմացկուն է և առողջ։ ԵԹե պատահում են նիհար, Թույլ կազմվածքներ, դա, հավանաբար, ջերմախտի հետևանք է, որ մի ժամանակ շատ տարածված է եղել Ղղլարում։

Տղամարդկանց դեմքի մաշկը, կանանց համեմատությամբ, ավելի թուխ է։ Ղզլարում բնդունված է մորուք և բեղեր պահելը։ Անցյալում
մորուք ունեցողները մեծամասնություն էին կաղմում։ Գեղեցիկ մորուք ունենալը ղղլարցի հայի
համար պարծանք էր։ Երիտասարդների մեջ սակավ էին պատահում մորուք ունեցողներ, բայց
բոլորն էլ անիտիր պահում էին դեղեցիկ սրած
բեղեր։

Կանանց մոտ Տնուց սովորություն կա՝ ականջների բլքեակները ծակել և օղեր անցկացնել։ Քթի պնչերը և շրթունջները ծակելու սովորույթ չի եղել։ Մարմինը դաջելու սիրահարներ՝ շատ քիչ։

Ղղլարում սակավ էին պատահում գեր տղամարդիկ, դա ավելի հատուկ էր կանանց։ Չափից. դուրս հաստ տղամարդուն անպատճառ մի համապատասխան մականուն էին կպցնում։

Տեղին Հատուկ է դանդաղ և ցածրաձայն խուսելաձևը։ Խոսելու ժամանակ ղղլարցին դիմում է և ձեռջերի շարժումներին։ Քայլվածջը աշխույժ է։

Ղզլարցու Հագուստի գույնը և տարազը կախված էին նրա ճաշակից։ Պետք է ասել, որ ղըզլարցի հայը բնությունից օժտված էր նուրբ ճաշակով։ Նա իր հազուստի մեջ և իր կենցաղում գործաղրում էր բոլոր գույները, բայց յուրաքանչյուր դույնը իր տեղին։

Մի ժամանակ ղղլարցին՝ հին սովորության համաձայն, որը Ղարաբաղից և Կովկասից բերհէ էին նրա նախնիները, նստում էր ծալապատիկ, թախար կամ հատակի վրա, սակայն ժամանակի ընթացրում ռուսական ազդեցությամբ նրա նստելու ձևը և մի քանի այլ սովորություններ արժմատապես փոխվեցին։ Գործածության առարկաններ դարձան բարձր սեղանն ու աթողը։

Չափաղանցություն չի լինի, եթե ասենը, որ Ղղլարի Հայուհին արտակարգ գեղեցիկ է ու բարեկաղմ։ Նրա մաշկը սպիտակ է, այտերն ու շրրթունքները վարդագույն, ատամները՝ հավասար, մաղերը հիմնականում սև՝ նուրբ ալիքավոր, հոնքերը սև։ Ղգլարի հայ աղջիկը դրեթե միշտ գրագետ էր, լավ գիտեր մայրենի լեղուն, աղատ կարդում էր հայերեն և ռուսերեն, տեղյակ էր տնային տնտեսության հարցերին, հմուտ էր ճաշ պատրաստելու, շոր կարելու, ձեռագործելու մեջ և այլն։

Հայտնի է, որ ուրիշ քաղաքներից Հայ հրիտասարդները եկել են Ղգլար՝ իրենց բախտր փորձելու, այնտեղից Հայ աղջիկ ուղելու նպատակով, Ոմանց այդ Հաջողվում է, ոմանց՝ ոչ, որովհետև սովորույնով օտար տեղ աղջիկ տալը ընդունված չէր։

Ըստ երևույթին պատահական չէ, որ քաղաքը կրում է «Ղզլար», այսինքն՝ «աղջիկներ» անունը։ Գոյություն ունեցող մի քանի դեղեցիկ լեգենդները՝ նվիրված այն աղջիկներին, որոնք իւհղդվել են Թերեք դետի կատաղի ալիքներում, նույնպես վկայում են տեղում գեղեցիկ կանանց առկայությունը։

Ղգլարի հին բնակիչներից են կումիկները։ Նբանք շատ հին ժամանակներից ապրել են Դա ղըստանի հարթավայրում։ Հետագայում սրանց մի մասը, դեռևս հայերից առաջ, գաղթել էր Ղգլար։ XII և XIII դդ. կումիկները խառնվել են եկվոր թուրքական ցեղերի (դլխավորապես ղպչաղների) հետ։ Այս վերջինների լեզուն հիմք է ծառայել կումիկների լեղվի կազմավորմանը։

Կումիկները նստակյաց են։ Նրանց հիմնական ղբաղմունքը եղել է երկրագործությունը, այգեդործությունը և առևտուրը։ Կումիկները հին ժամանակներից առևտրական կապեր են ունեցել Հյուսիսային Կովկասի և Անդրկովկասի ժողովուրդների հետո

Կումիկները մահմեդականներ են։ Նրանց ավանդական դդեստը եղել է «չուխան», «արխալուղը», մորթե փափախը, քուրքը և այլն։ Կանանց շրջազդեստը «քաբալայն» էր՝ երկար շոր,
մեջտեղից կտրված լայն խևերով։ Գլխի ծածկոցը
(չուտկա) բաղկացած էր դլխարկից և տոպրակից,
որի մեջ խնամքով դարսվում էին երկար ծամերն
ու արձակվում մեջքի վրա։

Ներկայումս կումիկները հագնվում են այնոլես, ինչպես հայերն ու ռուսները։ Նրանց երգերն ու պարերը ուղեկցվում են «ղոմըդի» (մեր սազի նման), դուդուկի, զուռնայի և դափի երաժշտությամբ։ Հին հրգերում տեղ են դտել ավանդությունները և աղգային հերոսների սխրագործությունները։ Ժամանակակից երգերն ավելի կենցաղային են, սիրային, հարսանեկան։

Ղզլարում կումիկները ապրում են Հայերի հետ կողջ-կողջի, իսկ Ղզլարից դուրս՝ աուլներում։ Նրանք իսաղաղասեր ժողովուրդ են։ Իրենց սովորություններով ու «ադախներով» զգաւիրորեն տարբերվում են Հարևան լեռնականներից։ Կումիկը բնադդով Հակառակ է եղել, օրինակ, արյան վրիժառությանը։ Իրենց միջև ծադած վեճերը նրանք աշխատել են լուծել իսաղաղ ձաւնասարով, բարեկամաբար։

Հարևան մլուս ժողովուրդը նողայներն են, որոնք ձին ժամանակներում Թողնելով Վոլդայի Հովիտը, տեղափոխվել են Թերեքի երկու ափերը և տարածվել մինչև Կասպից ծովը։ XVI դարում նրանք ընդունել են ռուսական Հպատակուժվուն։

Անցյալ դարի վերջերին նողայները քոչվորությունից հետզհետե անցնում են նստակյաց կյանքի։ Բացի խաշնարածությունից, նրանք կատարել են նաև ցանքու Ցանել են կորեկ, դարի, եգիպտացորեն։ Նողայները ցարական Ռուսաստանի ամենահետամնաց ժողովուրդներից էին։

Այժմ փոխվել է նողայների կյանքը։ Նրանք ձեռք են բերել գրագիտություն, ունեն առաջադեմ մտավորականություն՝ բժիշկներ, ուսուցիչներ, գյուղատնտեսներ։ Աուլներում կան դպրոցներ, ակումբներ, հիվանդանոցներ։ Շրջանային կենտրոններում հրատարակվում են նողայների լեղվով թերթեր և գրջեր։

Հարևան ժողովուրդներից են նաև չևչենները, որոնց գլխավոր զբաղմունքն է երկրագործութցյունը։ Ցանում են եզիպտացորեն, կորեկ և այլն։ Ունեն հրաշալի արհեստավորներ հատկապես պղնձադործության և ղինեգործության բնագավառներում։ Հայտնի է և բարձր է դնահատվում չեչենական կիրառական արվեստը՝ քարի և ղենքի վրա կատարված փորադրություններն ու զարդաքանդակները, ոսկենել ասեղնագործությունը ղղեստի դոտու վրա և գորգադործությունը։ Ձևչենները նույնուն աշխույժ բնավորություն։ Տղամարդու հիմնական դբաղտնունընիրց է եղել վարելը, հնձելը և ձիավարժութցյունը, որի մեջ նրանք բարձր վարպետության էին հասել։

Նստակյաց են նաև լեղգիները։ Նրանք զբաղվել են երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, մասամբ էլ մեղվաբուծությամբ։ Նրանց վաղուց է Հայտնի եղել ոռուսումը, որը կատարել են արհեստական ձևով, ջուրը գետից վեր բարձրացնելով։ Արհեստներն այստեղ բավականին զարգացած են եղել, մանավանդ զինեգործությունը։ Մինչև ռուսական օրենքների հաստատումը, Դաղստանի լեզդիները դատավարությունը կատարել են իրենց աղգային դատավորների միջոցով՝ բանավոր։ Հանցադործներին դատել են «շարիաթի» և «ադաթի» օրենքներով։ Դաղստանում դործ են ածվում հինդ ոլաշտոնական լեզուներ, որոնցից մեկը լեզդիերինն է։

Վզլարում բնակվել են նաև կազակներ՝ առաջին ռուսները, որ երևացել են Թերեթի ափին XIV դարում «Գրեբենոկիե կողակի» (լեռնային կաղակներ) անունով։

Հնում կաղակները սեկտանաներ են եղել։
Փոքր Կաբարդիայի աղղային ժողովը ռուս փաիւրստականներին ընդունել է իր ՀովանավորուՍյան ներքո և տվել նրանց մշակելի Հողեր։ Երկտր
տարիներ լեռնականների հետ կողջ-կողջի ապրելով, կաղակները մտերմացել են կաբարդինցիների
ու չեչենների հետ, ստեղծվել են աղգակցական
կասեր։ Կաղակների մեծ մասը Կովկաս էին դալիս առանց կանանց և շուտով տեղում ամուսնանում չեչեն և կաբարդինցի աղջիկների ու կանանց հետ։ Կաղակները շատ բան ընդօրինակեցին
կեռնականներից Թե՛ տարաղի (չուխա և մորԹե
փափախ), Թե՛ նիստ ու կացի և Թե՛ զենք գործածելու մեջ, սակայն պահպանեցին իրենց լեդուն։

XVIII դ. սկզբում դենհրալ Ապրակսինի Հրամանով այս կազակները փոխադրվեցին Թերեջի ձախ ափը, ուր նրանք գետի երկայնքով 80 կմ տարածության վրա կառուցեցին իրենց Հինդ բնակավայրերը, որոնք գոյություն ունեն ցայսօր (Ղղլարի շրջան)։

Խաղաղ ժամանակ կաղակների հիմնական զբաղմունքն է հղել երկրագործությունը, այգևգործությունն ու որսորդությունը։

Կապակները մշտական առևտրական Հարաբերությունների մեջ են եղել լեռնականների և Ղղլարի Հայերի Հետ։ Նրանք փոխանակում էին աղ, միրգ, գինի, նաև իրենց կանանց ձեռքերով պատրաստված կավե ամանեղեն և այլ ապրանքներ։ Թոխարենը ստանում էին գործվածքներ, յափնջի, պղնձե ամանեղեն, ոչխար, վառող, պատրաստի «արաբաներ» և այլն։ 1736 թ. «Գրեբենյան» կազակները փոխադրվեցին Ղգլարի նորակառույց բերդը և անվանվեցին Թերեջ-Ղգլարյան ղորջ։ Քիչ ուշ Ղզլարի ղորջերին միացվեց և Հայ-վրացական էսկադրոնը։

Ղղլարում ապրող վրացիները իրենց նիստ
ու կայով ու սովորություններով շատ քիչ են
տարրերվել Հայերից։ Պետք է նշել, որ վրացիները
թաղաքում իրենց առանձին Թաղը չեն ունեցել և
ցրված ապրել են Հայոց Թաղում։ Երկու ազգերի
միջև դոյություն են ունեցել մոտիկ աղդակցական
կապեր, Բոլոր վրացիները խոսել են Հայերեն։

Ղղլարի կենցաղում նկատելի տեղ են դրավել նաև հնդիկները։ Ղղլարի արխիվային փաստաթղթերում կա տեղեկություն, որ Աստրախանից բացի, հնդկական գաղութ գոյություն է ունեցել և Ղղլարում։ XVIII դ. երկրորդ կեսին Ղղլար
այցելած մի գերմանացի հանապարհորդ կաղմել
է Ղղլարի թարտեղ-պլանը, որի մեջ նա հաստատում է ոչ միայն այն փաստը, որ Ղղլարում եղել է հնդկական դաղութ, այլև որոշակի նշում է
նրա տեղը։ Այն գտնվել է քաղաքի հարավարևելյան թաղամասում, ռուսական վանքի մոտ (ներկայումս քաղաքային հիվանդանոց), որին շատ
մոտ էին քաղաքային մեծ շուկան և խանութների
շարքը։

Այստեղ են բնակվել Տնդիկ առևտրականները, որոնք մեծածախ առևտուր են կատարել Ռուսաստանի և Հնդկաստանի միջև։ Հնդիկներն այստեղ ապրել են առանց ընտանիքների, որովհետև սովորութային իրավունքով Տնդիկ կանանց արգելվում էր երկրից դուրս գալ։

Հնդիկ վաճառականների հագուստից և կենցաղից կարելի էր կռահել, որ նրանք բոլորն էլ հարուստ են եղել, առևտրի մեջ խիստ հմուտ ու ճարպիկ։ Գաղուխն ունեցել է ճաշարան, խոհանոց, ժողովարան, ուր նրանք հավաքվել են խորհրրդի և ժամանցի։ Նրանց սպասարկել են բաղմաթիվ ծառաներ, խոհարարներ, կառապաններ, ունեցել են կովեր, գոմեշներ, ձիեր և ուղտեր։ Վերջինները օգտագործվել են որպես գրաստ։ Ղղլարի հայ վաճառականները սերտ կապերի մեջ են եղել հնդիկների հետ։ Սրանք նաև առևտրական միջնորդներ էին ու թարգմանիչներ։ Կարիքի դեպքում հայ վաճառականը դիմել է հարուստ Տնդիկներ<mark>ին և նրանցից աջակցություն</mark> ստացել։

Հայտնի է, որ XVIII դ. և XIX դ. առաջին կեսին Ղզլարը խոշոր տեղ է դրավել Ռուսաստանի և Արևելքի առևտրի մեջ, մանավանդ Հյուսիսային Կովկասում։ Ղզլարի միջով էր անցնում առևտրական կարևոր ճանապարհներից մեկը։ Ղզլարի դաղութում ապրող հնդիկ վաճառականները, Աստրաիանի վաճառականների հետ միասին, հաճարակի հասնում էին Աստրախան, Մոսկվա և այլ ռուսական վաճառաշահ ջաղաջներ։

Ղզլարի հին պատմական փաստախղխերից տեղեկանում ենք, որ 1746 թ. հնդիկ առևտրականները Ղզլարից Աստրախան են փոխադրել ուխ մասնաբանակ արևելյան ապրանքներ։ Մի այլ փաստախղխում, որ գրել են հնդիկ առևտրակաները 1747 թ. Ղզլարի բերդի պարետի անունով, կարղում ենք՝ «Մենք ժամանել ենք Ղզլարի բերդր Դերբենդ քաղաքից (այն ժամանակ Պարսկաստան) պետական առևտրական նավով, խնդրում ենք խույլ տալ...» և այլն։

Անտարակույս, երկու երկրների առևտրական ղարգացող կապերին զուզրնԹաց տեղի է ունեցել նաև տնտեսական, մշակուԹային և այլ կարգի փոխազդեցուԹյուններ։

Ղզլարի բնակչությունը հետևյալ պատկերն է ունեցել։ 1785 թ. արջեպիսկոպոս Արղությանի վիհակադրական տվյալների համաձայն։ Ղզլարում եղել է 360 հայ տուն։ XVIII դ. վերջում Ղզլարի բնակչության թիվը հռապատկվում է նոր հկած հայ դաղթականներով։ Մ. Բժշկյանի «Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան» դրջում Ղզլարի մասին կարդում ենք (էջ 404)՝ «Տունք հայոց ավեյի են, ջան ղհաղար»։ 1804 թ. Ղզլարում եղել է աշվելի քան 6.000 բնակիչ։ Տվյալ ժամանակում դաբավականին խոշոր քաղաք էր։

1826—27 թթ. Ղղլարի Հայերի թիվը. տղամարդ՝ 2656, կին՝ 2436, ընդամենը՝ 5092։ 1852 թ. տղամարդ՝ 4332, կին՝ 4128, ընդամենը՝ 8.460։

Քաղաքի ամբողջ բնակչության թիվը հետաղա տարիներին եղել է.

1876 թ. - 9.205 բնակիչ, որից հայեր՝ 6.040,

1909 A.-10.742 »

1913 A.—12.000 »

1936 ft. -20.425 »

1965 թ. ... 25.000 » որից հայեր՝ 4.000 մարդ։

Թե ե՞րբ է հիմնվել Ղզլարը, ստույգ տեղեկու-Եյուններ չկան։ Հայտնի է, որ այն եղել է Հյուսիսային Կովկասի ամենահին քաղաքներից մեկը, ավելի հին, քան Մողղոկը, Գրողնին, Օրջոնիկիձեն (Վլադիկավկազ), Ստավրոպոլը, Պյատիզորսկը և այլն։

Մինչև բերդի կառուցումը (1735 թ.), Ղգլաոր եղել է աննշան մի բնակավայր։ Նրա գոյության մասին առաջին հիշատակումը վերաբերում է 1616 թ. Թերեբի շրջանի ռուսական ղորքերի հրամանատար Խոխլովի ղեկուցադրի մեջ։ Ղզլարի մասին կան բաղմաթիվ հայկական, ռուսական և կումիկական լեղենդներ ու ավանդություններ։

Կան տվյալներ, որոնք վկայում են, որ Ղգլար ավանում Հայեր եղել են դեռ XVII դարում։ Դրա առհավատչյան է Ղգլարի հայոց գերեզմանատան դամբարաններից մեկի վրա փորադրված հայերեն արձանագրությունը «Վախմ. 1715 թ.», հանգուցյալի անունը ջնջված է։

Ղղլար ավանը մինչև 1735 թ. գտնվել է հին
Թերեք գետի և «Ղզլար» կոչված գետակի (ներկայումս գոյություն չունի) հանգույցում։ Այստեղից
անցել է առևտրական ցամաքային մի ճանապետի,
որը Ռուսաստանը կապել է Կովկասի և Արևելքի
երկրների հետ։ Տեղը նպաստավոր է երկրագործության և խաշնարածության համար։ Բնակիչների համար ապահով վայր է, որովհետև XVI դ.
վերջում և XVII դ. առաջին կեսին այստեղ եղել է
Թերեքի կաղակային մշտական պահակություն
(караул)՝ ճանապարհները հսկելու նպատակով։

Տվյալներ կան, որ Ղղլար ավանի առաջին Հիմնադիրները եղել են կումիկները, ռուսները և Միջին Ասիայից եկած տաջիկները։ Նրանք ղբաղվել են անասնապահությամբ, դլխավորապես ոչխարաբուծությամբ և երկրագործությամբ։

Ղգլար Թաթարերեն նշանակում է «աղջիկներ»։ Ղգլարում բնակվող կումիկները (Թաթարական ցեղ) այն անվանում են «Ղգլարկալա»՝ «աղջիկների բերդ», որի մասին արդեն հիշված լեգենդները մենք տալիս ենք Համապատասխան գլխում։

Ղզլար ավանը, գտնվելով ռուսական սահմանագլխին, պարսկական սահմանին կից, պաշտոնապես Ռուսաստանին հպատակ չէր։ Ռուսական իշխանությունը Թերեքի այս շրջանում չափաղանց թույլ էր։ Ղղլարը առևտրական կապերով կապված էր կումիկական մի քանի նշանավոր առևտրական կենտրոնների հետ, ինչպիսիք էին՝ Թաշնիդու (ներկայումս՝ Աքսայ) և Էնդերի (Անդրեևո) գյուղերը։

Պետրոս I-ի պարսկական արշավանքից հեառ, 1723 թ. սեպտեմբերի 12-ին կնքված պայմանագրով Ռուսաստանին անցան մի քանի քաոաթներ՝ Բաթուն, Դերբենդր, Գիլլանը, Մազանդարան և Աստրաբադր, որոնք Ռուսաստանին Հնարավորություն էին տալիս ընդարձակելու արտաքին առևտուրը։ Պետրոս I-ը բանակցություններ սկսեց Ղարաբաղի հայ մելիքների հետ՝ տեդափոխվելու Ռուսաստան, խոստանալով նրանց մեծ արտոնություններ, ազատ Հողեր Թերեքի և Կոլսու (Սուլակ) դետի ափերին և ս. Խաչ բերդաքաղաքում։ Կոմս Ռումյանցևին ուղղված իր նամակում Պետրոս I-ր գրում է՝ «Մեզ մոտ եկան Տալ պատգամավորներ, խնդրելով՝ պաշտպանել իրենց Թշնամիներից։ Նրանց խնդիրը մենք չենք կարող կատարել, բայց մենք Թույլատրեցինք նրանը ընակվել մեր մերձկասպյան գավառներում և տվեցինք Հուսադրող Հրամանագիր.... Մենք պարտավոր ենք մեր քրիստոնյա եղբայրներին ամեն աջակցություն ցույց տալ»։

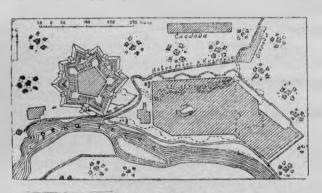
Արշավանքից հետո Պետրոս I-ը Տարկիի հնացած ամրության փոխարեն հրամայեց Կոյսու դետի վրա կառուցել նոր ամուր բերդ, որն անվանեց Սուրբ Խաչ (ի հիշատակ հին հունական գաղութի, որը կոչվում էր Ստավրոպոյիս՝ խաչի ջաղաք)։

Նոր բերդի կառուցումը ավարտվեց 1724 Թբվականին։ Տարկիի ամբողջ կայազորն ու բնակիչներին փոխադրեցին ս. Խաչ բերդաքաղաքը։ ԳաղԹած Տայերը, վրացիները և պարսկական Թեզիկները կարճ ժամանակում այստեղ շինեցին տոներ, խանութներ և քարվանսարաներ։ Սակայն 1734 Թ., այսինքն տաս տարի անց, այդ բերդը, նոր քաղաքական դեպքերի պատճառով, նույնպես կորցրեց իր նշանակությունը։

Պարսկաստանում գահ բարձրացավ Նադիր շահը, որի օրոք երկիրը շատ ուժեղացավ։ 1735 Թ., ըստ Գանձակի համաձայնագրի, ռուսակադ դողջերը հա քաշվեցին Բաքվից և Դերբենդից։

Նույն Թվականին գեներալ Լևաշովը, մտադրություն ունենալով նոր բերդի համար հարմար տեղ դտնել, մեկնեց Թերեջի շրջանը։ Նրա ուշադրությունը Հրավիրեց Ղգլար ավանը։ Այստեղ դեո Հնուց գոյություն ունեին առևտրական Հարաբերություններ Կովկասի լեռնականների Հևտ։ Հայ վաճառական Սաֆար Վասիլնը՝ Պետրոս Աշաջինի կարգադրությամբ, Ղգլարի մոտ կառուցել էր մետաքոի դործարան (1718 թ.), որի շուրջ կարճ ժամանակում իւմրվել էր զդալի թվով բնակշություն, մեծ մասամբ Հայ գաղթականներից։ Ծավալվել էր այդեգործությունը, շերամապահութթյունը և բամբակի ու բրնձի մշակությունը։ Այս ամենը նպաստավոր էին ամրոցաշինության Հաժար, և արդեն 1735 թ. գարնանը սկսվեց Ղգլարի բերդի կառուցումը, որն ավարտվեց մեկ տարի անց։

Բերդը կառուցվել է ինժեներ զեներալ Ա. Ի. Բիբիկովի (1698—1784) նախաղծով։ Այն Հնդանկլուն կառուցվածք էր՝ բաղկացած Հինգ բուրզե-

2. Ղպլարի բերգի ուրվադիծը։

րից, երեք մուտքով։ Այն շրջապատված էր բարձր պատերով, հողային Թմբերով ու ջրով լիքը շրջանաձև խոր խանդակով, որի վրա ձգված կամուրջներն ամեն գիշեր և վտանգի ժամանակ բարձրացվում էին։ Արևելքից բերդի համար բնական պատնեշ էր Թերեք դետը։ Բերդի ներսում տեղավորված էին կայաղորի գլխավոր պահեսաները, բերդին կից՝ ռուսական եկեղեցին, պարետի տունը, զրասենյակը, դորանոցը, հրետանային պարկը, բանտը, վաոոդի նկուղը և աղի ու պարենի խանութները։ Վտանգի դեպքում բերդը կարող էր

Ներկայումս այդ Հոկայական ամրությունից ոչինչ չի մնացել, ժամանակի ընթացքում փլվել է, չկա և եկեղեցին։ Բերդի տերիտորիայում են գը։ո-նրվում № 1 դպրոցը, հին բաղնիքը, հյուրանոցը, կապի շենքը։ Բերդի հին կառուցվածքներից միակ շենքը, որ մինչև օրս պահպանվել է՝ պարետի շենքն է, ուր ապրել ու ծառայել են պատմությանը

Տայանի անձնավորություններ՝ Պուշկինի բարհկամ, բանաստեղծ Կատենինը, դնղապետ Հախվերդովը և ուրիշներ։ Այստեղ մի քանի օրով կանգ են առել՝ ֆելդմարշալ Ա. Վ. Սուվորովը, Մ. Յու. Լերմոնտովը, Բեստուժև-Մառլինսկին, Մ. Մ. Իվանովը և ուրիշներ։ Ներկայումս այդ շենքում Ղղլարի էլեկտրացանցի գրասենյակն է։

Բերդին ղուդահեռ աճում էր նաև ժամանակավորապես երկրամասի առևտրա-արտադրական կենտրոնի դեր ստանձնած նոր ջաղաջը, որի ղեկավար մարմիններն էին պարետային և ջաղաջացիական գրասենյակները, ուր բոլոր գործերը վճռում էր գլխավորապես ղինվորական հրամանատարությունը՝ բանավոր։

Ղեկավարության այս ձևը տևեց ուղիղ 50 տարի, որի ընթացքում շատ իրողություններ չըգրանցվեցին։ 1786 թ. Հունվարի 21-ին հիմնադրվեց Հյուսիսային Կովկասի փոխարքայությունը, որի իշխանության տակ էին անցնում ինդ դավառներ (Եկատերինոգրադի, Ղգլարի, Մողդոկի, Ստավրոպոլի, Ալեքսանդրովսկիի գավառները), և Ղգլարը վերածվեց դավառական կենտրոնի։

1736 թ. աշնանը Ս. Խաչ հին բերդը լքվեց։ Այնտեղից ծանրաբեռնված սայլերը ուղևորվեցին դեպի Ղղլար։ Բնակչության հետ այստեղ տեղափոխվեցին ռազմական պարենը, ղորքը, Թենգինյան
գունդը, որից կաղմվեց բերդի կայազորը, կաղակային հեծելաղոր, հետևակ և այլն։

1742 թ. Պետերբուրդում լուր ստացվեց, որ Նադիր շահը մեծ զորքերով մտել է Դաղստան։ Աստրախանում, Ղզլարում և Կասպից ծովի վրա սկսեցին շտապ պատրաստություններ տեսնել։ Սկսվեց ծովային նավատորմի վերանորոգումը, Ղղլարի բերդի ամրացումը։ Ձնայած պատերադմ չսկսվեց, բայց 1743 թ. փետրվար ամսից մինչև 1747 թ. Նադիր շահի մահը Թերեքի վրա անհան-դիստ վիճակ էր։

Ղգլարի բերդը իր գոյությունը պահպանել է 125 տարի անընդհատ, մինչև 1860 թվականը Այդ ընթացրում այն որպես սուհմանապահ բեու չատ կարևոր դեր է խաղացել ղավթիչների դեմ մղված կոիվներում։

Այսպիսով, 1735 թ. Ղղլարը դարձավ բերդաքաղաք։ Վերածվելով թշնամիների հարձակումներից պաշտպանված մի ապահով վայրի, այն իրեն ձղեց ապահովություն փնտրող դաղթականությանը, ուր և 1735 թ. բնակություն հաստատեց 450 Հայ ընտանիք։ Գաղթականներ եկան նաև Ղարաբաղից, Պարսկաստանից, Հայաստանից, Վրաստանից։

1753 թ. մի խումբ ուղումեցի, սարադացի և Թավրիզցի, նաև շրջակա գլուղերի պարսկահպատակ հայերը, չղիմանալով պարսկական ծանր հարկերին, գալիս են Էնզելի, իրենց ընտանիջներով (27 ընտանիջ)։ Նրանք դիմում են հանգությալ Մարգարի որդի, Աստրախանի բնակիչ պ. Հով-Տաննեսին, որ նա Տովանավորի իրենց, տեղավորի Ղգլարում, որպեսզի աշխատեն մետաքսի գործարանում, ընդլայնեն մետաքսադործությունը, մշակեն ցորեն, տորոն, բամբակ, գարգացնեն այդեգործությունը և այլն։ Նրանը խնդրում են լուրաքանչյուր ընտանիքին հատկացնել մի զույգ եզ և սերմացու։ Այդ Համաձայնագրով նրանք պարտավորվում են բոլոր տեսակի բերքերի 2/10-րդը տայ իրեն կամ իր Հաջորդներին, իսկ մնացածն էլ ժամանակի գներով վաճառեն նորից իրեն՝ պ. Հովհաննեսին, միայն այն պայմանով, որ պ. Հովհաննեսը իրենց փոխարեն պատասխանատու լինի պետական ամեն տեսակի Հարկերի Համար, իրենց փողով գործարանի մոտ կառուցել տա եկեղեցի, ուր նրանը կարողանան ազատ կատարել իրենց լուսավորչական հավատի ծեսերը։ Այդ համաձայնագիրը գրված է ռուսերեն 1753 թ. ապրիլին՝ Էնզելիում։ Ներքո ստորադրել են բոլոր ընտանիջների ներկալացուցիչները։

1798—99 ԹԹ. Ղարաբաղի մելիքները ընդուն և 11 հաղարընտանիք Ղարաբաղից գաղԹում է Հյուսիսային Կովկաս՝ Ղզլար, Մոզդոկ, Ս. Խաչ, Գերբենդ և մի քանի գյուղեր։ 1817 Թ. Պարսկաստանից Ղզլար է դաղԹում ևս 219 ընտանիք, իսկ ԲեքեԹեյ՝ 153 ընտանիք։ Այսպիսով, տարբեր ժամանակներ հայրնակիչներ են գաղԹել Ղգլար հետևյալ վայրերից՝ Ղարաբաղից, Թիֆլիսից, Գորիից, Սուրամից, Ադուլիսից, Երևանից, Սանահնից, Սայսարայից, էրդրումից, Նուխուց, Շամախիից, Բաքվից, Դերբենդից, Մոզդոկից, Աստրախանից, Եւ Նախիջևանից։

Գաղթականների առաջին գործերից էին բնակարանաշինությունը, ամբարտակների կառուցումը, մի քանի լեռնանցքներ լեռնաբնակների հարձակումների դեմ անառիկ դարձնելը և այլն։ Կարձ ժամանակում ծաղկեցին անմշակ հողերը, տարածվեցին պաղատու և խաղողի այգիները, շերամի համար անհրաժեշտ թթենիները, ցորենի, բրնձի, բամբակի, տորոնի (ներկաբույս) և այլ ու այլ կուլտուրաների ղաշտերը։ Բացվեցին դործարաններ, արհեստանոցներ, խանութներ։

Դեռևս 1718 թ., Պետրոս I կայսեր հրովարտակով, հայ վաճառական Սաֆար Բարսեղյանը (Վասիլև) իրավունը էր ստացել Ղգլարի մոտ, Թերեքի ափին հիմնել մետաքսի գործարան, որը ժամանակի ընթացքում ընդարձակվեց, օրինակ դառնալով հարևան գավառների համար։ Շնորհիվ Տալերի, ալգեգործությունը, գինեգործությունը և շերամապահությունը բավականին դարգացան և մեծ օգուտ տվեցին ռուսական գանձարանին։ Պետրոս Մեծի Հաջորդները՝ Եկատերինա I-ը, Եկատերինա II-ը, Պավել I-ը շարունակեցին իրենց նախորդի քաղաքականությունը Հայերի նկատմամբ։ Մասնավորապես Հալ վաճառականներին արվում էին մեծ արտոնություններ, որոնց մասին են վկայում կայսերական հրամաններն ու հրովարտակները։

Այսպիսով, XVIII դ. և XIX դ. առաջին կեսին Ղգլարը Հյուսիսային Կովկասի ռազմավարչական, տնտեսական և մշակութային կենտրոններից մեկն էր։ Այնտեղով էին իրականացվում դիվանագիտական հարաբերությունները Արևելքի և կովկասյան երկրների հետ։ Բացի այդ, Ղղլարը Ռուսաստանի հարավային սահմանագլխի նշանակալի ամրություն էր թուրք-ոլարսկական հարձակումեների դեմ։

Առավել մեծ էր Ղգլարի առևտրական նշանակությունը։ Արևելյան ապրանքների (Հնդկաստանից և Պարսկաստանից) առևտուրը Ռուսաստանի հետ կատարվում էր Ղգլարի և Աստրախանի վրայով։ Այս գործում մեծ ակտիվություն էին ցուցաբերում Հատկապես Հայ և պարսիկ վաճառականները¹։

Ղղլարի շուկան, որ այն ժամանակ Հայտնի էր ամբողջ Կովկասում, իրեն էր ձգում օտարերկրրյա շատ վաճառականների Հայաստանից, Վրաստանից, Դաղստանից, Միջին Ասիայից, Պարսկաստանից, Հնդկաստանից և այլ վայրերից։ Շուկա էր հանվում նաև Կովկասի լեռնականների գրենե ողջ ապրանքը։ Իրար հետևից անընդհատ եկող քարավանները փոխանակում էին տնայնագործական գորգեր, խսիրներ, յափնջիներ, գործվածքներ, անասուններ, որոնց դիմաց տանում էին

¹ Հայ վաճառականներից շատերը ժոնում էին պարսկական առևտրական մի ընկերության ժեջ, որ հիմնվել էր Աստրախանում՝ 1755 թ.։

իրենց անհրաժեշտ ապրանքներ՝ մետաքս, երկա-Թեղեն, ամանեղեն, օճառ և այլն։

XIX դ. սկզբին Ղզլարում արդեն գործում էին մի քանի դործարաններ՝ երկու մետաքսագործական, 11 սեկի և կաշվի, երկու ներկի, մեկ օճառին 46 օղու գործարաններ։ Կային նաև ոսկերչական և անագապատման արհեստանոցներ։ Հատկապես մետաքսագործության մեջ Ռուսաստանում Ղզլարը մինչև XIX դ. կեսը նշանակալի տեղ էր գրավում։

Ղոլարի շուկան հանվող հիմնական ապրանը-

ներն էին՝ դինին, օղին, մետաքսը, բրինձը, աշ նասունները, կաշին, յուղը, քնջութե, տորոնը, կապարը, մեղրը, միրդը, ձկննղենը (բալիկ), խաշ վիարը և այլն։ Հատկապես եկամտաբեր էին դինին ու օղին։

Ղգլարը, որպես առևտրական կենտրոն, իր նշանակությունը պահեց մինչև XIX դ. կեսերը, որից հետո ավելի նշանակալի դարձան Գրողնին, Վլադիկովկաղը (Օրջոնիկիձե), Պյատիգորսկը, ուր երկաթուղին ավելի շուտ մուտք գործեց։

Ղդլարի հայերի առաջին մտահոգություններից էր հողերի ոռոզման, ջրատար ցանց ստեղծելու հարցը, որի առթիվ հրավիրված ընդհանուր
ժողովը որոշեց Թերեքից մի մեծ ջրանցք անցկացնել և գա ճյուղավորել այնպես, որ յուրաքանչյուր
այզի ունենա իր առուն։ Կառավարությունն ընդառաջեց ղղլարցիներին, պետական գանձարանից
բաց թողնվեց որոշ գումար այդ աշխատանջների
համար։

Քանի որ Թերեքի մակերեսը քաղաքի մակերեսից բարձր է, ուստի հեշտությամբ վճռվեց այն հարցը, թե ինչ ուղղությամբ պիտի տարածվեին այգիներն ու արոտավայրերը, փորվեին ջրանցքներն ու առուները։ Այդիներ տնկվեցին Թերեքի դելտայից անմիջապես դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք, ուր հողն էլ միանդամայն համապատարևմում էր այգեդործությանը։ Հետագայում այդիների գոտին Ղզլարի շուրջը դնալով ընդար-ձակվեց։

Նոր առուներ փորելու, Հները նորոգելու և դրանց օգտագործումը կանոնավորելու աշխատանքներում սիրով օգնության էին Հասնում Հարևան այլազգի այգեզործները, երբեմն կիսեւլով նույնիսկ աշխատանքի ծախսը։ Բարեկամական նման Հարաբերություններ Հաստատվեցին Հատկապես մանր այգետերերի միջև, որոնց շահերն ու նպատակները իրագործելի էին միայն միասնաբար Հանդես գալու դեպքում։ Խոշոր այգետերերը (կալվածատերերը) կախում շունենալով մանր այգետերերից չատ Հաճախ իրենք էին թելադրում նրանց «մասալի» (բերքի) արժեքը ընթացիկ տարվա Համար, Հարստահարում էին նրանց, էժան գներով գնում բերքը կամ շիրան,

որը իրենց մառաններում մշակելուց հետո, արտա֊ հանում էին Ռուսաստանի քաղաքները՝ կրկնակի ու եռակի գներով։

Երկրագործություն։ *Ղղլարի հայերը, ի տար*բերություն այդեգործության, գլխավորապես խաղողագործության, ավելի քիչ էին զբաղված դաշտամշակությամբ։ Ավելորդ Հող և ժամանակ դրա Տամար գրեթե չկար։ Մեկ այգին հացիվ լիներ մեկ կամ երկու դեսյատին։ Այդ տարածությունը նրա տերը պիտի բաժաներ մի քանի մասերի՝ խաղողի (մեծ մասը), պտղատու ծառերի, բանջարանոցի և բակի, ուր գտնվում էին իր փոքրիկ բնակարանը և ամբարը։ Իսկ չքավոր այգնգործը նույնիսկ այդ բնակարանն էլ չուներ, այլ շինում էր վրանի պես մի բան, ուր կարելի լիներ քնել և քամուց ու անձրևից պաշտպանվել, և ամբար, որտեղ պահվում էին այգեգործական գանադան իրեր ու գործիքներ։ 2-3 մ երկարությամբ և 1-1/2 մ լայնությամբ Տասարակ տներ ու ամբարներ, որոնջ ծեփվում էին կավախառն գոմաղբով։ Տանիքը շինում էին թեք և ծեփում հարդախառն ցեխով։

Ձջավոր այդետերերը աշխատանջում մեծ կարիք ունեին օգնականների և, քանի որ մշակ- ներ վարձելու հնարավորություն չունեին, գործի էին դնում իրենց ընտանիքի բոլոր անդամներին։ Գյուղատնտեսական գործիքները, որոնք անհրաժեշտ էին այդում, ձեռք էին բերվում քաղաքում։ Դրանք կարելի էր դնել շուկայում կամ պատվիրել մասնավոր արհեստանոցում, դարբնոցում։

Գողծածվող հրկրադործական⁾ դործիջները նույնն էին, ինչ Հարևան աղգերինը՝ ռուսներինն ու կաղակներինը։ Ընդունված դործիջներն էին՝ արորը, որին հաջորդեց երկաթյա ղութանը,

բանը, բլունգը, փոցխը, մարկեղը, գերանդին, մանդաղը և ալլն։ Մանը ալգետերերը բանջարանոցին հատկացված հողը մշակում էին մեծ մասամբ ձևոքի գործիքներով։

Այգու վերին մասում, բակի մոտ, մի փոքր տարածություն էր հատկացվում խոտաբույսերին, ուր արածում էին սեփական ձին, մեկ, երկու կովը, կամ Թե, մեկ կամ երկու կԹան գոմեշները։ Անասունների Համար դեռ ամռան վերջում այգիդործը պատրաստում էր ձմեռվա պաշարը՝ դեդերով խոտ ու դարի, որը նա գնում էր քաղաքի շուկալում։ Ենե այգում տեղ չէր գտնվում անասուններին արածացնելու Համար, այդ դեպքում մի քանի (4-5) այգեգործներ միմչանց հետ համաձայնության էին գալիս և իրենց ալգիների սահմաններում բացատ արոտավայր հատկացնում՝ անասունների համար։ Անասունների աղբը կիտվում էր մի տեղ, իսկ գարնանը դրանով պարարտացվում Հոդր։

Խոշոր այգետերերը կամ կալվածատերերը վայ ու ցանքը կատարում էին վարձկան մշակների և անասունների միջոցով։ Գութանին լծում էին ձի, հղ կամ արու գոմեշ։ Միայն սովետական իշխանության տարիներին Ղգյարում մուտը գործեցին գյուղատնտեսական մեքենաներ՝ տրակտոր, սերմնացան, կալսիչ, սերմադտիչ և այլն։

Խոշոր այգիների ամենափոքր օգտակար տալածությունն անցնում էր 30-40 դեսյատինից։ Նրանը Հնարավորություն ունեին իրենց Հողերում ցանելու նաև բրինձ, սիմինդր (եգիպտացորեն), բնջութ, տորոն, կանեփ, կտավՀատ և այլն։ Կանեփի Թելերից պատրաստում էին կտավներ, պարան և այլն, իսկ սերմերից հանում էին յուղ։ Ձբաղմունըներից էր նաև չերամապահությունը, որը XVIII դ. կեսից սկսած տարածված էր Ղրդլարում և շատ եկամտաբեր էր։ Խոշոր այգետե֊ րերը իրենց այդիներում կառուցում էին Հատուկ չենքեր, որոնց մեջ պատրաստված դարակահարկերում պահում և աճեցնում էին շերամը։ Շերաւքի որդը կերակրելու Համար ալգում տնկում էին PALLALLI

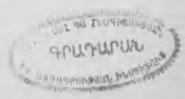
Ղոլարում մշակվող ամենահին բույսերից են ընջունն ու տորոնը։ Երկուսն էլ համարվում են շատ արդյունավետ բույսեր։ Քնջութը միամյա յուղաբեր բույս է, որի սերմերից ստացված յուղր զործածվում է կերակրի, սննդի արդյունաբերության մեջ և այլն։ Նրա մանրած սերմերից պատրшишти вы Сшиш և шуй: Տորոնը (марена)

բույս է, որի արմատներից ստացվում է մուդ կարմիր զույնի ներկ։ Նրանով ներկում են մետաքոլա, բրդլա և բամբակլա գործվածքներ։ Ալս ներկից մեծ քանակությամբ ուղարկվում էր Մոսկվա, Պետերբուրգ, Աստրախան և ավելի շատ Պարսկաստան։ Արտադրում էին տարեկան մոտ 5 հաղար փութ ներկ։

Հին ժամանակներում հայ մարդը հավատում էր, որ կախարդական միջոցներով կարելի է չարը խափանել։ Ցանքսերը իբը «չ<mark>ար աչքից» և «խոս-</mark> քից» զերծ պահելու Տամար ղզլարցին ցանքսերի կողջին երկար մի ցից էր կանգնեցնում և վրան ամրացնում եղան, ձիու և կամ շան դանդ։

Նախքան աշխատանը սկսելը Թե՛ դաշտամշակության և թե՛ այգեգործության համար անշուշտ նշանակություն ուներ եղանակի Բնության երևույթներին տեղացիք տայիս էին ղանազան մեկնաբանություններ և գուշակու-Թլուններ։ Համարվում էր, որ Կասպից ծովից փչող քամին ամռանը շոդ է բերում, ձմռանը՝ ցուրտ։ Ծովի քամին փչելիս, Ղգլարի պառավները ասում էին՝ «ծովի գիժ քամին վեր ա կենում, Տուշտուրմա (փոթորիկ) կիլի, ա՛լ ամպերը գոռգոռում են, կեծակ ա խփըմ, շուտ տուռերը կ։սպոտեք, նեքսև մտեք»։ Օրը մինում է, բոլորը ներս են մտնում, որը սրբի առաջ լամպ է վառում, որը մոմ կամ կանթեղ ու աղոթում են, որ գիժ քամին շուտ հանդարտվիւ

Երեկոլան մալրամուտի ժամանակ հԹե հրկինքը նարնջագույն էր, դուշակում էին լավ հղանակ։ ԵԹե երեկոյան Հորիզոնը շառագունած էր, ասում էին՝ քամի է լինելու։ Երբ օրը հանկարծ մ ննում էր, սև ամպեր էին կուտակվում, գուշակում էին՝ ճիպոտի պես անձրև (տեղատարափ), որից հետո լինելու էր «լով ու ծով»։ Եթե շոգն ու տոնը սկսում էր վաղ առավոտից, և արևը մեկ երևում էր, մեկ Թաքնվում ամպերի տակ, քամու ոչ մի նշույլ, ասում էին՝ «էսօր շոգից կխաշվենը»։ Այդ ժամանակ ցանկանում էին՝ «կարմիր շապիկով տղա, սարից մե քիչ հով պեր (բեր), որ հովանանը»։ ԵԹե Հովը փչել է, ասել են՝ «Հայդար, Տայդար, մեռնեմ ասսու էրեսին, <mark>ասսու սիրտ</mark>ր լեն ա, մեր սիրտր՝ նեղ»։ Մարտ ամսվա քամուց չեն վախեցել և ասել են՝ «Գիժ մարտը իրա գիժությունը չի մոռանում»։ Մայիս ամսվա անձրևի մասին այսպիսի ասացված կար՝ «Մարթ ու կնգա կռիվը ոնց որ մալիսվա անձրևը, անձրևից էդով արև օր կիլի»։ ԵԹե աշնանը սարդը փողոցում ոս-

տայն էր գործում, գուշակում էին, որ ձմեռը տաջ կլինի, «ջեսիբի ծմեռ ա իլելու»։

Այգեկունի վերջը, տերևանափի ժամանակ, ենև ծառերին սաստիկ «ղռավ» (եղյամ) էր նըստում, դա հիշեցնում էր ղզլարցուն, որ ձմեռվա հոգսը քաշի։ Սառը քամի փչելիս, ասում էին՝ «սա ծունի (ձյան) հավա ա»։ Առաջին ձյունը Ղզլարում առին է տվել ասելու՝ «Ծմեռըտ պարի սհանի իլի»։ Ենե նուրւնները պատսպարվելու համար փորձում էին տանիքների տակը մտնել, ասում էին՝ փոնորիկ է լինելու։ Երբ ճնճղուկները աղմուկով խմբվում և իրար սեղմվելով ծվծվում էին՝ նույնպես փոնորիկի նշան էր համարվում։ Ենե տուսները կռռալով նում էին, գուշակում էին, որ անձրև է լինելու։ Ենե ծիծեռնակները ցածր էին նույում, նույնպես գուշակում էին՝ անձրև։

Բանջաբարուծություն։ Ղղլարցու բանջարանոցը գտնվում էր հիմնականում այգու բակում, տանը մոտ, ուր ցանվում էր գլխավորապես այն, ինչ կարևոր էր ընտանիքի ամենօրյա կարիքների համար՝ սոխ, սխտոր, կարտոֆիլ, կաղամբ, գաղար, բաղուկ, բողկ, ծիծակա (տաքդեղ), լոբի, մին, նարխուն, համեմ, կոտեմ և այլն։ Առանձին տեղ էր բռնում «նուրին»։ Այս բույսը շատ նման է դղմին, միայն ավելի փոքր է։

Առանձին տեղ էր Հատկացվում բոստանին, առանց որի այգետերերը յոլա գնալ չէին կարող։ Բոստանին հատկացված հողը պարարտացվում էր ավագով ու գոմաղբով, ապա ցանում էին ձմերուկ, սեխ և դդում։ Սրանք ավազուտ հողերում հիանալի ահում են, ջուր շատ չեն պահանջում։ Որքան ամառը տաք և երկարատև էր, այնքան :վելի քաղցրահամ էին լինում սեխն ու ձմերուկը։ Ղոլարի ձմերուկը Հայտնի է իր մեծությամբ։ Երբեմն պատահում են 16-20 կդ ձմերուկներ։ Ղրալարցու սեղանին ընդունված էր օգտագործել «ծնեփակը» (ծներեկ) և կապարը։ Դրանք, որպես ձմեռվա պաշար, աղում էին և պահում կայլե ամանների մեջ։ Ձմեռը ծնեփակը աղաջրից Հանում են, լվանում և նոր եփում։ Ամառվա բանջարներից շատ սիրված էր Թուրին, որը պատրաստում էին յուղով կամ ձեԹով և օգտագործում որպես կերակուր։

Տարածված էր նաև «ղանձիլը», որն իր բարակ Թելերով շատ Նման է ծլած սոխին, ունի սխտորի համ։ Սրանից պատրաստել են պասուց կերակուր, որ կարելի է ուտել ձեԹով և ջացախով։ Ղզլարցու սիրած կանաչեղենն է սամիթը, համեմը, կոտեմը, թարխունը, կանաչ սոխը, պիտնան, ռեհանը, սալաթը և այլն։

Այզեզործություն և զինեզործություն։ 1651 խվականից կա տեղեկություն, որ Թերեքի շրջակայքում եղել է վայրի խաղող։ Ցար Ալեքսեյ Միխայլովիչին հետաքրքրում էր, Թե արդյոք տեղի բնակիչները խաղողից դինի կամ օղի չե՞ն պատրաստում։ Ըստ տեղեկության հայտնի է դառնում, որ Թերեքի մերձակա անտառներում կա վայրի խաղող², և շրջանի կաղակները զբաղվում են գիներործությամբ, պատրաստում ոգելից խմիչքանի, Փորձի համար մի քանի կաղակների պատվորում են Թերեքյան խաղողից դինի պատրաստում են Թերեքյան խաղողից դինի պատրաստում և ուղարկել Աստրախան։

Երբ 1735 թ. Ղզլար ավանը դարձավ բերդաքաղաք, շատ հայ գաղթականներ այստեղ գալով տեսան խաղողի այդիներ և գինեգործությանը ծանոթ բնակիչների։ Հայերն է՛լ ավելի ընդարձակեցին այգեգործությունն ու գինեդործությունը, մանավանդ 1798—99 թթ., երբ հայ գաղթականների թիվը շատ մեծացավ։

Հայերի գաղթից հետո Ղզլարում խաղողի և պտղատու այգիների վերածվեցին նաև մինչ այդ բոլորովին ոչ պիտանի հողերը։ Նոր այգիների տարածքը ուներ 20 կմ երկայնություն, 10 կմ լայնություն։ Ճանապարհորդ Բիբերշտեյնի վկայու-Թյամբ Ղգլարի այգիների տարածքը XVIII դ. վերջում հասնում էր երկու հաղար դեսյատինի, իսկ գինու տարեկան արտադրությունը՝ 700 Հադար դույլի։ 1804 թ. այգիների տարածությունը արդեն 7.800 դեսյատին էր։ 1815 թ. գինու արտադրությունը մոտ 1 միլ. 600 Տազար դույլի էր հաւնում, սպիրտինը՝ 160 հազար դույլի։ Պաշտոնական տեղեկությունների Համաձայն՝ 1829 թ. Ղոլարում և շրջանում գործել են 75 օղու գործարան, որոնց արտադրությունը հավասար է հղել 202,564 nnijihi

Տեղական սպիրտի ձեռնարկություններից այդ ժամանակ Հայտնի էր Իզմիրյան եղբայրների ֆիրման, որը գործում էր 1792 թվականից Հայտնի էին նաև Մամաջանյանների, Քալանթարյանների, Արեշյանի, Գալստյանի և Բերոյանի ֆիրմաները։

Այգիների տարածմանը զգալիորեն նպաս-

² Վայրի խաղող Ներկայումս պատահում է Փարփուչ գյուղի անտառներում։ Այն աճում է հաստաբուն կաղնինհրին փաթաթվելով և հասնում մինչև դրանց գագաթը։

տեցին ջրանցքները, որոնցից մեկը այսօր էլ անցնում է քաղաքի միջով և կոչվում է քաղաքային ուսոգիչ ջրանցք (Թախաուլ)։ Նրա երկարությունը հասնում է մոտ 5—6 կմ-ի։ Ամենամեծ ջրանցքը՝ Ինալը, ունի 18—20 կմ երկարություն և գտնվում է քաղաքից ղուրս։ Մեծ ջրանցքների թվին են պատկանում նաև Այվալըղը, Ղարասուն։ Այս խոշոր ջրանցքները և նրանցից ճյուղավորված հարյուրավոր մանրերը գործում են մինչև օրս։ Խոշոր ջրրանցքները ջրի հետ միասին Թերեքից այգիներն են բերում նաև մեծ քանակությամբ տիղմ։ Այդ սքանչելի պարարտանյութը հարստացնում է հողի որակը և ավելացնում խաղողի բերքը։

Քաղաքում եղել է մշտական գործող հատուկ ջրային կոմիտե, որը հսկել է պետական համարվող գլխավոր ջրանցքները։ Կոմիտեի պարտականությունն էր ջրի կանոնավոր մատակարարումը։ Մանր թաթատուլները համարվում էին մատնավոր սեփականություն և պահվում էին այգետերերի հաշվին։ Ամառվա ընթացքում այգիները
ջրվում էին հինգ-վեց անգամ, սակայն չորսից ոչ
պակաս (նույնն է և այժմ)։ Թաթաուլների ջրից
օգտվելու համար սահմանված էր հերթականո.թյուն, որ ոչ ոք իրավունք չուներ խախտելու։

Այգիները մշակելու համար պահանջվում էին բանվորական ձեռքեր (մշակներ), որոնց քանակր մեկ սեզոնի ընթացքում, ըստ տարեկան աշխատանքի ծավալի, տատանվում էր երեք հազարից մինչև 15 հազարի միջև։ Բանվորական կազմը բազմազգ էր՝ նողայներ, լեզգիներ, թավլուներ, կումիկներ, կազակներ, հիմնականում գյուղացիներ և սահմանափակ թվով՝ տեղացի հայեր։ Բանվորները վարձվում էին մեկ շաբաթով կամ ամբողջ սեզոնով։ Նրանց վարձատրությունը 80 կոպեկից մինչև 3 ռ. 50 կոպեկ էր՝ նայած աշխատանքի տեսակին, ուտելիքը՝ այգետիրոց հայվին։

Մեծ և միջին կարողության տնտեսություններում կար մշտական կամ ժամանակավոր կառավարիչ, որ կոչվում էր «թամադա»։ Վերջինիս
պարտականություների մեջ էին մտնում բանվոր
վարձելը, աշխատավարձ վճարելը և բանվորների
աշխատանքին հսկելը։ Թամադան ստանում էր
տարեկան 80 ռուբլուց մինչև 350 ռուբլի աշխատավարձ, որը նույնպես կախված էր աշխատանքի
ծավալից։ Խոշոր այգիները ունենում էին մշտական պահակներ, որոնք կլոր տարին այգում էին
գտնվում։

Ղղլարի բանվորությունը ուներ իր ավան-

դույթները, որոնք անցնում էին սերնդից սերունդ։
Օրինակ՝ անգրագետ բանվորները, հիմնականում
նողայները, աշխօրի հաշիվը պահելու համար
ունեին փայտե տախտակ-ձողիկներ, որոնց վրա
աշխատած օրերի համար դանակով նշան էին անում։ Շաբաթվա վերջում այդ ձողիկները հանձնրվում էին թամադային (կառավարիչին), որին
համապատասխան յուրաքանչյուր բանվոր ստանում էր հասանելիք շաբաթական աշխատավարձը։

3. Հաշվեծող։ Ձողի վրա Նշանակված է չորս շաբանվա աշիսատանդը։ Առաջին երեք շաբանում բանվորը աշխատել է 6ական օր, իսկ վերջին շաբանում՝
միայն 5 օր։ Բանվորը մեկ
օր չի աշխատել հիվանդունյան
կամ այլ պատճառով։ Նշանները
մի կողմում լրանալուց հետո
գրվում էին ձողի մյուս երեջ

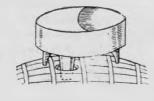
Հաշվարկը կատարվում էր կամ շաբաԹվա վերջին, կամ սեզոնը մեկ անգամ։ Բանվորների մեծ մասը աշխատում էր միևնույն այգետիրոջ մոտ մի քանի տարի՝ վաղ գարնանից մինչև ուշ աշուն, խոշոր այգիներում՝ ամբողջ տարին։

Խաղողի այգիների խնամքն ու մշակումը կատարվում էր հետևյալ կերպ։ Նոյեմբերի սկզբին խաղողի էտած որժերը ձմոան ցրտից պաշտպանելու համար ծածկում էին հողով։ Մարտ ամսին, նրբ եղանակները սկսում էին տաքանալ, վազերը հանում էին հողի տակից, ամրացնում «ղազուղներ» (նեցուկներ)։ Վաղերը մի քանի տեղից կաուում էին նեցուկներին (գետնից 1/2 կամ 2/3 մ բարձրությամբ) և, մինչև բողբոջների բացվելը, ավարտում այդ աշխատանքը։ Սրան հաջորդում էր տուաջին «ալաղը» (մոլախոտերի հեռացումը)։ Երկրորդ և երրորդ ալաղը արվում էր որոշ ընդմիջումներով։

Այգիներում Հոսող Թաթաուլները նաև սահման էին երկու-երեք Հարևան այգիների միջև։ Թաթաուլների երկու կողմից շարքով տնկում էին մոշի Թփեր կամ ուռենու ու Թթի ծառեր, որոնցից աշնանը պատրաստում էին նեցուկներ։ Այգու մեջտեղից անցնում էր լայն ճանապարհ, որ կոչվում էր «խեյվան»։ Սա այգին բաժանում էր երկու մասի։ Խոշոր այգիները ունենում էին 4—5 խեյվան, որոնց երկարությունը հասնում էր 1—1¹/2
կմ-ի։ Վազերը կանգնած էին կանոնավոր շարքերով (շախմատային կարգով) իրարից 1/2 մ հեռավորության վրա։ Այգին բաժանվում էր «թախստաների» (բաժնետարածքների), որոնք առան նանում էին մանր առուներով։

Այգեկութը Ղզլարում սկսվում էր սեպտեմբերի կեսին։ «Մշակները» (բանվորները) դասավորվում էին ըստ պահանջվող աշխատանջի։ Երկու կամ մի ջանի տասնյակ բանվորներ ջաղում էին խաղողը, տեղավորում փայտյա կամ երկաթյա դույլերի ու կողովների մեջ, իսկ մյուսները ջա-

4. Չանչը խաղողի հատիկներից բաժանելու փոցխ։

5. Զարբի (մետաղ)՝ դինին տակառի մեջ լցնելու ձագար։

ղած խաղողը մեծ փայտյա ամաններով, «արաբայով» (բեռնասայլակ) տանում էին այգու բակը։
Բակում՝ ծածկի տակ գտնվում էր «ղայրղը» (մեծ
տաչտը), որի մեջ էին պարպում բերած խաղողը։
Երկու-երեք բանվոր փոցխերով խաղողի հատիկները անջատում էին չանչերից, հատիկները լցնում
հատուկ տոպրակների մեջ, բերանները պինդ կապում ու փոխանցում էին մյուս բանվորներին։
Սրանք աշխատում էին առաջինին զուգահեռ դրրված երկրորդ տաշտի մեջ։ Մինչև ծունկերը մերկ
ոտներով նրանք անընդհատ տրորում էին տոպ-

Արնագույն Հյութը տաշտի միջով Հոսում էր մեծ չանի մեջ, որը դրված էր տաշտի տակ արված փոսի մեջ։ Մյուս բանվորները դույլերով շիրան վերցնում էին չանից և լցնում իրար կողջի
շարված, մաջուր լվացված մեծ տակառների մեչ։
Տակառը լցնելուց հետո (3—4 դույլ պակաս) նրա
բերանը թեթև փակում էին, որ մեջը միջատներ
չմտնեն։ Խաղողից մնացած «ճաճան» դեն չէին
գցում, այլ օգտագործում որպես մակարդիչ նյութ
գինի պատրաստելիս։

Մաջուր շիրա ստանալու համար կատարում էին հետևյալ աշխատանջները. պղտոր շիրան լցնում էին 50 կամ 60 դույլ տարողությամբ տակառի մեց (3-4 դույլ պակաս) և երբ Հեղուկը ղադարում էր հռալ, որի տևողությունը կախված էր հղանակի ջերմությունից (մոտավորապես 15 օր) ու պարզվում էր, շիրան լցնում էին մաքուր տակառի մեջ։ Նոր տակառի մեջ շիրան սկսում էր շատ Թույլ նորից եռալ։ Երբ եռը բոլորովին դադարում էր, նշանակում էր գինին պատրաստ է, տակառի բերանը պետք էր փակել։ Նայած խաղողի տեսակից՝ գինին ստացվում էր վարդագույն, կարմիր։ Եթե ուզում էին ստանալ քաղցը գինի, շիրան լցնում էին ծծմբով ծխված տակառի մեջ և բերանը փակում։ Մուգ գույնի գինին ստանում էին ճաճայի օգնությամբ։ Գինին հռալուց և փայտե խառնիչով հեղուկը հաճախակի խառնելուց հետո, 11-13 օր անց ճաճան վեր էր բարձրանում։ Ներքևի ծորակից պարզ կարմիր գինին դատարկում էին ուրիշ մաքուր տակառի մեջ։ Ճաճան գցում էին մամլիչի (մանգանայի) տակ և նրանից հանված վերջին հյութերը լցնում տակառի մեջ։ Այս եղանակով ստացված դինին լինում էր մուգ գույնի և տաիպ։

7. Փայտե խառնիչ։ Երկար փայտե 8. Կան (մետաղ)՝ ձողն ունի մանր փշեր, որոնք արագացգինի լցնելու աման, նում են ճաճայի անջատումը հեղուկից։

Նախքան տակառները դործադրելը, դրանգ լվանում էին եռացրած ջրով և սոդայով։ Սոդայաջրով լիջը տակառի բերանը ամուր փակում էին ու գլորում, որ բոլոր պատերը սոդայաջրով լավ լվացվեն։ Մաջրում էին նաև «ջուջուրթ խփելով», այսինջն՝ ծծմբով ծխելով։

Տարբեր խաղողներից և դրանց մնացորդներից տնայնագործական եղանակով Թորել են նաև մեծ քանակությամբ օղի, որի սարքավորումը շատ պարզ կառուցվածք է ունեցել։ Այսպես՝ օջախի կրակի վրա դրվում էր կաթսա, որի մեջ լցվում էր ճաճան։ Կաթսայի կափարիչը վերևում ուներ մի անցք, որի մեջ մտցվում էր Ո տառաձևի երկ-ծնկանի լայն խողովակ։ Եփվող ճաճայի գոլորշի-ները բարձրանալով սառը չրի միջից անցնող այդ խողովակով, սառչում, վերածվում էին օղու կա-

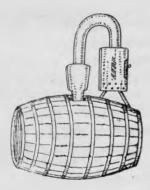
երևրրի և կաթիլ-կաթիլ ծորում խողովակի տակ դրված որևէ ամանի մեջ։ Ամբողջ սարքավորումը աղնձից էր։

Ռուսաստանի տնտեսության համար կարևոր

նշանակություն ունեցող այս գինեգործական շրրբ ջանը դուրս չէր մնացել ցարական կառավարության ուշադրությունից, և դեռևս 1806 թ. Ալեջսանդր կալսեր Հրամանով, Ղղյարի մոտ Հիմնա-

8. Մասվլիշ մեքենա («մանգանա»)։ Այս մեջենան ունի երեք ճմլիչ։ Վերինը պտտվելով խաղողի հատիկները անջատում է չանչերից, իսկ ներջևի երկու ճմլիչները, իրար հակադիր պտտվելով, ջարդում են հատիկները, չհասցնելով դրանը տրորվելու աստիճանի։ Ջարդված իւաղողը իրցում էին մաքուր տակառի մեջ և նրանից ստանում գինի։

9. Տակաոր ծծմբով ծխելու գործիք։ Տակառի վրա տեղավորված
է երկանե վառարան (նկարում աջ
կողմից), որի մեջ կախում էին
ծծմբի ձող։ Ձողը վառվելով
ծուխ է արձակում և խողովակի
միջով տարածվում տակառի մեջ՝
մաքրում նրա պատերը, ամրաց
նում։

10. Լիվեr (մետաղ)՝ տակառից դինի Հանելու գործիք։

դրվում է զինեգործական ուսումնարան՝ իր փորձ նական այգով։ Գերմանիայից հրավիրվում են մասնագետ գինեգործներ, որոնք իրենց հետ բերեցին և տեղում տարածեցին խաղողի լավ տեսակներ (րիսլինգ, մալվազիր, կիպրոսի, սիլվա-Ներ, դանտե, հունգարական մուսկատ, պեդրո, սոկայ, օպորտո, պինո սպիտակ, մեռլո, մադերա, ալեատիկո, մուսկատ, լյունել, ռոլենդեր)։ Սրանք տեղում լավ աձեցին։

Մասնագետները աչքաթող չարին նաև տեղական տեսակները՝ ալ ու սև թավի խաղողները, բիշմիշն ու սպիտակը սեղանի տեսակները», կակալի և շահանե, թիթի, դավագող, գուլաբի, գյանջի կար-

Շնորհիվ այս նախաձևոնության, փորձնական

այգու դինիները խոշոր քաղաքների շուկաներում մեծ համբավ ձեռք բերին։ Գինիները արտահանվում էին Մոսկվա, Նիժնի-Նովգորոդ, Խարկով,
Ստավրոպոլ և այլուր, ուր վաճառվում էին երեք
անգամ ավելի Թանկ, քան տեղականները։ Փորձնական այգին տարեցտարի ընդարձակվելով,
հասավ մինչև 40—50 դեսյատինի։ Սակայն հետագայում Թե՛ դպրոցը, Թե՛ այգին անուշադրուԹյան մատնվեցին։ Ուսումնարանի և այգու ղեկավարուԹյունը անցավ շահամոլ չինովնիկների
ձեռքը, ի վերջո, 1866 Թ. այգին վաճառվեց 20
հազարով։ Դպրոցի գոյուԹյունը տևեց 60 տարի։

Ղզլարի տեղական խաղողներից ամենատարածված տեսակներն են՝ սև, ալ և Թավի խաղողները։

- 1. Սև խաղողի Թուփը ուժեղ է, ոստերը՝ երկար ու Հաստ, տերևները խոշոր, հինդ անկյունանի՝ մուդ կանաչ, ողկույղները՝ խոշոր, կողջի ճյուղավորումներով, պտուղները գնդաձև են, միջին,
 մեծության, սև գույնի, մսոտ, հյութը կարմիր։
 Այս տեսակը ծաղկում է մայիսի վերջում, պտուղը
 հասունանում սեպտեմբերի կեսին, շաջարի պարունակությունը՝ 21 %, թթվությունը՝ 12—18 %;
- 2. Թավի կամ «գիմրիի» խաղողի Թուփը միջակ է, ոստերը՝ երկար ու բարակ, տերևները՝ միջին մեծության, սուր ծայրերով։ Ողկույզը՝ միջին
 մեծության, կոնաձև ու սեղմված պտուղները կլոր
 են, շատ սև (կապույտ փառով) և Հյութալի։
 Հյութը վարդագույն է։ Այս խաղողի գինին տաիպ
 է և ավելի կոշտ, քան սևինը։ Ծաղկում է սևի հետ
 միաժամանակ, բայց հասնում է քիչ ավելի շուտ։
 Շաքարի պարունակությունը 20 % է, թթվությունը՝ 11 %։ Այս խաղողը մուտք է դործել Դաղըստանից։
- 3. Ալ խաղողի Թուփը ուժեղ է, ոստերը բարակ, միջին երկարության, տերևը՝ մուգ կանաչ։ Ողկույզը խոշոր է ու չռված, պտուղները՝ կարմիր ու երկարավուն, ծածկված կապտապույն փառով, Հյութալի է, Հյութը սպիտակ։ Սա բերքատու տեսակն է, կլիմայական խիստ պայմաններին դիմացկուն։ Ծաղկում է սևի Հետ միաժամանակ, սակայն պտղաբերում է քիչ ուշ։ Շաքարը՝ 18 տոկոս, թթվությունը՝ 15—20 տոկոս։

Խաղողի տեսակներից ներկայումս ամենատարածվածն են ալը և ռկացիթելին, որոնց դարգացմանը Հատուկ ուշադրություն է դարձվում Ղզլարի կոլտնտեսություններում և սովխոզներում։ Սրանջ կոնչակի սպիրտի լավադումն խաղող ստեսակներն են։ Բացի այդ, ալ, ռկացիթելի և պինոդրի (տոկայ) խաղողներից ստացվում են անուշի ընտիր գինիներ։ Մշակվում են նաև սապերավի, չինգիլի ղառա, ղուլաբի, կակալի (ընկույդի խոշորության), աղադայի, քիշմիշի, կաբերնե, լիսլինգ, մուսկատ հունդարական, մուսկատ ալեքսանդրիական, Ղգլարի սև, թավի և այլ խաղողատեսակներ, որոնցից ստացվում են միութենական և համաշխարհային հանաչում ունեցող

Ղգլարը հայտնի է նաև կոնյակի արտադրությամբ։ Տեղում կոնյակի արտադրության հիմնադիրն է եղել վաճառական Սարաջևը։ Մինչ այդ, Ղզլարի զինին տարածված էր ամբողջ Ռուսաստանում։ Ղոլարի խոշոր այդետերերը մեծ քանակությամբ դինի և օղի էին արտահանում ուրիշ ըաղաըներ, մանավանդ Նիժնի-Նովգորող, որն այն ժամանակ Հայտնի էր իր տոնավաճառներով։ Ղոլարի մի քանի հայ վաճառական գինեգործներ հիմնել էին օղու գործարաններ, որոնք անայնագործական բնույթի էին։ Այս եղանակով խաղոորը ստացված օրին կարճ ժամանակում տարածվեց ամբողջ երկրում և ստացավ «Կիզլյարկա» անունը։ Բայց շուտով Հրապարակ եկավ դրա մրցակիցը՝ հացի օղին, որը զգալի հարված հասցրրեց օղեգործներին։ Կաղնու տակառներում մնալուց դեղնած սպիրտը, օղին սկսեցին կոնյակին նմանեցնել։ Սակայն 1880 թ. գինու և օղու մաքսի բարձրացումը վերջնական հարված հասցրեց մանը գործարանատերերին։ 40 գործարանից միայն 10-ը մնացին, որոնց թվում նաև Սարաջևի ֆրանսիական կատարելագործված շոգեշարժ մեքենաներով գործարանը։ Սարաջևին Հայտնի էր կոնյակ ստանալու տեխնոլոգիան, և առիթից օգտվելով, նա մանր այգետերերից սկսեց շիրա գտնել ոլ իր սպիրտի գործարանում կոնլակ ստա֊ նալ։ Այսպես, 1889 թ. Ղոլարում ստեղծվեց կոնյակի արտադրություն։ Սկզբում Սարաջևը իր Տում*քը Ղղլարից ուղարկում էր Թիֆլիս, հիմ*նական բաղան, ուր և տեղի էր ունենում կոնլակի լրիվ հասունացումը։

1904—1905 թթ. Սարաջևը Ղգլարում կառուցում է նախ հրկու և ապա չորս 65-դեկալիտրանոց հրային «շարանտել» տիպի գործարաններ։ Դրանք աշխատում էին 9 ամիս և ստանում 50— 55 աստիճանի սպիրտ։ Այստեղ արտադրվում էր մեկ տարեկան կոնյակ։ 1913 թ. Սարաջևի գործարանը Ղգլարում արտադրեց 6.500 ղեկալիտր 55—58°-ի կոնյակի սպիրտ։ Առաջին Համաշխար Հային պատերազմի ժամանակ կոնյակի սպիրտի արտադրությունն արգելվեց։ Այն վերսկսվեց միայն 1924 թ.՝ սովետական կառավարության որոշմամբ։

Սկսած այդ Թվականից տարեցտարի կատարելագործվեց և հղորացավ Ղզլարի կոնյակի գործարանը, որի Թողարկած արտադրանքները արժանացել են միջաղզային բարձր պարգևների և մրցանակների։

Ներկայումս դործարանը արտադրում է ութ տեսակի կոնյակ, որոնցից նշանավորներն են՝ «Դաղստան», «Կիդլյար», «Հոբելյանական», «Դաղըստանյան» և «Լեգղինկա» մակնիշները։

Անասնապանություն, կաթնատնտեսություն։
Անտսնապահությունը Ղզլարում առավելապես զարգացած էր։ Տարածված էին մանր ու խոշոր եղջերավոր անասունների տեղական ցեղերը։ Բանող անասուններն էին՝ ձին, եզը, արու գոմեշը և ուղաը։ Կով և կխու գոմեշ Ղզլարի հայերից շատերն ունեին։ Պահում էին նաև մի քանի ոչխար, այծ, խոզ։ Կովը, այծը և գոմեշը պահում էին որպես կախնատու անասուններ, իսկ ոչխարը և ուղաը՝ նաև մսի և բրգի համար։ Խոզը՝ միայն մսի ու ճարպի համար։ Ձին ու եզը օգտագործվում էին նաև որպես գրաստ՝ այգուց տուն և այլուր փոխաղումների համար։

Բոլոր անասունները գարնանը քշվում էին նախիր, որն ամեն առավոտ Հավաքվում էր Թերեքի ափին։ Տավարը բերում, Հանձնում էին նախորչիներին։ Նրանք նախիրը կամրջի վրայով ա. ց էին կացնում Թերեքի մյուս ափը, ուր կային Հարուստ արոտավայրեր։ Ամբողջ օրն այնտեղ արածացնելուց Տետո, երեկոյան դեմ, նախոչիները բշում էին քաղաք՝ տերերին հանձնելու։ Նախորչիները բոլորն էլ վարձվում էին, որոնք, բացի վարձից, ստանում էին նաև «չարուղներ» (տրեխանի), համապատասխան դդեստ և չափնջի։ 16—17-ից ցածր տարիք ունեցույներին նախիր չէին վստահում, նրանք պետք է լինեին տարեց և փորձված մարդիկ։ Ցեղական ցուլերին նախրում պահում էին հասարակունյան հաշվին։

ԿԹվող անասուններն ասլահովվում էին կերի խան վարձատրուԹյամբ պահ էին տրվում ծանոԹ լեռնականներին, որոնք դրանց պահում էին իրենց աուլներում։ Ծնելուց հետո այդ անասունները ետ էին վերադարձվում տերերին։

ԿԹվող անասունները ապահովվում էին կերի

ձմեռվա պաշարով՝ խոտ, Թեփ, դարի և մանրած եդիպտացորեն։ Տավարն ամբողջ կարճատև ծըմեռը, որը Ղզլարում ցրտաշունչ չի լինում, անց էր կացնում մաջուր և տաք գոմերում։ Տաքու-Թյունն անհրաժեշտ էր մանավանդ նորածին անասունների համար։

Կովն ու գոմեշը խնամում էին տղամարդիկ։
Նրանք էին անասունին կերակրում, ջուր տալիս,
գոմի աղբը մաքրում, տակը փոխում։ Իսկ կանայք կնում էին։ Այս պարտականունյունը կատաըում էին տատը կամ տան ավագ հարսը պարտահանաչունյամբ։ Կանը կնում էին դույլի կամ
հատուկ ամանի մեջ, որ կոչվում էր կովկիթ։ Կնելուց հետո կանը քամում էին, նրանից պատրաստում սեր, շոռ, մածուն, պանիր, կարագ։ Կաների համար, իսկ ավելացածը վաճառվում
հարևաններին կամ հանվում շուկա։

Ըստ տեղեկությունների, ղզլարցիք պահել են ուղտեր։ Կաթողիկոսական արխիվից տեղեկանում ենք, որ 1813 թ. Ղզլարի հայ հասարակությունը Էջմիածնի մայր Աթոռին է նվիրել 36 ուղտ (կաթ. դիվան, փաստ. 24, վ. № 80, 1813 թ., 28 սեպտեմբերի, Մատենադարան)։ Իբրև գրաստ օգտագործվելուց բացի, ինչպես նշվել է, ուղտերը տալիս էին նաև բուրդ։ Ոչխարներին և ուղտերին տարին երկու անգամ հատուկ մկրատներով խուղում էին։ Ստացված բուրդը մանում, թել անում և նրանից գործում էին շոր, շալվար, շալ, գուլպաներ, իսկ մաղից՝ ձուկ որսալու թոռ, փալաս և պարան։

Այգին և առհասարակ ողջ ունեցվածքը ապա-Տով պահելու համար այգու բակերում միշտ պահվել են մեծ գամփո շներ։ Անասուններին յար այքից զերծ պահելու համար, կովի, գոմեշի վգից Թալիսման էին կախում։ Գոյություն ունեին գանագան նախապաշարումներ, օրինակ՝ եթե կովը կթելիս օտար մարդ ներս մաներ և դրա հետևանթով կովը քիչ կթվեր, այդ մարդը կդիտվեր որպես «ծանդը ոտ» ունեցող, պետք է խույս տային նրանից Հատկապես կովը կԹելիս։ Որպեսզի անա֊ սունը չկորչեր և հեշտ ճանաչվեր, նրա ագորին «դասդա» (ավանդական նշան) էին խփում։ Կոռվարար կովի կամ գոմեշի եղջյուրների մեջտեղում տաշտակ էին կապում, որ նա դադարի իր սուր հղջյուրները նախրում ուրիշ **անասունների** դեմ բանեցնելուց։

Կոլանահսությունների ստեղծումից հետո,

երբ դաշտ մուտք գործեցին տրակտորը, կոմբայնը և այլ մեքենաներ, հետզհետե ձիու և եզի գործածությունը նվազեց։ Ուղտը, որ մինչ երկաթուղին Ղզլարի և Գրողնիի միջև շատ կարևոր ու անփոխարինելի գրաստ էր Ղզլար—Աստրախան առևտրական երկար ճանապարհին, նույնպես օգտագործումից դուրս եկավ։

Ղգլարի տեղական ցեղի կովերը խոշոր չէին, սակայն կաթը յուղալի էր։ Ղգլարցին սիրում էր դոմեշի կաթն ու նրանից ստացած սպիտակ, անուշահամ սերը։ Մասամբ դրանով պետք է բացատրել անասուն դնելիս՝ ընտրության ժամանակ, դոմքշին գերադասություն տալը։

Ղղլարում տարածված էր նաև դմակավոր ոչխարը, որը սքանչելի բուրդ էր տալիս։ Այժմ դրանց սև և մոխրագույն տեսակներն են բաղ^Հ մացնում Ղղլարի տնտեսություններում։

Հայկական այլ գավառների նման, Ղզլարում էլ հնուց ընդունված սովորույթ էր անասունները տղամարդու ձեռքով մորթելը։ Նույնիսկ հավ մորթելը հայ կնոջ համար անվայել է համարվել։

Թռչնաբուծություն։ Ղզլարի հայերը պահում էին դանադան ընտանի Թռչուններ։

Թոյուններին նայելու, կերակրելու և ձվերը Տավաքելու գործը պատկանում է տանտիկնոջը։ Հավերին և մյուս թուշուններին կերակրում էին գլխավորապես կորեկով, մանրած եգիպտացորենով, Հացի փշրանքով և կանաչով։ Ձվի կեղևի ամրության համար հավին տալիս էին ձվի կճեպ և ավաղ։ Հավի և մյուս Թոչունների ձու ածելու տեդում տանտիկինը միշտ Թողնում էր «բնակալ», որպեսզի Թռչունը ձու ածելու տեղը չփոխեր։ Թուխս նստելու ժամանակ տանտիկինը զննում է յուրաքանչյուր ձուն, որ պիտի դրվե**ր Թուխ**սի տակ<mark>։</mark> Արևի շողջի տակ նա նայում էր՝ հԹե ձվի փոսիկը գագաթի կողմն էր, ուրեմն ապագա Հուտը աքաղաղ կլինի, իսկ եԹե փոսիկը կողջին՝ վառեկ։ Թուխս Հավի տակ փռվում էր դարման, վրան շարվում քսան հատ ստուգված ձու (մեծ մասամբ վառեկների ձու)։ Երեք շաբաթ հետո պետք է դուրս գային ձվերից։ Ճուտերին կերակրում էին պինդ եփած ձվի փշրանքով։

Թառելու տեղը՝ «Հավաթառը» դտնվում էր «սարայի» (ցախատան) տակ, ուր դետնից երկու մետր բարձրությամբ մի ջանի Հորիզոնական փայտե ձողեր էին Հարմարեցնում, որոնց վրա և թառում էին Հավերն ու ՀնդկաՀավերը։ Ղզլարում ընդունված և դերադասելի էր սպիտակ Հավը, որը ածող ցեղ էր Համարվում։ Ղզլարի Հայ կանայք Թռչուններին երբեմն տալիս էին անուններ, Հատկապես ածան, գեղեցիկ, չարաճձի Թռչուններին։

Բացի հավերից, Ղղլարում պահում էին նաև բադեր, սագեր, ցիցարներ, հնդկահավեր և ուրիշ Թռչուններ։ Ջուր սիրող բադի համար բակում ջրափոս էին փորում կամ ջրով լի մեծ տաշտ դնում։

Ընտանի Թռչունների շարքում առանձնակի տեղ էր գրավում «կուրկուրը» (Հնդկահավը), որը հայտնի էր իր համեղ մսով։ Ձկար մի բակ, որ կուրկուր չունենար։ Հարուստները դրանցից տասնյակներով էին պահում Թե՛ քաղաքում և Թե՛ այգում։ Կուրկուրների ամենասիրած կերը եդիպտացորենն էր և ճաճան։ Այս կերից դրանք լավ դիրանում են (7—8 կգ)։ Սովորաբար դրանց մույին կատարվում էր ջրօրհնեքի տոնին։ Այդ օրը ղզլարցու տոնական սեղանը լիակատար չէր համարվի, եԹե սեղանին չլիներ մեծ սինիով տապակված հնդկահավ, կողջին յուղալի փլավն ու Ղղլարի կարմիր դինին։

Վայրի Թոչուններից ղզլարցու սիրելին էին դարնան ավետաբեր սարյակն ու ծիծեռնակը։ Սորանց համար շինում էին փայտե բներ ու ամրացնում բարձր ծառերի գագաժին։

Ատելի էր բազևն («ուրուր», «չալաղան»)՝ ընտանի Թռչունների ահն ու սարսափը։

Վատ նշան էր, հրբ Հավն աքլորի պես կանչում էր։ Այդ Հավին տեղն ու տեղը մորթում էին։

Շեռամապահություն։ Պետրոս I-ը, Ռուսաստանի շահերից ելնելով, ձգտում էր ընդլայնել
հրկրում մետաքսի արտադրությունը։ Այդ նպատակի համար շատ հարմար էր Թերեքի շրջանը,
ուր կլիմայական նոլաստավոր արայմանները թույլ
էին տալիս շերամի թթենիներ աձեցնել։ Զանազան միջոցառումների թվում նա Ռուսաստան
հրավիրեց նաև ղարաբաղցի վաձառական Սաֆար
Վասիլեին (ուրիշ աղբյուրներում Բարսեղյան) և,
մեծ արտոնություններ տալով նրան, պատվիրեց
Թերեքի ափին, կաղակների գյուղերին մոտ, կառուցել մետաքսի դործարան, հարմար հողերում
աձեցնել «չալթուկ» (բրինձ) և բամբակ։

Սաֆարը Ղզլար ավանի մոտ ընտրեց մի վայր, ուր դեռ շատ վաղուց Հայ վաճառականները գալիս էին տեղական բնակչության՝ լեռնականների և նողայների հետ ապրանջներ փոխանակելու։ Նա 1718 թ. Ղղլարի մոտ կառուցում է առաջին մետաքսագործարանը, ուր պատրաստում էին դործվածքներ, «փարչա» (թավիշ) և այլն։ Այսպիսով, փաստորեն Սաֆարին է վերագրվում Ռուսաստանի Տարավում շերամի արտադրության կաղմակերպման գործը։

Տարեցտարի շերամագործությունն այնտեղ գարգացավ և դեպի իրեն ձգեց Պարսկաստանի հիմնականում Հայ բաղմաթիվ բանվորների։ Մի բանի տարի անց Սաֆարը շերամի գործարան է հիմնում Աստրախանի մոտ։ Մեծ արտոնություններ ստացան նաև Պարսկաստանի և տեղի ռուս ու Հայ առևտրականները, որոնց միջոցով պարսկական մետաքոր կարելի էր ջրային ճանապար-Հով փոխադրել մինչև Պետերբուրգ։

Շերամասյահությունը դարձավ գրեթե ամբողջ բնակչության զբաղմունքը։ Այս գործը, կարծես, սի տեսակ հաճելի ժամանակ էր ղզլարցու համար, և նա ամենայն սիրով նվիրվում էր շերամի որդի աճեցմանը, մանավանդ, որ օգուան էլ վատ չէր։ Շերամի համար հատկացվում էր մի առանձնատնակ, ուր չկար կողմնակի անց ու դարձ, բացի հոգ տանողից։

Մի ամիս էր տևում շերամի որդի կյանքը, որից հետո նա բարձրանում էր դեպի առաստաղը և ավելի հատուկ պատրաստված ոստերի վրա սկսում հյուսել բոժոժը։ Հետո բոժոժները հավաբում, դնում էին սինիների վրա ու հանգցրած, բայց դեռ տաք վառարանի մեջ պահում այնքան, որ բոժոժի միջի հարսնյակը սատկի, եԹե ոչ, բոժոժի հարսնյակը, վերածվելով ԹիԹեռի, կծակեր ու կփչացներ բոժոժի մետաքսաԹելը։

Շերամի որդերը կերակրվում էին ԹԹևնու տերևներով։ Շերամապահի գլխավոր պարտականությունն էր ժամանակին հասցնել ԹԹևնու տերևները, որպեսզի որդերը սովածությունից չհիվանդանային ու չսատկեին։ Պետք էր շուտ-շուտ փոխև դարակները՝ աղբը մաքրելու համար։ Առույջ որդերը դարակն անցքերով վերև էին բարձրանում, իսկ Թույլ և հիվանդ որդերը չէին կարողանում վեր ելնել, և որպեսզի չվարակեին մյուսնեցրին, աղբի հետ դեն էին նետվում, ոչնչացվում։ Ստացված հումքը հանձնվում էր տեղական զորժարաններին։

1810 թ. մետաքսի բերքը Ղղլարում 250 փթի է հասել (Հանապարհորդ Ստեփանի տվյալներով)։

Ներկայումս Ղգլարում մասնակի շերամա-

պահութելամբ զբաղվողներ շատ քիչ կան (հիմնականում թոշակառուները)։ Սակայն Ղղլարի կոլտնտեսություններում ու սովխոզներում շերամապահությունը եկամտաբեր է համարվում, ստացվում է բավականին զգալի բերք, որը հանձնվում է պետական մետաքսագործարանին մշակելու համար։

Սեղբաբուծություն։ Մեղուն իր հիմնական նշանակությունից բացի, նպաստում է նաև խաղողի մի ըանի տեսակների բերքատվությանը։ Ժողովուրդն ասում է՝ «Առանց մեղվանոցի այդի չկա, առանց մեղվի պաուղ չկա»։ Մեղրը կարևոր է նաև ժողովրդական բժշկության մեջ։ Մեղվի թույնը բուժիչ նշանակություն ունի և դործ է ածվում մի շարբ հիվանդությունների դեմ։ Բարերար ադդեցություն ունի, այսպես կոչված, «մեղվակաթը», որի պատրաստուկով շատ և շատ հիվանդներ են բուժվել։ Դա չափազանց օգտակար է մանավանդ անսնունդ մնացած երհխաների համար։ Բնական կաթի պակասության և բացակայության ղեպքում երեխային տալիս են մեղվակաթի պատրաստուկ։ Օգտակար է նաև մեղրամոմը։ Հնուց Հայտնի է, որ մեդրամոմից պատրաստված բացմաթիվ սպեղանիներով ու քսուքներով բուժում են մաշկի գանագան հիվանդություններ և այլն։

Ղպլարցի Մարիամ Թումանյանը (մեզվապահ) հաստատում է, որ ինքը, իր տարեց ամուսինը առողջ և առույգ են մեղվանոցում աշխատելու շնորհիվ։ Նրանց հավաստմամբ, մեղվի խայ-Թոցները մարդու մեջ առաջացնում են իմունիտետ հիվանդությունների դեմ։ Ասում են, որ եթե մեղուն խայթի հղի կնոջը, նրա ապագա երեխան կարմրրուկով չի հիվանդանա։ Իր երկարամյա փորձից ելնելով Մ. Թումանյանը կարծում է, որ մեղվաբույծները, որպես կանոն, քաղցկեղով չեն հիվանդանում։

Մեղվաբուծությունը նույնպես հիմնականում կենտրոնացված էր Ղղլարի այգիներում, ուր դրանց խնամբի համար կային ավելի լավ պայմաներ, բան բաղաքում։ Այգիներում աձող ղանաղան ծառևրը և դաշտային ծաղիկները հարուստ էին նեկտարով։ Մինչև հեղափոխությունը ղզլարցի շատ հայեր իրենց այգիներում պահում էին մեղու։ Ներկայումս մեղվաբուծությունը տեղի կոլանահսությունների և սովխողների կարևոր ձյուղերից է։ Կան և մասնավոր մեղվատերեր։

Ղղլարի մեղրը նշանավոր է իր բուժիչ Հատկություններով։ Սկսած ատամների Հիդիենայի<mark>ց</mark> (մեղրամոմի ծամոնով), ներառյալ բազմախիվ Հիվանդություններ տեղի բնակիչները երկար ժամանակ փորձել են և Հաջողությամբ բուժել մեղրով։

Մեղրով են բուժել ռեմատիկ հիվանդությունները, հիպերտոնիան, մաշկի, աչքի մի քանի հիվանդություններ, զանազան վերքեր, վերին շընչառական ուղիների հիվանդությունները, թոքերի, սրտի, աղեստամոքսային, լյարդի, երիկամները, նյարդային հիվանդությունները։ Դրանով են գրդւել ախորժակը, ուժեղացրել հիշողությունը, բուժել վերքերը, կարդավորել ստամոքսը, թեթևացրել հաղը և այլն։

Ստորև տալիս ենը փեթակների տեսակների նկարները։

11. Կոճղ փեթակ, շոrս ճաrկանի փեթակ։ *Փերակր շինում են սո*մու, *եղևնու*, լորենու և չինարի փայտից։

Ուսուդություն և ձկնուսություն։ Հարուստ է Ղգլարի շրջանի կենդանական աշխարհը։ Ռուս մեծ գրող Լև Նիկոլաևիչ Տոլստոյի ավագ եղբայրը՝ Նիկոլայ Նիկոլաևիչը, 1850—54 թժվա֊ կաններին ծառայել է Թերևքի ռուսական բանակում և գրել «Որսորդությունը կովկասում» դիրքը, որի գլուխներից մեկը կոչվում է «Ղգլարի այգիները»։ Հեղինակը հիացմունքով է խոսում այդտեղի մարդկանց և շրջանի մասին։

Նկարադրելով այգիների դեղեցկությունը, աշխատանջային առօրյան և շքեղ Հյուրասիրությունը հայի ընտանիքում, հեղինակը անդրադառնում է նաև որսի տեսարաններին և կենդանական հարուստ շրջապատին։ Նա գրում է. «Այստեղ շատ փասիաներ կան, որոնք պահվում են
թիփերի մեջ։ Առավոտյան դեմ նրանք դուրս են
դալիս եղեգնուտից և ցրվում բացատում։ Իրենց
քաղցը նրանք հագեցնում են պտղահատիկներող
և սերմերով։ Կեսօրվա շոգին նրանք նորից թաք-

Մեկ այլ տեղում նա նկարագրում է անսպառ որսի ասպարեզը, որ բացվում է իր առջև։ Մի տեղ հանգիստ լողում են վայրի բադերը, կանաչի վրա անջարժ նստած են սև բալկանները։ Ջրի եղբին քայլում են արագիլներն ու նրանց կողջին վաղվում են դեր կաջավներն ուվախկոտ բեկաս-ները։ Այնուհետև կարասլներ, փասիաներ, սագեր և այլն։

Աշնանը կենդանական աշխարհը փոխվում է։ Աղուտներում հանդիպում են նապաստակներ, գայլեր, չախկալներ, աղվեսներ, եղջերուներ, վարաղներ։

Ղզլարցի Համբարձում Թաթոսյանը, որը փորձառու որսորդ է, վկայում է, որ Ղզլարի որսի Համբավը շատ հեռուներն էր տարածված։ Որսի են եկել այստեղ շատ վայրերից։ Անտառում, դաշտերում և եղեգնուտներում կարելի էր որսալ հղջերու, վարազ, նապաստակ, վայրի այծ, աղվես, գայլ, աքիս, փորսուղ և այլն։ Վայրի թռչուններից՝ փասիան, սպիտակ կարապ, արագիլ, վայրում են «սայգակներ» (այծեղջերու), որոնց որսը արգելված է։ Ղզլարի սովխողում պահում են սայգակների մի ամբողջ նախիր։

Որսի ամենալավ ժամանակը Համարվել է աշունը և ձմեռը։ Գարունը, կենդանիների բազմացման շրջանում, որսն արգելված էր։

Որս են արել միայնակ, խմբովի, հրացանով, թակարդներով և այլնւ Խմբովի որս անում էին, երբ որսը մի որևէ գազան էր՝ գայլ, վարազ, աղբվես։ Խմբում մասնակցում են 20-ից մինչև 10ն մարդ։ Որսադաշտը բաժանում էին ըստ մարդ-կանց քանակի, և նրանցից յուրաքանչյուրը գրա-վում էր իր տեղը։ Որսի նպատակն էր շուրջկալ անել և մի որևէ բացատում ոչնչացնել գաղանին կամ գաղաններին։ Շուրջկալ անողները զանազան միջոցներով աղմուկ էին բարձրացնում՝ ոմանք կրակում էին, ոմանք սուլում, մետաղյա իրերը և վանգակները իրար զարկում, շփոթ առաջացնում սորդի դնդակը։

Որսորդությունն ուներ իր կանոններն ու oրենքները, որպիսիք խախտողներին պատժում էին։

Ղզլարի ճահիճներում, եղեգների մեջ, ինչպես ասվեց, ապրում են սպիտակ կարապներ, որոնց փետուրը Թանկ է գնահատվում։ Կարապը որսում են միայն փետուրի համար։ Դաշտային թոչուններից հարդի է «դուադաղը» (արոսը)։ Սա խոշոր թոչուն է, բաշը մինչև 16—20 կգ, կարելի է որսալ միայն ձմռանը։ Երբ ճահիճը կամ լիճը սառցապատված են, դուադաղը իր մարմնի ծանրության պատձառով չի կարողանում միանգամից պոկվել սառցի վրայից, սայթաբում է ու դառնում հեշտ խոցելի։

Գայլնրի որս Թույլատրվում է ամբողջ տարվա ընԹացքում։ Ղղլարի որսորդները որսի գնալիս վերցնում են վարժված շներ՝ սետտեր և ոլոյնտեր ցեղերից, որոնք շատ արագավաղ են։

Մուսուլման որսորդների մեջ այն ավանդությունը կար, որ եթե Տրացանով օձ ես սպանել, ապա այդ հրացանով ուրիշ կենդանի անհնարին է սպանել, մի կարծիք, որ չէին բաժանում հայ որսորդները և միևնույն հրացանով խփում էին թե՞ մեկին, թե՞ մյուսին։

Պատմում են, որ Հնում Թերեք գետն այնքան հարուստ է եղել ձկներով, որ եկած Հայերը ձեռքով են բռնել ձուկը։ Տարածված է եղել ձուկ որսալու ուռկանը, կարթը, շարմաղնը, թինը։ Թե
Թերեքի և թե՛ նրա վտակների մեջ ձկները շատ
են՝ սկսած ամենաընտիր լոսդիից (օրագուլ), վերջացրած բոբլիով (տարեխի մի տեսակ)։ Ղզլարում ամենահարգին կարմիր լոսդին է, որի խորովածը փլավի հետ հրագալուցի գիշերը սեղանի
դարդն է։ Ապիտած ձկներից ամենալավը շամային Լ։ Այս ձուկը արտահանվում է նաև արտասահման։

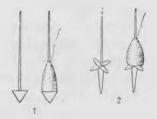
Ղղլաթի ձկնարդյունաբերությունը սկիղբ է առել 1860-ական թվականներից։ «Терскне ведомости» թերթի 1865 թ. տվյալների համաձայն Ղղլարի շրջանում բռնվել է 780.660 կարմիր և մեկ միլիոն 394 հաղար սպիտակ ձուկ։

Կասպից ծովի ձկնարդյունաբերական խոշոր գործարանները պատկանում էին ղզլարցի հայերին (Մելքումյան, Արեշյան)։ Այդ գործարաններում մշակվում էին ղանաղան տեսակի ձկներ, ուրոնց արտադրանքը հանվում էր շուկա (ներքին և արտաքին)։ Ձկնեղենի արտադրության մեջ եկամաաբեր էր և այժմ էկ է կարմիր ձկան ձկնկիթը, որը արտահանվում է նաև արտասահման։ Ձկնարդյունաբերական գործարաններում, որոնք գտնվում են Ղզլարից ոչ հեռու Կասպից ծովի վրա, պատրատում են կարմիր ձկան ապուիստներ, որի պահանջը շուկաներում նույնպես շատ մեծ է։

Տնայնագործություն և արհեստներ։ Ղգլարում տարածված էին զանազան արհեստներ՝ բրդի

վերամշակում, ջուլհակություն, կաշեզործություն, հյուսնություն, տակառագործություն, դարբնություն, ոսկերչություն, դերձակություն, սափրիչություն, կոշկակարություն և այլն։ Իրենց քանակով և աշխատանքի որակով արհեստավորները միանդամայն բավարարում էին տեղի պահանջները։

Բուրդը վերամշակում էին Հետևյալ կերպ. նախ լվանում էին, մաքրում, ապա փռում չորանալու, որից հետո սանդերքով դղում էին։ Մանումը կատարում էին իլիկով կամ ճախարակով։ Իլիկը փայտե կլոր ձող է 20—25 սմ երկարութիկը փայտե կլոր ձող է Հ0—25 սմ երկարութիամբ, որի ծայրին ամրացվում է հոլի ոլես կլոր փայտ։ Մանող կինը, գորդի վրա նստած, իլիկի պոչից բռնած, մատներով պտտեցնում էր այն։ Վարպետ մանողի մատների օգնությամբ բուրդը վերածվում է տարբեր հաստության ոլորուն թելի։ Կար և ձողերով իլիկ, որի նկարը տալիս ենչ ստորև։

12. Հասաբակ իլիկ, ձողերով իլիկ։ Նկարված երկու ձողիկները ունեն անցքեր, որոնց մեջ մտցրվում է երկար ձողու ներ թելը որոշ չափով հավարվում, կծիկ է դառնում, երկու ձողիկները կծիկներում հասան հանում են, իսկ հետո ձողիկներն են հանում կծիկի միջից։ Իլիկը շինում են տանձենու կամ հոնի փայտից։

Թելը մանում էին ոչխարի և ուղտի բրդից։
Ոչխարներին, այծերին և ուղտերին խուղում էին
տարին երկու անդամ՝ դարնանը և աշնանը։ Խուզելու Համար օգտագործվում էր Հատուկ մկրատ։
Բրդի և բամբակի Թելերը, նախւքան դործի դցելը,
ներկում էին ցանկացած ղույնով։ Ներկերը նատ։
կինում պատրաստում էին տեղական բույսերի
կեղևից կամ արմատից։ Հայտնի է, օրինակ, որ
տորոնի արմատից ստացվում է մուդ կարմիր
դույնի ներկ։

Թաղիքադործություն Ղզլարում չկար։ Թաղիը պատրաստողները լեռնականներն էին, որոնք վաճառքի էին հանում այդ ապրանքը Ղղլարի շուկանհրում։

Հնում փայտը շատ Թանկ էր և սակավ էր ճարվում։ Տների հատակները մեծ մասամբ հողից էին։ Նստելու համար հատակին փռում էին Թաղիջ կամ փալաս։

Ղգլարում տարածված էր նաև ջուլհակությունը։ Դրանով ղբաղվում էին կանայք։ Ջուլհակները բրդի թելից գործում էին շալի տեսակներ
չուխայի, արխալուղի, շալվարի և այլնի համար։
Ղղլարի հայ կանայք տան կարիքները իրենք էին
հողում և ձմեռվա համար դործում էին բրդի զուլսլա, շալ և այլ տաք շորեր։ Գոյություն ունեին
հատուկ դաղգահներ։ Հաղվադեպ պատրաստում
էին նաև կավե ամաններ՝ կժեր, փարչեր, քիլաներ
և այլ մանր իրեր։ Պակասը լրացվում էր դրսից
բերվող ամանեղենով։ Հատկապես փայտե աման
ներ, թի ու թիակներ վաճառքի էին հանում Թե-

Ղղլարում միշտ էլ եղել են Հայ դարբիններ։ Նրանք երկանից շինում էին երկրագործական իրեր՝ բահ, քլունգ, փոցխ, մանգաղ, գերանդի, նաև կացին, մուրե, ունելիք, կեռ, դանակներ (խաղողը կարելու Համար) և այլն։ Պակասը լրացնում էին լեռնականները։ Մինչև այժմ էլ պահպանվել են մի քանի դարբինների անուններ, որոնք անցյալում հայտնի են եղել Ղղլարում ավելի իրենց ֆիզիկական ուժով, քաջագործություններով։ Դրանցից են Փաստա Սերգելը, դարբին Աթլ-Կոկորը։

«Զարգյարությունն» (ոսկերչություն) ու այլծանագործունյունը Ղգլարում պատվավոր *հեստ էր համարվում։ Այս արհեստը վարպետից* դեղարվեստական մեծ ճաշակ է պահանջում։ Անցյալ դարի վերջին Ղգլարում Հայտնի էին երկու եղբայր ոսկերիչ վարպետներ։ Նրանք ունեին իրենց սեփական արհեստանոցը, որ գիտեր ամեն մի ղգլարցի։ Անցյալ դարում կանացի դարդարանքները՝ ոսկի, ադամանդ և այլն, շատ էին ըն դունված։ Կանայք և օրիորդները դարդարվելու մեց աշխատում էին մեկը մյուսից ետ չմնալ։ Խաչիկյանների արհեստանոցը միշտ լեփլեցուն էր կանանցով, որոնք պատվիրում էին մատանիներ, ապարանջաններ, օղեր, վգի խաչեր, դոտիներ և այլն։ Լավ էին սպառվում նաև Ռուսաստանի մեծ քաղաքներից բերված ոսկյա և արծաթյա իրերը։

Ղզլարում կային նաև կոշիկի և հագուստի վարպետներ։ Քանի դեռ դուրս չէր եկել կարի մեքենան, ամեն տանտիկին իր ընտանիքի դերձակն էր։ Նա ձեռքով կարում ու կարկատում էր ամեն ինչ։ Կային և տղամարդ վարպետներ, որոնք իրենց արհեստանոցներում ընդունում էին շորի, վերարկուի, գլխարկի և այլ հագուստների պատվերներ։ Մեր դարի առաջին տարիներին երևան եկավ «Ջինդեր» կարի մեջենան, որից ձեռք բերեդին դրենե բոլոր քաղարացիները։

Կոշկակարության մասնավոր արհեստանոցները շատ չէին։ Այնտեղ կարում էին պատվերով կամ վերանորոգում էին։ Մոդայական կոշկակարներ միայն մի քանիսն էին, որոնց մոտ լի ու լի էին մանավանդ կանացի կոշիկների պատվերները։

Շատ դործ կար Հյուսների, մանավանդ տակառադործների համար։ Հյուսնությամբ և տակառադործությամբ զբաղվում էին ոչ միայն հայերը, այլև ռուսներն ու կումիկները։ Այս արհեստը լավ էր վարձատրվում։

Ղվլարցի տղամարդիկ երբեմն սափրվում էին սափրիչի մոտ, որն ածիլում էր իր սրությամբ սրողատոյա ածիլուն չզիջող դանակով։ Ավելի ուշ, բաղաքում բացվեցին վարսավիրանոցներ։

Թե՛ անցյալում և Թե՛ մեր դարում Ղոլարում եղել են ձեռագործի հմուտ վարպետներ։ Ալդպիսիներից էին Աննա Գևորգյանը, Եղիսաբեթ Մոկրրտումյանը, Մարգո Մուղդուսյանը, որոնը իրենց սիրած արվեստը սովորել են մեծ քաղաքներում։ Հիշյալ անձանց ջանքերով Ղոլարի Հայկական կար ու ձևի դպրոցին կից բացվել էր ձեռագործի բաժին։ Դպրոցը պարբերաբար կաղմակերպում էր արտադրած գեղեցիկ նմուշների ցուցահանդեսներ։ Ցուցադրված իրերի մեջ կային մեծ ճաշակով կատարված ասեղնագործ շորեր, սփռոցներ, սրբիչներ, բարձի երեսներ և այլն։ Բաղմագան և գույնդգույն նախշերը պատկերում էին ծաղիկներ, տերևներ և ճյուղերի հյուսվածըներ, Թոչուններ, կենդանիներ և բոլորն իրենց բնական գունավորությամբ։

նրանց ձեռագործները մինչև այժմ էլ պամվել են ղզլարցիներից շատերի տներում, և նրանց տերերը մի առանձին հաճույքով կպատմեն ձեղ հայտնի վարպետների մասին։

Ղզլարում եղել է նաև կանացի գլխարկների արհեստանոց, որի վարպետուհին օրիորդ Շուշանիկ Ղարիբյանն էր։ Նա ստեղծել է գլխարկների նոր ձևեր, որոնք մեծ պահանջարկ են ունեցել։ Գլիսարկների լավ վարպետ է եղել նաև օրիորդ Սույժանյանը։

Այսոլիսով՝ «Կավկաղսկի կալհնդարի» տեղեւ կության համաձայն, 1853 թ. Ղզլարում եղել են հետևյալ արհեստներն ու արհեստավորների թիվը տվյալ արհեստում (հիմնականում ղզլարցիներ).

ոսկերիչներ 10 7 մետաքսագործներ ժամագործներ 2 Տլուսն և ատաղծադործ 80 20 վառարանագործներ 6 փականագործներ 8 դարբիններ 16 դերձակներ 20 կոշկակարներ տակառագործներ 30

հաr ու ձևի դպrոցը։ Ղզլարի կյանքում մեծ նշանակություն է ունեցել կար ու ձևի դպրոցը, որը Հիմնվել էր բարեգործական նպատակով։

Ղզլարի հայ կանանց թվում կային կրթված ու հռանդուն կանայք, որոնք իրենց անձնվեր հասարակական գործունեությամբ օգնում էին հայոց լեզվի և ազգային լավագույն սովորությունների պահպանմանը։ Նրանք օգնության ձեռք են մեկենել հայ չքավոր մի շարք ընտանիքերի՝ աղջատություններ ու վարակիչ հիվանդություններից փրկելու համար, և իրենց վերաբերմունքով բարի անուն վաստակել ու համարվել Ղզլարի հայ գաղութի լուսավորիչներ։

Այդպիսի կանանցից էր Մարիամ Թաթոսյանը, որը ծնվել է 1879 Թվականին Ալեքսանդրա պոլում (այժմ՝ Լենինական) և միջնակարդ կրը. թություն է ստացել Քիշինևի իգական դիմնազիայում։ Ամուսնանալով Քիշինևի պետական այգեզինեգործական ուսումնարանի սան ղզյարցի Գևորդ Թաթոսյանի Հետ, երիտասարդ ամուսին֊ ները Հաստատվում են Ղգլարում և, մոտիկից ծանոթանալով տեղական Հայկական կենցաղին, ձեռնամուխ լինում աղբատության ու անգրագիտության դեմ պայքարին։ Այդ նպատակով նա իր շուրջն է հավաքում մի քանի անձնվեր կանանց ու, գործակիցների օգնությամբ, կազմակերպում կար ու ձևի օրիորդաց դպրոց, որտեղ ընդունվում էին միայն հայ աղջատ ընտանիքների աղջիկներ ու ջահել կանալը։

Կար ու ձևի դպրոցի բացումը մեծ նվաճում էր Ղզլարի հայ հասարակական կյանջում։ Դրպրոցը չորս տարով էր։ Այդ տարիների ընթացքում սանուհիները ստանում էին ձրի սնունդ, հաղուստ, ան իաժեշտ պիտույքներ և, որ ամենադլիսավորն էր, կարելու և ձևելու վարպետություն։ Մինչն հիմա էլ նախկին սանուհիներից շատերը, որոնք դեռ ողջ են, շարունակում են իրենց արհեստը։

13. Մարիա Արտեմի Թաβոսյան, կար ու ձևի դպրոցի հիմնադիրներից։

Կար ու ձևի դպրոցը պահվում էր հայ կանանց աղջատախնամ ընկերության հաշվին, որի նախագահն էր ինքը՝ Մարիամ Թաթոսյանը։ Հայ կանանց ընկերության եկամտի աղբյուրներն էին կոմիսիոն իւանութը, որտեղ վաճառվում էին ղախապան գործածված ապրանջներ, և սրճարանը («Կашка чая»), ուր կարելի էր ստանալ թեյ, սուրճ, կակաո, տնային թխվածջներ, տեսակ-տեսակ անուշեղեններ, հայկական թխվածջներ՝ նաղուկ, փախլավա, հալվա, նուշով հաց, կարկանորակներ և այլն, որ իրենց տներում պատրաստում էին կանանց ընկերության անդամները՝ անվճար։

Կոմիսիոն խանութից և սրճարանից ստացված եկամուտները մտնում էին կանանց աղջատախնամ ընկերության զանձարկղը։ Սրճարանին իր նվագախմբով անվճար աչակցել է նաև կոմպոզիտոր Նիկիտ Մկրտչյանը։ Դրամական կամ բժշկական օգնություն էր ցույց տրվում դպրոցի շանուհիներին, նաև չջավոր ընտանիջների անդամներին։

Դպրոցի առաջին վարժուհին՝ օրիորդ Լուսիկ Չերքեղյանը, հրավիրվեց Նոր Նախիջևանից։ Նրա Հմուտ ղեկավարության շնորհիվ դպրոցը մեկ տարվա ընժացքում աչքի ընկավ բարձրորակ ար֊ տադրանքով և, Հոկայական պատվերներ ստացավ։ Շուտով ձևոք բերվեցին կարի նոր «Զինգեր» մեքենաներ և կազմակերպվեց նոր աշակերտուՏիների ընդունելություն։

Հիշյալ դպրոցը հիմնված էր ցածր խավի հայ աղջիկների համար և լուրջ ուշադրություն էր դարձվում սաների լեզվի մաքրության, նրանց աղգային ավանդույթներով դաստիարակելու գործին։ Այդ բանում լավագույն օրինակ էր հենց Թաթոսյանների ընտանիքի Հայկական կիրթ կեն֊ ցաղավարությունը, մաքուր դրական հայերենով խոսակցությունը միմյանց հետ և այլն։ Օրինակելի վարքագծի և Հմտության դաստիարակման դործում իրենց անձնական օրինակով և աշխատանքով պակաս ներդրում չեն կատարել նաև Ղգլարի Տայ կանանց ընկերության մյուս անդամներ Մուդդուսյան Սուսանը, Ղարիբյան Մարիամը, Ղարիբյան Շուշանիկը, Թանզյան Եղիսաբենիր, Մեհրաբյան Եղիսաբեներ, Բալասանյան Մագդադինեն և ուրիշներ։

Հաղուդակցություն: Հաղորդակցությունը Ղոլարում այնքան էլ միիքարական չէր մինչև 1915 թ., երբ Գրողնիից երկաքուղագիծ անցկացվեց։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, անշուշտ, այդ գիծը ունեցել է ստրատեդիական կարևոր նշանակություն։

1918 թ. վերջում Ղղլարը նոր երկաթուղագծով պետք է միացվեր Կասպից ծովի նավահանգիստներից մեկի հետ, որի համար որոշ գումար էր հատկացված, սակայն անշահավետության պատճառով այդ երկաթուղին չկառուցվեց։

1942 թ., սովետական կառավարության որոշմամբ, Ղզլարը միացվեց Աստրախանի հետ
նոր երկաթուղագծով, որը 360 կմ երկարություն
ունի։ Այս գծով Գրոզնիի և Բաքվի նավթը ցամաքային կարճ ճանապարհ ստացավ դեպի մեր երկրի միջին շրջանները։ Սովետական իշխանության
օրոք ստեղծվեցին բազմաթիվ ասֆալտապատ
մայրուղիներ, որոնք Ղղլարը կապեցին մոտակա
և հեռավոր քաղաքների ու գյուղերի հետ։

Հնում Հայտնի էր քարավանային մի հրկար Հանապարհ, որը ձգվում էր Կասպիականի ափով, և Ղղլարը միացնում Աստրախանի հետ։ XVIII դ. և XIX դ. առաջին կեսին այդ ճանապարհով էր կատարվում առևտուրը Արևելյան Կովկասի, Աստրախանի և Վոլգայի մյուս քաղաքների միջև։

XVIII դ. վերջում անցկացվեց կարծրահող խճուղային ճանապարհ՝ Ղղլարի և Մոգդոկի միջև, որ ընկած էր Թերեքի ձախ ափին։ Այդ խձուղին, որպես փոստային և ռաղմական ուղի, իր ժամանակին մեծ նշանակություն ուներ։ Դրա միջոցով կապ էր պահպանվում երկու բերդերի (Ղվլար— Մոզդոկ), Ռուսաստանի ներքին նահանգների ու կովկասլան ռազմագծի ձախ Թևի միջև։

Թերեքի Հաճախակի վարարումների և ջրհեղեղների հետևանքով ճանապարհները անանցանելի էին դառնում։

Կանոնավոր չէին նաև քաղաքի կենտրոնական փողոցները։ Քաղաքային վարչությունը այդ ժարցում մատը մատին չէր խփում։ Մինչև սովետական կարգերը, Ղղլարի մոտ՝ Թերեքի վրա, շատ քիչ կամուրջներ կային, ներկայումս դրանք

Թերեքի ափերը ամրացնելու Համար Ղգլարում գոյություն ուներ քաղաքային կոմիտե, որի տրամադրության տակ պետական բանկից բաց էր թողնված 50 Հագար ռուբլիւ Թերեքի վրա տարվող աշխատանքներին պարտավոր էին մասնակցել քաղաքի բոլոր չափաՀաս տղամարդիկ։

ձանապարհորդ Անդրեյ Պավլովի 1824 Թ. նկարագրությունից երևում է, որ Ղզլարում այդ ժամանակ Հյուրանոց չի եղել։ Ղզլար եկողը մնում էր իր բարեկամի տանը, իսկ եթե ոչ մասնավոր իջևանատանը («քարվանսարա»)։ Այստեղ գիշերելու համար էլ հարկավոր էր ծանոթություն կամ բերդի պարետի երաշխավորություն³։

Ղպլարի իջևանատունը գտնվում էր խանութեների շարջերի ետևում։ Դա ընդարձակ բակ էր իր ախոռներով, պահեստներով։ Բակի ճակատի մասում գտնվում էր այսպես կոչված Հյուրանոցի շենջը։ Այստեղ էին գալիս երկար ճանապարհ կաբած ճանապարհորդներ՝ իրենց ուղտերով ու ձիերով։ Գալիս էին ուղտերին բարձած տեսակ-տեսակ ապրանջներով, որոնջ լցված էին մեծ պարկերի ու արկղների մեջ։ Լինում էին նաև ճանապարհորդներ։

Իջևանատերը, լսելով ուղտերի վղերից կախված զանգակների ձայնը, վաղելով դուրս էր գալիս դարպասի դռները բացելու և Հյուրերին ընդունելու։ Հյուրերը այստեղ մնում էին մի քանի օր կամ շաբաթ՝ իրենց առևտրական գործերով։ Սրանջ մեծ մասամբ Հարուստ վաճառականներ էին, որոնք գալիս էին Հեռավոր Պարսկաստանից, Ղարաբա-

³ А. М. Павлов. Об азнатских народах, обитающих в южной России (Путешествие с 1824 по 1835 гг.), СПб., 1841

ղից, Հնդկաստանից և այլ վայրերից։ Բերում էին Հաճախ Թանկարժեք ապրանքներ՝ պարսկական գորդեր, մետաքսյա և բրդե գործվածքներ, ամանեղեն, կանացի ղարդարանքներ և այլն։ Իսկույն Հայտնվում էին Հայաղգի առևտրական միջնորդներ, որոնք եկած Հյուրերին իրենց ծառայությունն էին առաջարկում։

Իջևանը Հյուրերին ապահովում էր հանդըստյան սենյակով, ուտելիքով, խմիչքով, իսկ ձիերին և ուղտերին՝ կերով, խոտով, ջրով։ Իրենց գործերը կարգավորելուց և նոր ապրանքներ ձեռք բերելուց հետո, հյուրերը նորից ճանապարհ էին ընկնում հեռավոր երկրներ ու քաղաքներ։ Իսկական հյուրանոց Ղղլարում բացվում է միայն դարիս սկզբին։

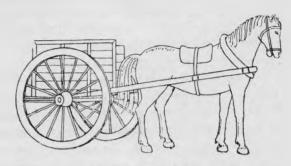
Որպես գրաստ Ղզլարում օգտագործում էին, ինչպես նշվել է, եղը, ձին, գոմեշը (արու), էշը և ուղտը։ Երկար և դժվարին ճանապարհների համար վերցնում էին դիմացկուն ուղտեր։ Ղզլարի հայևրը գործադրում էին «արաբա» և «եռանդակ»։ Արաբան երկու մեծ ճաղանիվավոր սայլակ էր՝ անիվների հետ պտտվող սռնիով, որին լծում են մեկ ձի։

Արաբայի թափքը տախտակներից կամ ճիպոտների Հյուսվածքից է, որի տակի մասում փափկության Համար փռում են թաղիք կամ խալի։ Արաբայի մեջ կարող էին տեղավորվել 5—6 մարդ։ Արևոտ եղանակին արաբան ծածկում էին կամարաձև ճյուղերով, որոնց վրա գցում էին բաց գույնի խիտ գործած շոր՝ նստողներին արևից պաշտպանելու Համար։

Եռանդակը արաբայից ավելի Հարմար է։ Այն ունի չորս անիվ` առջևի անիվները ետևիններից Համեմատաբար փոքր։ Սռնիները երկաթից են և անշարժ, պտտվում են անիվները։ Լծում են ձի։ Եռանդակում կարող են տեղավորվել չորս մեծ և երկու երեխա։ Նստատեղը շինված է երկու կողջերից, հետևապես նստողները մեջքերով ևն իրար նկատմամբ։ Ոտքերի համար երկու կողջերից հարմարեցված են ոտնատեղեր։ Սրա ըն-

Նողայները և լեռնականները օգտագործում էին սայլի միայն մի տեսակը՝ արաբան, իսկ ռուսները և կազակները իրենց քառանիվ բրիչկան, որին լծում են մի զույգ եղներ։ Ղգլարի ունևորները պահում էին լավագույն ցեղի մի քանի ձի։ Արաբայից ու եռանդակից բացի, հարուստներն ունեին «շարաբան» կոչված կառքը, որը օգտագործվում էր որպես մեկ կամ երկու Հոգու դրոսակաոր։ ԱմենաՏարմարավետ կառքը «ֆալտոնն» էր։ ՍաՏնակի գործածումը Ղզլարում շատ Տաղվադեպ էր՝ տեղում սակավ ձյան պատճառով։ Տեղական սաՏնակը ռուսական էր։

Սովետական իշխանության օրոք Ղզլարը Հարստացավ մի քանի նոր ավտոճանապարՀներով, որոնք բոլորն էլ ասֆալտապատված են։ Գրրանք են՝ Ղզլար—Մախաչկալա, Ղզլար—Գրոզնի, Ղզլար—Օրջոնիկիձե, Ղզլար—Կրայնովկա (դեպի Կասպից ծով)։

14. Иршрш (пшушц):

Փոխանակություն և առևտուր։ Ղղլարը հնուց առևտրական կենտրոն էր։ Այն առևտրական կապեր ուներ Կովկասի ժողովուրդների, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, Խիվայի, Բուխարայի և այլ երկրների հետ։ Ղզլարը առևտուր էր անում Ռուսաստանի մի շարք նահանգների՝ Աստրախանի, Նիժնի-Նովգորոդի, Եկատերինոսլավի, Խարկովի, Կուրսկի, Մոսկվայի և Պետերբուրգի հետ։

Ղզլար էին բերվում զանազան ապրանջներ՝ բրդյա, մետաջսյա, բամբակյա գործվածջներ, մետաղյա իրեր, ապակի, հայելի, հախճապակյա, ճենապակյա ամանեղեն, շաջար, Թեյ, սուրճ, ծիախոտ, հաց։ Հիշյալ ապրանջները գալիս էին Մոսկվայից, Նիժնիից, Վարշավայից, Լոձից և ուրիշ քաղաքներից Թե՛ ցամաքային և Թե՛ ծովային ճանապարհներով՝ Աստրախանով։ Առևտուրը կովկասյան ժողովուրդների հետ կատարվում էր բնամԹերջով և փողով։ Փոխանակության առարկա էին անասունը (ոչխար, կով) կամ այլ ապրանջներ։

Ղզլարում և շրջանում առևտրով զբաղվում էին գրենե բոլոր ազգերը։ Յուրաքանչյուրը վաճառում էր իր աշխատանքի կամ արհեստի արդղունքը։ Գինու, սպիրտի, իւաղողի, մրգեղենի և արդյունաբերական ապրանքների հիմնական առև-

արրականները Հայերն էին։ Հայ կանայք առևտրին չէին մասնակցում։

Ղոլարի մանը այդետերերը միշտ կախում ունեին հարուսաներից։ Վերջիններս էին գինու աոժեքը որոշողները, մուրհակով փող տվողը, քանի չկար վարկային ընկերություն։ 1880-ական թվականները Ղոլարի համար ողբերգական էին։ Մի կողմից անբարենպաստ ամառը, որի պատճառով խաղողը կարգին չհասավ, մյուս կողմից հիվանղությունները այգիներում։ Այս բոլորի հետևանքով գինու արժեքը շուկայում շափապանց ընկավ 4։ Հատկապես ծանր վիճակ ստեղծվեց մանր այգետերերի համար։ Նրանք հնարավորություն չունեին ինքնուրույն իրենց ապրանքը ուրիշ շուկաներ Հանելու, սայլով Թանկ արժեցող փոխադրություններ կատարելու։ Այդպիսի վիճակ էր դրեթե մինչև երկանուղու կառուցումը, որի անցկացումը Ղգլարի ունևոր դասակարգի համար սկզբնապես այնքան էլ ձեռնտու չէր, որովհետև մանը ալդետերերն ինքնուրույն գործելու Հնարավորություն ըստացան։ Մինչ այդ, նեղն ընկած մանը այգետերը ստիպված էր կապալով տալ կամ չնչին գնով ծախևլ ալգին։

Այգիները ՀետզՀետե կենտրոնանում էին կալվածատերերի ձեռքը։ Մնացած փոքր այգետերերի գինու արժեքը, փաստորեն, մինչև խաղողի հասնելը որոշում էին սրանք և չնչին գներով գնում այն չքավորներից, որոնց, մինչև դինին կամ ըսպիրտ պատրաստելը, գրամ էր Հարկավոր։ Առաջացավ վաշխառուների դասը, որոնց ձեռքին էո, փաստորեն, քաղաքային գործերը, տեղական կյանքի ամբողջ ընթացքը։

Ղզլարն ուներ երկու շուկա՝ հայկական մեծ շուկան և փոքրը՝ ԹաԹարականը։ Կիրակի օրերը շուկան բազմամարդ էր լինում։ Տարին երկու անզում կազմակերպվում էին մեծ տոնավաձառներ, որոնցից յուրաքանչյուրը տևում էր ամբողջ մեկ շաբաԹ, մեկը՝ մայիսի 1-ից, մյուսը՝ հոկտեմբերի։

1836 թ. Հանապարհորդ Պ. Զարլոցկին այսպես է նկարագրում Ղգլարի հայկական մեծ շուկան։ «Այստեղ միշտ մեծ եռ ու զեռ է։ Լեղունի հերի բազմազանությունը հիշեցնում է բաբելոնյան աշտարակաշինությունը։ Ամեն ոք աշխատում է իր ապրանքը գուլել բարձր ձայնով և իր լեզվով։

Չերբեղը անտառից բերած մեդըն է առաջարկում, օսը՝ իր պանիըն ու լափնջին, լեղգին՝ իր պղնձև առանները, չեչենը՝ խանչայր, դանակներն ու հրացանը, նողայր իր ձին, ոչխարն ու այծն է գովում, կացակը՝ ձկները, խավիարն ու բալիկը, կումիկը վաճառում է արաբա, Թամբ, փայտ, ղաղուխ, հրեան առաջարկում է կաշի ու բուրդ, հայն ու վրացին՝ միրդ, բանջարեղեն, կապար, լավաշ, Տաց և այլն։ Իսկ կարմրաԹուշ կողաչկաները սայլի վրա կանդնած կանչում են՝ «...մոտեցեք, ձմերուկ, սեխ, կաղամբ, վարունգ»։ Զինվորը վաճառում է սպանված փասիան, բագ, կաքավ... Ռուսաստանից եկած առևտրականները վաճառքի են հանել մորթիներ, կաշիներ, փայտե և երկաթե ապրանքներ, փոկի ճարպ, ձկան սոսինձ, կանացի Թանկագին դարդարանքներ, գործվածքներ, պարսկաստանից բերել են Տրաշալի գորգեր, աթլաս, փարչա, սաֆլան և այլն։

Այս սաստիկ աղմուկի ու ժխորի մեջ մեկը իր էշն է առաջ բաշում, դոռալով՝ «ղաչ» կամ «Թայ»։ Շուկայի մի անկյունում բացօթյա միս են խորո-վում, որի ծուխն ու հոտը բռնել է ամբողջ շուկան։ Մի տեղ կոշիկ են կարկատում, մի այլ տեղ մահմեդականի գլուխ սափրում. մի անկյունում դոտրիներ ու թամբեր են պատրաստում, մյուսում՝ դարբինը մուրճի հարվածով պայտեր է շինում։ Մի կողմում տեղավորվել է քարվանսարան իր ճաշարանով ու խորտկարանով։ Ճամփի մեջտեղում կանդնած երկու դինեմոլներ իրար դինի են հրամցնում, մեկը խմում է շշի բերանից, մյուսը նրան հայհոյում է իր լեղվով. »։

Նախկին Տայկական շուկան, որ հիմա դանըվում է Թերեքի ափին, այժմյան ընդհանուր շուկան
է հարուստ է միերջներով ու բազմազան ապրանըներով։ Շուկայում կան մսի, կանի, մրգեղենի
փակ տաղավարներ, խանուններ և մի մեծ հանրախանուն։ Շուկան գործում է ամեն օր, մեծ
առևտուր է լինում մանավանդ կիրակիներին։
Փոքր շուկան (նախկին նանարականը) դանվում
է առաջվա տեղում, բաց է ամեն օր կեսօրից

Ինչպես նշել ենք, Ղգլարից հրկու կիլոմետրի վրա գտնվում էր ս. Գևորգ ուխտատեղին, ուր եկեղեցական տոներին՝ Համբարձմանը, Մարիամ Աստուածածնի, ս. Գևորգի տոներին մեծ բազմություն էր հավաքվում։ Եվ հենց այդ տոներին այստեղ շուկա էր կազմակերպվում, վաճառում էին մատաղացու անասուններ և աբաղաղներ, մանր

⁴ 11. Заблоцкий, Путевые записки из Астрахани через Кизлир в 1835 —56 годах, (Жури. МВД, ч. 9, 138, № 7).

ապրանջներ, մանավանդ կանանց Համար՝ ժապավեն, ժանյակ, սանր, օծանելիք, մատանի, ապարանջան և այլն։ Հայտնվում էին նաև մսագործներ, խումարարներ, սպասավորներ, կերաժիշտներ, սազանդարներ, փամլևաններ, մուրացկաններ։ Սրանք բոլորը գալիս էին մոտակա քաղաբներից։ Սկսվում էր իսկական տոնավաճառ իր պարով։

Հաշիվ ու չափեr։ *Ղգլարցիները Հաշվում են* ալսպես՝ «մին», «էրկու», «իրեք», «չորս», «հինդ», «վեց», «օխար», «ութր», «իննը», «տասը», «տասնրմինը», «տասներկու»... «քսան», «լառասուն», «քառասուն», «հիցուն», «վացուն», «օխտանասուն», «ութանասուն» կամ «սաքսան», «իննըսուն», «հարուր», «հազար»։ Ծերունիները հայվում էին տերողորմիայի (Թեզբեհի) վրա և մատներով։ Հաշվում էին մեկերով ու «ջ<mark>ուխտերո</mark>վ» (դույգերով)։ Նայած առարկային, հաշվում էին նաև տասնյակներով ու «դյուժիններով» (12 հաաով)։ Օրինակ՝ ձուն, վարունգր, սեխր, ձմերուկր, հաշվում էին տասնյակներով, իսկ գդալները, դանակն ու պատառաքաղը, ափսեները, բաժակները ընդունված էր հաշվել դյուժինով։ Հնում ապրանքի արժեքը որոշելու Համար վերցնում էին որևէ միավոր, անասունը՝ կով, ոչխար կամ աղ։ Ըստ այդմ գնահատվում էին և մյուս բոլոր ծախու ապրանքները։ Իսկ երբ տարածվեց փողը (դրամը), սկսեցին հաշվել կոպեկով և ռուբլիով։ Ընդունված էր արծաթ ռուբլին և պղնձե կոպեկը։ Փողով հաշվելիս ասում էին՝ «մի շայի» (հինգ կոպեկ), երկու «շայի» (տասը կոպեկ), «մի աբասի» (քսան կոպեկ), «էրկու աբասի» (40 կոպեկ); «չորս աբասի» («սաքսան» կոպեկ-80 կոպեկ), «Ֆե பீயப்படு» :

Ղգլարում գործածվող ծանրության չափերն էին՝ «փութ», «գրվանքա», «մսխալ»։ Փութը հավասար է 16 կգ, ֆունտը կամ գրվանքան՝ 400 գրամի, մսխալը՝ մեկ գրամի։

Երկարության չափերն էին՝ «մղոն», «վերստ», «սաժեն», «դաղ» (արշին), «ղուլաջ», «թիզ»։ 1 մղոնը Հավասար էր 7 կիլոմետրի, դաղը կամ արշինը՝ 71 սանտիմետրի, 1 սաժենը՝ 3 արշինի կամ 213 սմ, մեկ ղուլաջը հավասար էր երկու ձևոքերի ամենամեծ բացվածքին։ Բութ մատի և ճկույթի ամենամեծ բացվածքը կոչվում էր թիզ։ Հեռավորությունը չափում էին մղոնով, վերստով ու սաժենով։ Գործվածքը՝ դաղով (արշին), իսկ պարանը չափում էին ղուլաջով։ Տարածությունը չափում էին և քայլերով։

Հեղուկը չափելու համար գործ էին ածում ռուսական չափեր՝ «վեդրո», «չաթվար», «բութել», «ասմուշկա»։ Գինին՝ վեդրոյով, չաթվարով։ Հացահատիկները նմանապես չափվում էին ռուսական չափերով՝ մետաղյա «մերկայով», «կեսմերկով», «չարեքմերկով»։ Փայտն ուներ իր չափը, եթե նա վառելու համար էր՝ շալակով կամ սայլով, շինարարության համար փայտը կշռվում էր կշեղթով։

Հայերի մոտ մի քանի Թվանշաններ երբեմն սիմվոլիկ նշանակությամբ էին օգտագործվում, Այդ Թվերն են՝ 7, 10, 12, 40։ Ասում են՝ «օխտը կըլխանի դև», «օխտը պորտից...», «տասը չափի, մեկ կտրի», «քառասուն օր, քառասուն գիշեր»։ Երբ մեկի կինը շատ երեխա էր բերում, ասում էին՝ «փլանի կնիկը մե դուժին երեխա ա պերե» և այլն։ Հանգուցյալի հիշատակին հոգեհաց էին տա-լիս մահվանից հաշված 7, 40 օրերին և մեկ տարի անց, որ ժողովուրդը կոչում էր՝ «օխտը», «քառասունք», «տարի»։ Ասում էին՝ «մե օրվա ճամփա», «մե գազ ձուն (ձյուն) էկավ» և այլն։ Հաշվելիս՝ 13 Թվանշանը համարում էին սատասանում։

Հայը իր ունեցածը՝ հավը, ձուն, ոչխարը, կովը և այլն, հաշվում էր մտքով, որ ուրիշները չիմանան քանակը և աչքով չտան կամ «չար ոգիները չլսեն ու չվնասեն»։

Անգրագետ նողայները և չեչննները այգիներում աշխատելիս իրենց աշխօրերը նշանակում էին արդեն նկարադրված փայտե ձողերի վրա։ Դա մեծ մասամբ մեկ ամսվա Հաշվի Համար էր։

ՊԵՎՈՒԱՄԾ ՄԱՍԺՎՈԵԺ

Բնակավայր։ Ղզլար քաղաքը կառուցված է ողլանով։ Նրա փողոցները իրար զուգահեռ են և ուղիղ։ Քաղաքի միջով անցնող գլխավոր ջրանցքը նույնպես զուգահեռ է հարևան փողոցներին։ Բո-

լոր փողոցները և նրբանցջները, որոնք ուղղված են դեպի արևելք, վերջանում են Թերեք գետի մոտ։ Փողոցները նեղ են, միայն գլխավոր փողոցն է տարբերվում մյուսներից իր լայնությամբ։ Նրրբանցքները այնքան նեղ են, որ նրանցով կարող է անցնել միայն մեկ կառը։

1843 Թ. Հանապարհորդ Յու. Շիդլովսկին այսպես է նկարագրում Ղզլարի արտաքին տեսքը. «Քաղաքը բաժանված է մի քանի Թաղամասերիչ Կենտրոնում Բերդն է, որից դեպի հյուսիս-արևելք տարածվում է «Հայոց Թաղը», որը տեղական Թա- Թարները անվանում են «ԱրմենԹիր»։ Հայոց Թա- դին կողակից է վրացական «Քորցիաուլ» Թաղը, իսկ հայոց Թաղի հակառակ կողմում տարածվում է «Թեզիկ աուլը», ուր բնակվում են պարսիկները, կումիկները, նողայներն ու կազանԹաԹարները։ Բերդից դեպի հարավ դտնվում է զինվորական ավանը, որտեղ ապրում է ռուս զինվորականու- Թյունը։

Մեծ շուկան, որը կոչվում է «Հայկական», ղբաղեցնում է մի լայն հրապարակ՝ բերդից դեպի հյուսիս. Թաթարական կամ փոքր շուկան տեղա-վորված է «Թեղիկ աուլ» թաղում, մինարհթի մոտ։ Մեծ շուկային շատ մոտ է առևտրական շարքը, որը կոչվում է «քարվանսարա»։ Այս շարքը, որն ամբողջովին աղյուսից է կառուցված (պահպան-վել է), դտնվում է դլխավոր ջրանցքից դեպի հահրավ։ Առևտրական շարքին կից տեղավորված են դրեթե բոլոր արհեստանոցները։

Հայ Հարուստների տները գտնվում են գլխավոր և կենտրոնական փողոցներում կամ, ինչպես ասում են՝ Հայոց Թաղում։ Տները երկու կամ երևջ Հարկանի են, ջարից, որոնջ մինչև օրս էլ գտնվում են լավ վիճակում»։

Հայոց գերեզմանատունը քաղաքից դուրս է, երեք կիլոմետր հեռավորության վրա։ Քաղաքից դուրս են և ռուսական ու մահմեդական գերեզմա-Նոցները։

Մինչև XX դ. սկիզբը Ղզլարի բնակչությունը խմելու համար օգտագործում էր Թերեքի ջուրը, նախապես այն մաքրելուց հետո։ Սակայն երբ Թերեքի ջրերին խառնվեցին վտակի նավթախառն ջրերը (Սունժա գետի վրա է գտնվում Գրոզնի քաղաքը), Թերեքի ջուրը խմելու համար դարձավ ոչ պիտանի։ Սկսեցին օգտվել բակերում փորվող ջրհորներից։ Ջրհոր չունեցողներին վարձով ջուր էին մատակարարում «սուչիները» (հատուկ ջրկիր-ներ)։

Միայն սովետական իշխանության օրոք Ղրզլարն ստացավ աղբյուրի մաքուր ջուր։ Առաջին, Հերթի արտեզյան ջրՀորը փորվել է 1925 թվականին, երկրորդ Հերթինը՝ 1932 թվականին։ Ջրհորների խորությունը մի քանի տեղ Հասնում է մինչև 300—500 մետրի։ Ներկայումս Ղղլարը ապահովված է խմելու ջրով։

Սկսած 1735 թվականից մինչև XIX դ. կեսերը Ղզլարը բաժանվում էր երեք մասի՝ Բերդ, Կենտրոնական քաղաք և Զինվորական թաղը։ Բերդի մասին խոսվել է։ Զինվորական թաղը գտնվում էր
Բերդից 3—4 հարյուր մետր դեպի արևմուտք։ Այդ
թաղը այժմ կոչվում է «Սլաբոտկա»։ Այստեղ
ապրում էին պահեստի զինվորններ, զանաղան
պաշտոնյաներ, հաշմանդամներ և զինվորական-

Հիմնական քաղաքը փռված էր բերդից դեպի արևելը, որը բաժանված էր մի քանի Թաղամասերի՝ անջատված Հողապատնեշներով։ Հայոց Թաղր կամ քաղաքի կենտրոնը բնակեցված էր միայն հայերով։ Հիմնականում հայերը Ս. Խաչից Ղգլար են եկել 1735 Թվականին, սակայն մինչև այդ, հայերը Ղզլար ավանում բնակվել են դեռևս XVIII դ. սկզբներից։ Հայերի գաղթը Ղզլար շարունակվել է ամբողջ XVIII դ. ընթացքում։ Գաղթականների մի մասը, գյուղացիական ծագում ունեցողները, ինչպես նշվել է, Ղգլարից 18 կմ հեռավորության վրա հիմնեցին հայկական Բեջեթեյ գյուղը։ Վրացիները, բացի Քուրցեաուլ Թաղից, բնակություն Հաստատեցին նաև Ղգլարի շրջանի երեք գյուղերում՝ Սասոփլա, Փարփուչ և Սարա-*ருய*ப் _ச

Մյուս Թաղը «Քրիստիաուլն» էր, ուր ապրում էին քրիստոնեություն ընդունած կովկասյան ազգություններ, որոնք նույնպես եկել էին Ս. Խաչից։

«Օկոչիրների» Թաղում կամ «Օկոչիրաուլում» բնակվում էին օկոչիները կամ չեչենները։ Իսկ կազանթաթարների կամ «Կազանթեաուլ» թաղում ապրում էին Կազան քաղաքից գաղթած թաթարերը։ Դրանք Կովկաս էին եկել դեռևս Պետրոս Առաջինի արշավանքի ժամանակ՝ որպես թարգմանիչներ։ XX դ. սկզբին նրանց մեծ մասը տեղափոխվեց Գրեբենսկայա բնակավայրը, ուր և ապրում են մինչև օրս։

«Թեղիկ աուլ» Թաղը մահմեդական բնակչու-Թյան կենտրոնն է։ Այստեղ էին ապրել տահիկների ու կումիկների նախնիները, որոնք Ղզլար էին եկել մինչև 1735 Թվականը։ Սրանք են եղել Ղգլար ավանի առաջին բնակիչները և դրանց լեզվով է Ղգլարը ստացել իր անունը։ XIX դ. սկզբում
Ղգլարում հաշվվում էր մոտ 220 Թեդիկ ընտանիք։
Մի առանձին Թաղ էր նաև վերը նշված Հնդկական գաղութը։ Այն գտնվում էր այժմյան քաղաքային հիվանդանոցի մոտ։ Այսպիսով, XIX դ.
սկզբին Ղգլարը բազմազգ, խոշոր, ասիական տիոլի քաղաք էր։ Տները հողե տափակ տանիքներ

15. Ղզլարի գլխավոր փողոցը մինչև 1917 թ.։

ունեին. Ճակատով, լուսամուտներով ուղղված էին բակի ներսը։ Բերդից դուրս տների մեծ մասը կառուցված էին փաչտից, «սամանից» (Հարդաչ-իստոն) և «չափարից»։ Ավազակային Հարձակում-ներից պաշտպանվելու նպատակով տների առջև դրվում էին բարձր պատեր։

Մինչև 1820 թ. Ղգլարում եղել է նաև «Եսիր բաղար» (գերիների շուկա)։ Լեռնցի ավազակները, փող կորգելու նպատակով, գողանում էին քրիստոնյա ազգերի (Հայ, ռուս, վրացի) կանանց և հրեխաներին և վաճառքի Հանում նրանց «Եսիր բազարում»։ Գերիների արժեքը տարբեր է եղել, 10-ից մինչև 60 ռուբլի։ Փոխել են ավելի շատ Հացով, աղով, վառողով և այլն։

Ղղլարի պատկերը ամբողջական չի լինի, եթե չնկարագրենք քաղաքի ծայրում, աղբանոցներին կպած մի թաղամասի մասին ևս, որ կոչվում էր «Յամանաուլ»։ Այստեղ ապրում էին բնակչության ամենաչքավոր խավերը։

Իրար կողջի՝ 15—16 անշուջ Հողաշեն տները, որոնց փոջրիկ բակերը մեծ մասամբ անպարիսպ էին, սպիտակացված էին կրով կամ ծեփված կավով։ Տների Հատակները՝ Հող, կաՀավորու-Թյունը՝ Համեստ, աղջատիկ։ Այստեղ ապրողները իրար Հանաչում էին, ամբողջ Թադն ապրում էր մի ընտանիքի պես։ Գիտեին միմյանց Հոգսերը, նիստ ու կացր և այլն։

Փողոցր ծածկված էր կանաչով։ Գառներն ու հորթերը արածում էին։ Պատերի տակ երեկոյան հովին նստում էին աչքը ճամփին, ամուսիններին սպասող կանայք ու զրուցում էին։ Նրանց կողբին վաղվղում էին բազմաթիվ կիսամերկ երեխաներ, որոնք առավոտից մինչև երեկո գրեթե փողոցում էին։ Իսկ եթե հանկարծ մի որևէ հարուստաղա կառքով անցներ այդտեղով, ապա երեխաները կվաղեին այդ կառքի ետևից՝ մի որևէ ողորանածություն ստանալու հույսով։

XIX դ. սկղբին Ղղլար քաղաքի Համար մշակվեց ճարտարապետական պլան, որի Համաձայն
քաղաքի փողոցները դասավորվեցին ուղիղ և իրար
դուգահեռ։ Ստեղծվեց մի մեծ հրապարակ՝ ընդարձակ շուկայով։ Շուկայի երկարությամբ, արևելյան
կողմից, տնկվեց զբոսայգի՝ բարդիներով, ուռենիներով, բաղմատեսակ ակացիաներով և ստվերախիտ կաղնիներով, որոնցից շատերը մինչև
ալժմ էլ կանգուն են ու զարդարում են քաղաքա-

16. Ղոլարի ս. Գրիդոր Լուսավորիչ եկեղեցին։

յին այդին։ Հետագայում քաղաքը չինարների ծառուղիով միացվեց բերդին, կառուցվեցին դպրոցներ, շենքեր, եկեղեցիներ, մզկիիններ։

Նոր կառուցված խանութների և արհեստանոցների շարքերը բաղկացած էին վեց միհարկանի մասնաշենքերից։ Ցուրաքանչյուր մասնաշենք ուներ ուղղանկյան ձև, երկու կողմից հենված աղյուսե սյուներին։ Մասնաշենքերի երկու կողմից՝ խանութների և սյուների միջև կատարվում էր անց ու դարձը։ Այն ժամանակ առևարի այս շարքերը կոչվում էին «քարվանսարաներ»։ Դրանց մի մասը պահպանվել է ցայսօր և օգտագործվում է որպես պահեստ։ Քաղաքի տեսքը փոխվում է միայն XIX դ. կեսերին, երբ սկսեցին կառուցել քարե 2—3 հարկանի նոր աներ՝ գլխավոր փողոցի վրա։ Դրանք ունևորների շենքերն էին։ Ղղլարում փողոցներից մեկը կոչվում էր «Մենձ քուչա»։ Սա սկսում էր բերդի մոտ, գնում ուղիղ դեպի ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, հետո Թեքվում էր աջ, անցնում ս. Աստվածածին եկեղեցու, ապա Թաթարական շուկայի մոտով և վերջանում Թերեքի մոտ։

17. Ցերկովնայա փողոցը։

Ղգլարի մաքրության մասին կան Հանապար-Հորդ Ցու. Շիդլովսկու տպավորությունները, որ նա գրել է «Հուշեր Ղգլարի մասին» իր գրքում (1843 թ.). «Ալստեղ փողոցների մաքրությունը ասիական է։ Ամռանը սաստիկ փոշի, իսկ գարնանը և աշնանը՝ սաստիկ ցեխ։ Հաճախ կարելի է ականատես լինել, Թե ինչպես գինով լի տակառով արաբան երկար ժամանակ մնում է ցեխի մեջ խրված, մինչև նրան օգնության հասնեն։ Թաթեուլը (ջրանցքը) և առուները, որոնք անցնում են քաղաքի միջով, իրենց մեջ չեն վերցնում փողոցների աղտեղությունը, որ շատ կարևոր է քաղաքի մաքրության տեսակետից։ Վատ տպավորություն է Թողնում նաև այստեղ-այնտեղ կուտակված «չապրան» (աղբը), որը նեխվում և ապականում t offit

XIX դ. 30-ական Թվականներին քաղաքի փողոցները քիչ Թե շատ կարգի բերվեցին՝ տների առաջ շինվեցին փայտե մայԹեր և առաջին անգամ փողոցները լուսավորվեցին բարձր այունի վրա կախված լամպերով։ Սակայն փողոցները մեծ մասամբ անուններ չունեին։ Փոստատարները հիշողությամբ էին բնակիչներին հանձնում փոստու

Քաղաքի բարհկարգումը չափազանց դանդաղ էր առաջ գնում, քանի որ ցարական կառավարու-Թյունը միջոցներ չէր տրամադրում այդ կարնար գործի համար։

Սովետական իշխանության Հաստատումից Հետո միայն հիմնովին բարեփոխվեց քաղաքը։ Կրկնակի ընդարձակվել է XIX դ. տնկված քաղաբարին ղբոսայգին, նախկին «Մենձ քուչան» այժի կոչվում է Սովետական։ Սա բարեկարգված ու ասֆալտապատված փողոց է, որը մի տեսակ րզբոսավայր է դարձել բնակիչների համար։ Այդ փողոցում ավտոերթեեկությունն արգելված է։ Այսօրվա Ղղլարը առաջադիմող բարետեսք քաղաք է։

Շենքերը։ Քաղաքի գլխավորապես մի Հարկանի տները ունեին երկարավուն կառուցվածջ՝ 2, 3, 4 սենյակներից, որոնց ճակատները ուղրդված էին ավելի դեպի Հարավ։ Տան պատերը միջին Հաստության էին։ Մուտքի դռները շինվում էին տան երկու ծայրերին։ Լուսամուտները սովորաբար մեծ չէին և բացվում էին պատի միջից։ Թե՛ մեծ, թե՛ փոքր տները անխտիր բակի կողմից

18. Գիմնադիչեսկայա փողոցը։

ունեին բաց պատշգամբ, որի ծածկը Հենվում էր փայտե սյուներին։ ԵԹե տունը երկՀարկանի էր, ապա վերև տանող սանղուղքը կառուցվում էր բակի կողմից։ Վերին Հարկը տանտիրոջ Հիմնական բնակարանն էր, ստորինը՝ խոհանոցը, պահեստը, մառանը։

Սենյակների Հատակին փռված էր լինում գորգ, փալաս, պատերի տակ՝ լայն Թախտեր՝ բարձերով ու «մուՌաջաներով»։ Պատուհանները վարագուրվում էին։ Հին պապենական սովորությամբ տուն կառուցելիս, հիմքը օրհնելու համար հրավիրում էին քահանա։ Իսկ այն ավարտելուց հետո, մատաղ էին մորթում, քեֆ անում։ Ղզլարի հայերի բնակելի շենքերը, գոմերը և վառարանները որոշ չափով կրել են հարևան աղգերի (կումիկներ, կազակներ) ազդեցությունը։ «Ղզլարում փայտե տներ՝ հիմքը քարից, շատ կան։ Կան մեծ և գեղեցիկ տներ, դրանցից մի բանիսի ճակատին փայլում են առյուծի գլուխներ կամ մի այլ զարդարանք»—նշում է Շիղլովսկին։

Հարուստ հայերի տները կառուցվում էին բակի կողմից երկու պատշգամբով («էյվան»)։ Տան մի մասը զբաղեցնում էին կանայք, որն անջատված էր տղամարդկանց մասից։ Ծառայողների համար բակում լինում էր խրհիթ, որին կից գտնըվում էր զոմը։ Ընդարձակ բակի մի մասը զբաղեցնում էր օղու «գործարանը»։ Մնացած հողատարածությունը ամբողջովին հատկացվում էր խաղողի այգուն։ Բակի ետևի մասում սովորաբար շարվում էին գինու խոշոր տակառները և այգհդործական զանազան գործիքներ։ Բակի ամենահեռավոր անկյունում գտնվում էր արտաջնոցը։

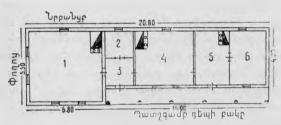
Չջավորների տները կառուցվում էին շատ պարզ, Հողաշեն, բայց ոչ դետնափոր։ Ղգլարում գետնափոր տներ գոյություն չունեին։ Կառուցվող տան չորս անկլուններում կանգնեցվում էին հիմնական սյուները, և դրանց միջև եղած տարածության մեջ դարձյալ մի քանի փայտե սյուներ։ Դրանը միմյանց կապվում էին «չափառով», ոոր Տյուսվում էր եղեգնի կամ «Թայի» (ուռենու) ոստերից։ Ցանկապատը հասցնում էին մինչև սյուների գագայիր, արանըները լցնում Հողով։ Ցանկապատր դրսից և ներսից ծեփում էին շաղախով, որը ավաղի, կավի ու դարմանի խառնուրդ էո, և Տետո սվաղում։ Այս տիպի տների կտուրը շինվում էր կորաձև, ծածկվում հղեգնի խուրձերով ու ծևփվում նույն շաղախով։ Պատերը չորանալուց Տետո սպիտակացնում էին կրով։

Տան առաստաղը լայնքով մի պատից մյուսը գցված Հորիզոնական փայտե դերաններից էր, ուրոնք ամրացված էին պատի սյուներին, ապա սրանց վրա պատերի երկայնքով դրված էին նախորդներին խաչվող ծանր գերաններ։ Սրանց վրա տախտակներ էին, որոնք երբեմն սպիտակեցված էին լինում կրով։

Կային և փայտե տներ, որոնց Հիմքը քարից էր (աղյուս)։ Այս տների կտուրները լինում էին երկթեք՝ տախտակից կամ Թիթեղներից, ներկված կանաչ կամ կարմիր գույնի։ ԸնդՀանրապես Ղրզլարում Հարժ կտուրներ չկային։

Ոմանք իրենց Հողաշեն տների պատերը չորո կողմից ծածկում էին տախտակով՝ դետնից մեկ մետր բարձրությամբ։ Այդ արվում էր այն նպատակով, որ պատը չորանալուց Հետո չթափվի։ Հողային աշխատանքները կատարում էին պարսիկները, որոնք աշխատում էին վարձով։ Նրանք բա-Հով և ոտներով խառնում ու տրորում էին ցեխը և սվաղում։

19. Փայտաշեն տուն Լև Տոլստոյի փողոցի վբա և տան հատակագիծը. 1. բնակելի, 2. բնակելի, 3. նախասենյակ, 4. բնակելի, 5. խուհանոց, 6. բնակելի։ Առաստաղի բարձրությունը՝ 2,30 սմ, բնակելի մակերևոր՝ 67, 62 ըմ։

Տան ներսում, ինչպես նշվեց, լինում էր մի քանի սենյակ։ Ամենամեծ սենյակը՝ քառակուսի «զալը», հատկացվում էր հյուրերին, մյուսները ծառայում էին որպես ննջարան և սեղանատուն։ Տունը անպայման պետք է ունենար նախասենական ու «չուլան»։ Վառարանը (փեչը) կառուցվում էր այնպես, որ գտնվեր երկու սենյակները միացնող պատի մեջ։ «Զալը» մեծ մասամբ գտնվում էր տան ծայրում և համարյա առանձնացած էր մյուս սենյակներից, ուներ իր առանձին վառարանը։ Վառելանյունը փայտն էր։ Վերջինս Ղգլա-

րում ամենաթանկ առարկաներից էր։ Ձմռանը այս վառարաններում թխում էին <mark>«ա</mark>ց և զանազան թխվածջներ։

Տան դռները մեծ մասամբ մի փեղկանի էին և փակվում էին ներսից «չիվԹով» կամ «մանդալով», իսկ ղարպասի երկու փեղկանի դռները
բակի կողմից փակվում էին «դոնղազով» (սողնակ)։ Դոնղազը փայտե գերան է, որն ազատ
շարժվում է դարբասի սույներին ամրացված երկաթյա երկու օղակների միջև։ Գիշերը դարպասի
դռները կողպում էին։

Ընտանիքի անդամները գիշերը քնում էին մեծ Թախտի վրա, որը բռնում էր սենյակի համարյա կեսը։ Նորապսակներին հատկացվում էր առանձին սենյակ, որը կոչվում էր «չուլան» (սա չպետք է շփոԹել ռուսերեն չուլանի հետ, որը նշանակում է նկուղ)։ Հյուրերին հատկացվում էր հյուրասենյակը՝ իր բոլոր հարմարություններով։

Տան հաևի մասում լինում էր մի սենյակ, ուր պահում էին մեերբները՝ բանջարեղեն, մրգեղեն, կախանի խաղող, յուղ, թթուներ, «ղոուրմա» և այլն։ Պատի վրա շինում էին մեծ պահարան, որի դարակներին դրվում էին փոքր ամաններ, «պոււլիկներ», իսկ հատակին, հողի կամ աղյուսների վրա՝ թթուների մեծ ամաններ։ Շատ տնհրում կային և գետնափոր մառաններ, ուր պահում էին շուտ փչացող մթերքները։ Մթերապահեստի տնօրինությունը տանտիկնոջն էր։ Գինու համար կար հատուկ մառան, ուր շարքով դրված էին դինու տակառները։ Դրանք հողին չդնելու համար՝ տակը դնում էին իրարից մեկ մետր հեռավորությամբ զուգահեռ երկու հաստ դերան։

ԵԹԵ տանտերը ուներ կով, գոմեշ կամ ձի, ապա կովն ու գոմեշը պահվում էին գոմում, իսկ ձին՝ ախոռում։ Գոմը և ախոռը գտնվում էին բակի ետևի մասում։ Սրանց մոտ էր և «սարայը», ուր դարսվում էր վառելափայտը և պահվում անասունների խոտը։

Բակի մեջտեղում էր գտնվում ջրհորը։ Ղվլարի քաղաքային վարչությունը պահում էր հատուկ սանիտարական սայլեր, որոնք որոշ վարձատրությամբ հավաքում էին բակերի աղբը և մաքրում արտաքնոցները։

Տունը չար աչքից պաշտպանելու Համար դռան շեմքին պայտ էին փակցնում։ Նոր տուն փոխադրվելիս ղզլարցին մատաղ էր անում և միսը բաժանում Հարևաններին, որ նոր օջախը «բարով ու բարաքաժով» լինի։ Շատ վաղուց Ղզլարում գոյություն ուն<mark>հին</mark> հրկու տիպի աղացներ՝ Հողմաղացներ և ջրաղացներ Թերեք գետի վրա։

Կանավուում և ամաննեւ։ Ղգլարցին իր ըվդեստը պահում էր «զանդուղներում» (սնդուկնելում), իսկ ամանեղենը՝ տեղական վարպետների ձեռքով պատրաստված պահարաններում։

Կանանց, նորահարսի զգեստները և դարդարանջները պահվում էին հատուկ սնդուկներում, որոնք արտաջինով շատ գեղեցիկ էին՝ զարդարված մետաղյա գույնզգույն նախշերով. Բացի այդ, դրանք կողպվելու և բացվելու ժամանակ ղանգերի ձայն էին հանում։

Հնում ճաշելու ժամանակ գործ էին ածում ցածրիկ սհղաններ, որի շուրջը հատակին փռում էին Թաղիք, խսիր, գորգ։

Քնելու տեղը Թախտն էր, որի վրա գցում էին Թաղիք կամ գորգ, իսկ քնելիս՝ նաև ներքնակ և այլ պարագաներ։ Ցերեկը անկողինը հավաքում էին և կանոնավոր դարսում Թախտի մի անկյունում ու վարագուրում «չարսավով» կամ գեղեցիկ «խալիով»։ Կահ-կարասիքը և կավև ամանները մեծ մասամբ պատրաստվում էին տեղում։ Հնում դործ էին ածում գդալներ և խոր ամաններ. այդ և այլ հարմարավետ իրերը ստացվում էին Ռուսաստանից։

Տունը տաքացվում էր փայտև վառարանով, որի միջի բոցը ոչ միայն տաքացնում, այլև լուսավորում էր սենյակը։ Սենյակը ավելի տաք և լուսավոր դարձնելու համար Թեժ կրակը առաջ էին քաշում դեպի վառարանի բերանը։ Սովորաբար, տնեցիք նստում էին վառարանի դիմաց։ Երբ բոլոր փայտերը վառվում էին և մնում էր միայն կրակը, ակիշով դրանք մի կողմ էին հավաքում և փակում վառարանի դռնակն ու ծինելույզի ջերմանդրը։

Տունը լուսավորելու համար գործ էին ածում նաև մոմ, հրագ։ Ճրագի պատրույգը վառվում էր ղևյթունի յուղով։ Յուղի հրագին հաջորդեց նավթինը, ապա ապակիով լամպը։ Այն կախում էին պատից, որ լուսավորվի ամբողջ սենյակը։ Մինչև լուցկին, կրակ ստանալու համար օգտագործում էին «ղավն ու չախմախը»։ Միայն 1923 թ. Ղոլարի տներն ու փողոցները առաջին անգամ ստացան էլեկտրական լույս։

Ղզլարի Հայ վաճառականները, մշտական կապ ունենալով Ռուսաստանի առևտրական խոշոր կենտրոնների հետ, նոր ապրանջների Հետ միասին Ազլար Լին բերում և ժամանակի նորաձևու-Բյուններ, որոնք վերաբերում էին զգեստին, կոշիկին, կահ-կարասուն, կանանց զարդարանքներին, մազերի նոր սանրվածքին և այլն։ Անցյալ դարի 60-ական Թվականներին Ղզլարն արդեն կարող էր պարծենալ ոչ միայն իր երկու-երեք հարկանի քարե հոյակապ տներով, այլև կենցաղային այնպիսի առարկաներով (զարդեր, կոմող, բուկետ, մեծ հայելիներ, տրյումո և այլն), որոնք զավառական քաղաքի համար միանգամայն նորություն էին։

Շքեղ էին կահավորված ունևորների տները։
Սքանչելի գորգեր պատերին, հատակին, ջահեր,
«շամղաներ», հսկայական հայելիներ, որոնք
փայլ էին տալիս կահույքին, պատերին։ Եվ ամեն
ինչ դասավորված նուրբ ճաշակով։ Որևէ տոնի
կամ տոնախմբության առթիվ սեղանը զարդարվում
էր ոսկեղեն ու արծաթեղեն իրերով՝ գինու թասերով, գդալներով, մատուցարաններով, ծաղկամաններով, որոնց վրա փորաղված նուրբ զարդանախշերը հիացմունք էին պատճառում։

Ղղլարցիները սիրում էին իրենց տան պատերը զարդարել կովկասյան հինավուրց զենքերով, զրահներով, եղնիկների եղջյուրներով և Թռչունների խրտվիլակներով։

Ղգլարում գործածվող ամանների տեսակները շատ բազմազան են։ Ամանների մի մասը հատկացված է ջրի և գինու համար, մյուսը՝ կերակուր եփելու, երրորդը՝ կերակուր բաժանելու, չորրորդը՝ ձմեռվա որևէ պաշար պահելու (յուղ, մեղը, դոշաբ և այլն)։ Ամանները կավից են, պըղընձից և փայտից։

Կավից մեծ կարասներ չեն եղել։ Գինին պա-Տել և պահում են մեծ՝ 60−80 դույլանոց փայտե տակառներում։ Ամենախոշոր կավե ամանը «փարչն» է, որի տարողությոննը 4—5 դույլ է։ Փարչն ունի երկու ունիկ, փորը բավականին ուռուցիկ է, բերանը լայն։ Սրանից ավելի փոքր է «կուժը», որն ունի բարակ պարանոց և երկու ունկ։ Այս երկուսն էլ ջրի ամաններ են։ Լայն, դածրիկ, Հաստափոր աման է «քրեղանը», որի մեջ պահում են մածուն կամ արդար յուղ։ Թեժ ածուխների վրա դրվող քրեղանի մեջ պատրաստում են «փիթե», «խաշ» և այլն։ Մյուսը դա «բիլյան» է, որը երկու ունկով բարձր աման է, ուր պահում են տեսակ-տեսակ թթուներ (թուռշի) կաղամբից, վարունգից, խաղողից և այլն։ Քիլյայի բերանը փակում են լաթով կամ մարլայով։ Գործ են ածում նաև փոքր չափի կավև ամաններ՝ աղամաններ, Տրագամաններ, բադիաներ։ Կավե «չանաղը» (լինում է և փայտից) ու «շաքաշեն» (փիալա) գործ են ածում կերակուր ուտելու համար։ Շաքաշայով «Ղալմուղի» Թեյ էլ են խմում։

Պղնձե ամանները մեծ մասամբ գեղեցիկ նախշազարդված են։ Պատահում են գեղարվեստական բարձր ճաշակի գործեր։ Տանտիկինները

20. Ամաններ։ 1. «Քիլլա» (կավից), 2. «Բաթմա» (պղնձից), ջրաման, 3. «ջրեղան» (կավից), մածուն կամ յուղ պահելու համար, 4. «ղոբր» (փայտե), ալյուր պահելու աման, 5. կավե ջրաման, 6. Փայտե «կոշ», 7. Փայտե զդալ, 8. Փայտե «շերեփ», 9. Պղնձե «Հավանդ-դաստա», 10. «Սինի», 11. Չուզունե կախսա («ղագան»), 12. «Թաբաղ» (փայտ), 13. «Շաբաշա» («փիալա» փայտ)՝ կերակրի աման, 14. «Սեղան-տախստակ» խմոր հունցելու հայքար

առանձին հաճույքով ի ցույց են դնում այդպիսի հարուստ ամանեղենը։

Պղնձև ամենախոշոր ամանը «բաժման» է, որը գործ է ածվում միայն ջրի համար։ Բաժմանի (տե՞ս նկ. 20¹) ներքևի մասը ուռած է, իսկ պարանոցը՝ բարակ։ Ունի մի ունկ և պռունկ։ Պղնձից են «հավանդն ու դաստան»՝ աղ, շաջար, նուշ, կաղին, ընկույս և այլ կարծը իրեր մանրացնելու Համար։ Իսկ «կոշը» լինում է Թե՛ պղնձից և Թե՛ փայտից։ Սրանով հեղուկը մի ամանից լցնում են մյուսը։ Կա և լվացքի լայն ու կլոր «տաշտ»։ Ավելի փոքր չափի տաշտր կոչվում է «լագան», որի մեջ եփում են մուրաբա։ Նախքան եփելը «լադանը» կավձով կամ հատուկ պաստայով լավ մաքրում են, որից լագանը ոսկու փայլ է ստանում։ Կան և կաթսաներ, որոնց մեջ կերակուր են պատրաստում։

Փայտե տաշտը երկարավուն է, խմոր Հունցելու համար։ Սրա միջից հունցած խմորը տեդափոխում են սեղան-տախտակին, որի վրա խըմորը «օխլովով» բացում և ապա նույն տախտակի վրա դանակով «ռըշտա» են կտրատում, նազուկ, փախլավա շինում։ Փայտից են նաև «Թաբաղն ու սինին»։ Թաբաղը կլոր, տափակ աման է, սինին՝ երկարավուն և ավելի փոքր, քան Թաբաղը։ Երկուսն էլ գործ են ածում մրգերի Տամար։ Փայտե ղոբրի մեջ, որը ղափաղ (կափարիչ) ունի, պահում են ալյուր կամ աղ։ Պատահում են ղոբրեր, որոնք ունենում են դեղեցիկ զարդաքանդակներ։ Փայտից են և սխտոր ծեծելու ամանը և փոքր տակառի նման «եղջարիչը» (խնոցին)։

Երկախյա Թիթեղից է կովկիթը, որը լայնաբերան աման է՝ կաթի շիթերը դուրս չթափվելու Համար։ Կովկիթն ունի պռունկ։ Կա և թուջե կայսա (ղաղան), որի մեջ զանազան տեսակի կերակուրներ են եփում։ Նույն մետաղից թավան ունի լայն Հատակ և երկար կոթ։ Սրա մեջ պատրաստում են «ձվածեղ», տապակում միս, Հավ, դետնաև «քթոց» գոմաղբի կամ ընդՀանրապես աղբի Համաու

Ալյուրը, ցորենը, եգիպտացորենը պահում Լին մեծ տոպրակներով՝ տանը կամ մառանում։ Տոպրակները դրվում էին տախտակների վրա, ուրոնց տակ գերաններ՝ խոնավուժյունից պաշտպաւնելու և մկներին Տետապնդող կատուների աղատանց ու դարձի համար։

Երբ որևէ աման շան կամ մկան կողմից պղծվում էր, ղզլաբցին այն «Տառամված» էր համարում։ Այդպիսի ամանը լվանում էին եկեղեցուց բերված «օխտնած ճուրով» կամ եռացրած «բուլաճուրով» (մոխրաջրով), որով ամանը «հալալվում էր»։

Կեռակուռ և խմիչք։ Ղզլարում գործ էին ածում մսեղեն, բուսեղեն, ձկնեղեն և կաԹնեղեն կերակուրներ։ Ղղլարը միշտ էլ հարուստ է եղել ամեն տեսակ մթերքներով։ Հացահատիկների մեջ առաջին տեղն է բռնում ցորենը, որից հետո՝ եդիպտացորենը (սիմինդրը)։ Տանը Թիված հացը դերադասելի էր քաղաքային փռում Թիվածից։ Ղղլարում ընդունված հացերի տեսակներն էին՝ լավաշը որը հիշեցնում է Երևանի մատնաքաշը, «Թոնդրի» (Թոնրի) հաց, «բուլկա», սիմինդրի և կորեկի հաց։ Հացը Թիվեցնում էին Թիխմորով, հունցում և Թխում։ Առանց Թիխմորի յուղով պատրասավող հացր կոչվում էր «պաղաձ»։

Հին ժամանակ հացր դանակով չէին կտրում, մեղը էին համարում. հավատում էին, որ դրանով կտրած հացր կորցնում է տան «բարաքաթիր», ուստի և կտրում էին ձևոքով։ Հացով երդվում էին՝ «էս հացը վկա»։ Հացը սեղանի ամենահիմնական ուտելիքն է, հացր ճաշի նշանակություն ունի, ասում են՝ «Հաց ուտենը», «Աղ ու հացով մարդ է», որ նշանակում է, Թե այսինչ մարդը Հյուրասեր է։ Հացր գետնին զցելը մեղջ էր։ Մեր պապերը գետնին ընկած Հացր վերցնում էին և Համբուրում։ Տանր Հաց Թխողը տատն էր կամ ավագ Հարսը։ Բացի Հացից, Ղզլարում Թխում էին տեսակ-տեսակ անուշ Թխվածքներ՝ «նաղուկ», «փախլավա», «ռրշտա-հալվա», «դաթա», «նշով Հաց», «ղաթլամա» և այլն։ Զանազան տոների առնիվ պատրաստում էին համապատասխան ուտելիք։ Օրինակ՝ ս. Սարգսի տոնին գիշերը շինում էին «վարինձ»։ Ցորենի ձավարը բովում էին յուղով, քաղցրացնում մեղրով կամ շաքարավաղով և մանրած ընկույցով ու չամիչով։

«Խավիցը» շինում էին ցորննի կամ հգիպտացորննի ալյուրից։ Ալյուրը յուղով բովում են և ապա ջրի հետ խառնում ու կրակի վրա հփում։ «Խավիցը», որ ուտում են մեղրով և ծեծած դարչինով, ծննդկան կնոջ առաջին ուտելիքն է։ Երբ երեխան ատամ է հանում, այդ առթիվ ընդունված է հփել կորկոտ, որը պատրաստվում է շաբարաջրով և քիշմիշով համեմված ցորենի հատիկներից։

Սովորաբար տանը Թխված «Թաժա» (նոր) Հացից տալիս էին Հարևանին։

Ընդունված էին բրնձից կերակուրներ։ Ամենասիրվածը փլավն էր։ Փլավի տեսակները տարբեր էին՝ շիլափլավ, «զիրայով» փլավ, չոր մրդով փլավ, փլավ «օրադուլի», խորովածով, կաթնով, «ղրյմով» փլավ, նշով, չամչով փլավ և այլն։ Ղղլարը չափազանց հարուստ է ուտելի կանաչեղենով և բուժիչ խոտերով։ Հայի սեղանն առանց կանաչի չի լինում՝ սամին, Թարխուն, համեմ (կինձ), կոտեմ, բողկ, «ծիծակա», ռեհան, «պիտնա», կանաչ սոխ, վարունգ և այլն։

Սիրում են և չորացրած կանաչեղեն, որը գործ է ածվում ապուրի և մսեղեն կերակուրների հետ։ Ղղլարը հարուստ է բանջարեղենով։ Պատրաստում են մեծ ջանակությամբ ձմեռվա պաշար, տեսակ-տեսակ թթուներ, աղծուներ և մարինադներ՝ լոլիկից, վարունղից, կաղամբից, ձմերուկից, սոխից, խաղողից և այլն։ Թթուների համար գործ են ածում կավե և ապակյա խոշոր ամաները

Ձմեռվա պաշար են անում նաև մրգեր չոբացնելով։ Չամիչը, ԹաԹարուն, «սուՀուղը» և դոշաբը ընտիր ուտեստներ են։ Նոր տարվա գիշերը և մեծ տոներին վերոհիշյալ ջաղցրավենիքը հրբամցվում էր երեխաներին, մեծերին։

Ղոլարի կախանի խաղողը թարմ է մնում մի քանի ամիս։ Կանայք գիտեն սալորից, բալից, կեռասից, ծիրանից, դեղձից և սերկևիլից պատրաստել մուրաբաներ։ Մուրաբա են պատրաստում նաև բադրիջանից և ընկույզից։ Բադրիջանից մուրաբա պատրաստում են այսպես. նախ մաքրում են նրա կեղևը, երկարությամբ կտրում բարակ շերտերով և քերում սերմերը։ Հետո դրանք գցում են ջրի մեջ, որ դառնությունը կորցնեն։ Այնուհետև յութաբանչյուր շերտը ոլոբում ու կտրատում են այնպես, ինչպես ռշտան։ Ստացվում են բաց կանաչ գույնի բարակ Թելեր։ Առանձին կաԹսայի մեջ շարունակ խառնելով տաջացնում են մեդրը։ Սա շատ Թանձր չպիտի լինի։ Երբ տեսնում են, որ մեդրը պատրաստ է, նրա մեջ գցում են բադրիջանի Թելերը և խառնում։ Մատի վրա փորձում են՝ եթե մեղրը մատին կաչում է, ուրեմն կարելի է կրակի վրայից վերցնել, մուրաբան պատրաստ է։ Բուրմունքի համար մուրաբայի մեջ գցում են «Տիլի» հատիկներ։

Նույն բաղբիջանից պատրաստում են և մի ուրիշ հետաքրքիր մուրաբաւ Կտրում են բաղբիջանի միայն դլխի մսոտ մասը, մաքրում կճեպը և կլորացնում ընկույգի չափ։ Մի ժամ ջրի մեջ պահելուց հետո, կլորացված բաղբիջանները գրցում են նախօրոք պատրաստած մեղրի մեջ և եփում նախորդի նման։ Այս մուրաբան, գրեթե չի տարբերվում ընկույգի մուրաբայից։

Մսեղենից *ուտում էին տավարի, ոչխարի*,

խողի և Թռչունի եփած, տապակած, խորոված, ծեծած միս (դոլմա, քուֆտա, կոտլետ)։ Ղղլաբդե Տալը չէր ուտում ձիու և գոմեշի միս։

Ծեծած մսից պատրաստում են «լյուլա-քաբшբ», «դոլմш»։ «Քուֆտшյի» միսը ծեծում են փայտե մուրձով, մինչև լավ փափկի, ապա շինում դնդիկներ և ջրի մեջ հփում։ Սեղանին այն մատուցում են տաքացրած յուղով։ Առանձին Հաճույբով են պատրաստում «հարիսան»։ Վերցնում են ցորենի ձավար և ոչիւարի, Հավի կամ Հնդկահավի միս։ Եփում են մեծ կախստյում անընդՀատ խառնելով։ Ոսկորները հեռացնելուց հետո շարունակում ևն եփել՝ փայտե դդալով խառնելով։ Այսպես միսն ու ձավարը եփվելով ձուլվում են։ Հարիսանն եփում են ամբողջ գիշերը, իսկ առավոտյան նախաճաշին ուտում յուղով և «գիրալով»։ Ղզլարում «Աստվածածնա» եկեղեցու մոտ կար Տարիսիսանա, ուր վճարով ցանկացած ժամին կա֊ րելի էր հարիսա ուտել։

Ղղլարում մեծ պաշարներ էին անում ոչ միայն մրգերից և բանջարեղենից, այլև մսից։ Պատրաստում էին «ղոուբմա». դա ոչխարի կամ հորժի տապակած միս է, որը լցնում են կավե աշմանի մեջ և երևսը ծածկում ոչխարի ճարպի հաստ շերտով։ Մյուս տեսակը արևի տակ չորացրած միսն էր, որ Ղզլարում անվանում էին «կախ-միս»։ Ձմեւվա պաշարներից էր և ալյուրից պատրաստած «ռըշտան» (լափշա), որ չորացնում, բովում էին և պահում չոր արկղի մեջ։ Ռըշտայից պատրաստում էին մսով որջտափլավ։

Ղզլարում օգտագործել են հավի, սազի, բադի և Հնդկահավի ձվեր։ Այն կերել են և օգտագործել ղանաղան կերակուրների և Թխվածքների մեչ։

Թերեք գետը և Կասպից ծովը շատ Հարուստ են ձկներով։ Այստեղ կան սպիտակ և կարմիր ձկներ՝ օրագուլ (լոսդի), խառափ, շամայի, ծաժան, սուլա, լոքո, տառեխ և այլն։ Մեծ շուկայում միշտ կարելի է ճարել խարմ, չորացրած, ապրխտած, աղած ձկնեղեն։ Խավիարը բերվում էր Կասպից ծովից։ Խեցգետին շատ սակավ է պատահում շուկայում։

Ղղլարում շատ քիչ տուն կար, որ կով կամ զոմեշ չունենար։ Կաթից պատրաստում էին մածուն, կարագ, պանիր ու «ժաժիկ»։ Կարագ ստանում էին հում կաթի սերից՝ փայտե խնոցիով։ Կարագ ստանալուց հետո տակառում մնում է, այսպես կոչված «արյանք» (թան), որը խմում են որպես զովացուցիչ խմիչը։ Մեր դարի սկզբից Ղզլար մուտք դործեց սերգատ մեջենան։

Պանրի Համար որպես մերան վերցնում են նոր ծնված գառան ստամոքսը, աղում են ու չորացնում։ «Մայան» գցում են տաք կաժի մեջ և այն մակարդվում է։ Հետո մածուկը լցնում են տոպրակի մեջ ու մի տեղից կախում, որ չիճուկը Հոսի։ Ստացվում է պանիրը։ Վերջինս երկար պահելու Համար դնում են կավե ամանով աղաջրի մեջ։ Մածուն պատրաստելու Համար որպես մերան գործ են ածում Թժված սերուցքը։

21. Ղոլարցիների տարագով կին և տղամարդ։

Ղզլարցին դինի միշտ օգտագործել է։ Կընունքին և մեռելոցին և ուրիշ պատշաձավոր առիթներով խմում էին բազմադան խմիչքներ՝ գինի, օղի, կոնյակ։ Կենացի վերջում ասում էին «կենդանություն», որի պատասխանը լինում էր՝ «սաղ իլես»։ Խնջույքներին սեղանը կառավարելու համար հատուկ թամադա («դոլիբաշի») էին հրավիրում։

Կար ժամանակ, երբ գինին խմում էին եր-

կար կանքով գավաքից, որը ձեռքից ձեռք էր անցնում։ Յուրաքանչյուրը խմելուց հետո տալիս էր իր հարևանին։ Այս գավաքները այժմ գործածուքյան մեջ չեն։ Ճաշի նստելուց առաջ բոլոր հյուրերը լվանում էին ձեռքերը պղնձե լագանի մեջ։ Ջուրը հյուրի ձեռքերին լցնում էր տան աղջիկը կամ ջահել հարսը։ Նա էր մատուցում նաև սրրբիչը։ Ճաշի սեղանին հյուրերի առջև դրվում էին անձեռոցիկներ։

Առավոտյան նախահաշին ընդունված էր խմել գոմեշի կաթի սերով սուրհ, իսկ երեկոյան՝ Թեյւ Հնում ուտում էին մատներով։ Ապուրը ուտում էին փայտե դդալներով, ըստ հին հայկական սովորության հաշի էին նստում առաջ տղամարդիկ, հետո կանայք։ Ավագ տանտիկինը հաշում էր տղամարդկանց հետ։

Ղղլարցիք ուտում էին օրական երեք անգամ։
Առավոտյան, երբ գործի էին շտապում, ուտում
էին ոտքի վրա՝ պանիր, հաց, ձվածեղ և կամ ուրիշ
թեթև բան։ Երկրորդ անդամ՝ կեսօրին, ամբողջ
ընտանիքով։ Սեղանի շուրջ նստում էին ավագության կարգով, տան մեծի գլխավորությամբ։ Դա
հաշն էր։ Ընթրում էին նույնպես բոլորը միասին։

Հավատացյալ հայերը, մանավանդ կանայք, խոստիվ պահպանում էին եկեղեցական բոլոր պասերը, որոնց օրերի ընդհանուր Թիվը (հաշված մեծ պասը՝ 49 օր) հասնում էր 140-ի։ Պասի օրերին սննդից հանվում էին միսը, ձուկը և կաԹնեղենը։ Գործ էին ածում միայն ձեԹ, բանջարեղեն և ընդեղեն։ Խաղող ուտելը արդելված էր մինչև աստվածածնի տոնը։

Ղզլարում ծխախոտ էին ծխում միայն մեծահասակ տղամարդիկ։ Կանանց մեջ շատ սակավ էր պատահում ծխող։ Երեխաներին խստիվ արգելված էր ծխելը։ Մասնակի երևույթ էր քթախոտի գործածությունը միայն ծերերի ու պատավների կողմից։ Ծխում էին գլանակներ, չիբուխներ և «լուլա»։ Ծխախոտը պահում էին «քիսեթի» մեջ, որը կախում էին դոտուց։ Քթախոտի համար դործ էին ածում հատուկ տուփ։

Ղզլարում տարածված ճաշատեսակներից և ուտեստներից են՝ փլավը, «մսախան» (բադրիջանով), «գոզինազը», «նազուկը», «ռըշտա-Հալվան», «ԹաԹարուն», «դոշաբը» և այլն, որոնց պատրաստման եղանակները տրված են Հավելվածում։

Զգեստ և զաբդաբանք։ Հայերը, դադԹելով Ղզլար, երկար ժամանակ պահպանեցին իրենց Հին տարազը։ Կանանց և մեծաՀասակների, չքավորների և Հարուսաների զգեսաները իրարից տարբերվում էին։ Տարբեր էր մանավանդ տոնականը։ Սակայն Հագուստի ձևերը ժամանակին Համընթաց ՀետզՀետե փոփոխության էին ենթարկվում։ Այսօր Ղզլարցու Հին տարազից գրեթե ոչինչ չի մնացել, այն առավելապես եվրոպական է։

Տղամարդկանց զգեստը իր ձևով և առանձին մասերով շատ քիչ էր տարբերվում Կովկասի ժողովուրդների պգեստից։ Բացակայում էին միայն բաղմագույն շալվարներն ու բաձկոնները։

Ղղլարցին Տագնում էր կողջից կոճկվող ցածր օձիքով շապիկ։ Նրա վրայից Տագնում էր սատինե կամ քանում էր սատինե կամ քանում էր մինչև ծնկները։ Սա կոճկվում էր մինչև գոտին առջևից՝ «ղայժանից» հյուսված մանր կոճակներով։ Արխալուղի վրայից հագնում էր ավելի երկար, սև կամ մուգ գույնի մահուդե չուխա՝ զոտկատեղում հավաք մնջքով։ Կաշվե արժանակակում էր ուխայի վրայից։ Գլուխը ծածկում էր ոչխարի կամ գառան մորժու փափախով։ Լայն շալվարի ծայրերը դնում էր «չաքմաների» մեջ։ Ձմռանը հագնում էր քուրջ։ Երիտասարդները գոտուց կախում էին արծաժե «խանչալ»։

Կանայք հագնում էին *պարսկական մետաը*֊ սից երկար չոր։ Մետաքսլա գոտին լինում էր տարբեր գույնի։ Շորի տակից հայուհին հագնում էր «փոխան», որ կապվում էր կոնքի վրա։ Փոխանի ներթևի երևացող մասը կարվում էր ավելի Թանկազին կտորից։ Շորի վրա կինը հագնում էր սատինե երկար արխալուղ, որի կրծքատեղը բաց էր և կոճկվում էր միայն գոտու վրա։ Շորի Թևեոր արմունկից ներքև կտրված էին և նախշուն եպերված բարակ «դայթանով»։ Կտրվածըները կոճկվում էին շատ մանը կոճակներով։ Մինչև մեր դաբի սկիղբը ջահել կանայք և աղջիկները մեջքներին կապում էին արծաթյա գոտի, իսկ մեծահասակները մինչև օրս էլ այն մի քանի անգամ փաթաթում են երկար բրդե շալով։ Աշխատանքի ժամանակ կանայք կապում էին չթից կարած գոդնոց։

Կանայք Հագնում էին սուր քԹերով և տափակ կրունկներով կոշիկներ։ Բայց հեղափոխությունից շատ առաջ երիտասարդությունը հրաժարվեց ծուռ քիթ կոշիկներից և հագնվում էր եվրոպական ձևի կոշիկներ։ Ղղլարի կանայք գլուխը կապում էին երկու ձևի գլխաշորով՝ «լաչագ» և «չիքլա»։

Լաչագը կարում էին սպիտակ «տյուլից», որով ծածկում էին ամբողջ գլուխը։ Լաչագի մի ծայրը բռնում էին մի ձեռքով, իսկ մյուսով լաչագի մյուս ծայրը տանում էին կզակի տակով (ձախից աջ) դեպի ետ ու երկու ծայրերը ծոծրակի վրա ամրացնում գնղասեղով։ Սպիտակ լաչագը

22. Կին՝ Ղզլարի տարազով։

ճակատի վրա պարուրվում էր 6 սմ լայնությամբ սև գույնի ատլասի կամ թավշի կտորով՝ «դինդա» (տե՞ս նկ. 24)։ Սրա ծայրերը նույնպես բորոցով ամրացվում էին ծոծրակի վրա։

Չիքլան էլ սպիտակ «տյուլից» է, որի եզրերը (ինչպես և լաչագինը) վերջանում են գեղեցիկ աս սեղնագործ ժանյակով։ Լաչագը չիքլայից կրկնակի երկար է։ Չիքլան գցում են գրենե նույն ձևով, ինչպես լաչագը։ Չիքլայի վրա էլ «դինգա» կա, որի ծայրերը ամրացվում էին, արդեն, դեղեցիկ ակնեղեն քորոցով։ Չիքլա գցած օրիորդը կամ ջահել կինը նրա երկու կողմից բաց էր Թողմում զեղեցիկ հյուսված սև փարթամ ծամերը։ Հարսա- նիքին նորահարսը պարտավոր էր հագնել չիքլա և ճակատին կապել կարմիր դինգա։ Այս տարա- սով նա մնում էր երկու շաբաթ։ Ձիքլա հագնելու սովորությունը Ղղլարի կանայք հավանաբար փոխ են առել Մողդոկի կանանցից։ Ձիքլան շուտ դուրս եկավ դործածությունից, իսկ լաչադը մեծահասակ կանայք մինչև օրս էլ պահել են։

23. Տարեց կին առօրյա զգեստով։

XX դ. սկզբին նորահարսի չիքլային փոխարինեց «ֆատան»։

Օրորոցի երեխային «կոնդղում» էին, այսինջն՝ պարուրում էին սպիտակ շորերի մեջ (խանձաբուր)։ Օրորոցը կախված էր լինում առաստաղից այնպես, որ գիշերն այն գտնվեր մոր կողջին։ Քիչ մեծանալուց Հետո, երեխային կերակրելիս նրա կրծջին կապում էին մոմլաԹից գողնոց։

Հայուհին սիրում էր զարդեղեն։ Հյուր գնտլիս նա հագնում էր իր բոլոր զարդերը։ Աղջիկները վղից կախում էին հայկական կամ վրացական հին դրամներ։ Աղջկա մատի ոսկե մատանին նշանակում էր, որ նա արդեն նշանված էւ Տարածված էին՝ վղի դեղեցիկ մանյակը, կրծքի ոսկե խաչը՝ ադամանդներով և ոսկե շղթայով, մատների ադամանդյա և այլ քարերով մատանիները, ոսկե ապարանջաններ, ականջօղեր և այլն։ Ապարանջանների վրա տարածված փորաքանդակներն էին՝ իրար միացված ձեոքերը, աղջկա, ձիու, օձի գրլուխներ և այլն։

Թանկարժեք իրերը կուտակում էին ժամանակի ընթացքում «նեղ օրվա համար» և անցնում էին սերնդից սերունդ։ Ամուսնացողները որպես օժիտ հետները տանում էին թանկադին զարդերը, որոնք դառել էին արդեն ազդային տարաղի անհրաժեշտ մասը։

Պսակի դիշերը նորահարսը հ<mark>ագնում էր իր</mark> բոլոր զարդերը։ Դրանց արվում էր Թալիսմանների ու հմայիլների նշանակություն։

24. Կին Ղոլարի տարադով և գլխի Հարդարանքով։

Կանանց և տղամարդկանց մեջ մարմնի մասերը դաջելու սովորություն չկար։ Ղզլարցին վերին աստիճանի մաջրասեր էր։ Ամեն շաբաթ նա լողանում և լողացնում էր երեխաներին։ Լողանում էին տանը։ Լվացջը սովորաբար արվում էր խոհանոցում, ուր կար ջուր և վառարան։

Նաիւկինում Ղղլարի Հայերը ապրում էին նա-Տապետական կլանքով, այսինքն ընտանիքը դրլիւավորում էր տան ամենաավագը՝ պապը կամ տատր։ Ընտանիքի բոլոր անդամները մեծ հարգանը ու պատկառանը էին տածում իրենց պապի նկատմամբ, որին անվանում էին «աղա»։ Առավոտյան բարևելիս կամ գիշերը հրաժեշտ տալիս բոլորը մոտենում էին պապին և աջը համբուրելով ասում՝ «պարի լույս աղա», «պարի գիշեր, աղա»։ Նա սովորաբար ժպտադեմ նրանց օրՀնում էր, փոքրերին համբուրում ու ճանապարհ դնում։ Ճաշին կամ ընթրիքին պահպանվում էր ավագության կարգը՝ պապր նստում էր սեղանի գոլիլին։ Նրանից առաջ ոչ ոք չէր նստում։ Նրա խոսքը ընդհատելը անխոհեմություն էր։ Եթե ընտանիքի մեծ անդամներից որևէ մեկը նրա խոսքը չկատարեր, նա բարկանում և ստիպում էր իր ասածն անել։ Ընտանիքում բոլոր կնձռոտ Հարցերը, վեեերը լուծվում էին միայն պապի գիտությամբ։

Ավագ տանտիրուհին բոլոր հարցերով դիմում էր տան ավագին։ Միայն ավագ տանտիրուհին ուներ իրավունը Հաշի սեղան նստել տղամարդկանց Տետ։ Տանտիրուհին ավագի հետ <mark>խորհրդակց</mark>ում էր տան կարիջների, որևէ իր, շորացու, ապրանք, մ թերք գնելու, ծախելու, ձմեռվա պաշար անելու, կենցաղային և տնտեսական այլ Հարցերի մասին։ Տան տնտեսությունը տարվում էր ավագ տանտիրուհու անմիջական հսկողությամբ և նրա անմիջական մասնակցությամբ։ Ավանդույթով զիտեին Թե ինչ պիտի անի ավագ հարսը, երկրորդը, կրտսերը, տան աղջիկները։ Ավագ Հարսը տանտիրուհու անմիջական օգնականն էր և նրա բացակայության կամ հիվանդության ժամանակ փոխարինում էր նրան։ Տանտիրուհու մոտ էին գտնվում տան բոլոր բանալիները։ Տանտիրուհին էր ձմեռվա երկար գիշերներին «իմաստուն» հեքիա նևերով զբաղեցնում Թոռներին, որդու կամ Թոռան համար աղջկա ընտրություն կատարում։ Նրանից էին առաջինը խնդրում աղջկա կամ աղջիկ-թոռան ձեռքը։ Տանտիրուհու մահվանից հետո, նրա պարտականությունները անցնում էին ընտանիքի մյուս ավագ կնոջը։ Ընտանիքի անդամները իրենց աշխատավարձր դնում էին ընդ-*Տանուր գանձարկղը, որի կարգադրիչը* யபுயடி տանտիկինն էր։

Ուրախալի էր հատկապես տղա դավակի ծր-

նունդը։ Ամեն մի ընտանիքում լինում էր 8-12 երեխա։ Մեծ դժբախտություն էր չբեթությունը։ Տնեցիք և ազգականները կշտամբանքով էին դիմում այդպիսի հարսներին։ Սակայն Ղգյարում գերդաստաններ (50-70 Հոգի) չկային։ Երբ ընտանիքը շատ էր մեծանում, այսինըն՝ եղբալըները մեկը մյուսի հետևից ընտանիք էին կաղմում, նրանցից յուրաբանչյուրը (բացի ավագ եղբորից, որը մնում էր Տայրական տանը) իրենց բակում, եթե Հողատարածությունը թույլ էր տալիս, իրեն Համար առանձին տուն էր շինում։ Իսկ ենե բակում նեղվածք էր, ապա նոր ամուսնացած եղբայրը որոշ ժամանակ ապրում էր եղբայրների *ձետ, մինչև նրա համար ընդհանուրի օդնութ*լամբ տուն գնեին կամ կառուցեին քաղաքի մեջ։ Սա դարձել էր սովորույթ և Հարցը վերջանում էր գրե*իե առանց բարդացնող հետևանքների։*

Բաժանումը կատարվում էր հետևյալ կերպ, նախ առանձնացնում էին հարսների օժիտը, որը նրանց անձնական սեփականությունն էր, ապա բաժինք հանում չամուսնացած աղջկա և մոր համար։ Մնացած շարժական և անշարժ գույքը քահանայի ներկայությամբ հավասար բաժանվում էր եղբայրների միջև։ Մայրը մնում էր որդիներից մեկի մոտ՝ ըստ իր ցանկության։

Հայկական քաղաքացիական օրենքի համաձայն, եղբոր մահվանից հետո նրա բաժինը անցնում էր կենդանի եղբորը, որը պարտավորվում էր խնամել այրի կնոջը և նրա երեխաներին՝ մինչև աղջիկների ամուսնանալը կամ տղաների չափահասությունը, որից հետո միայն որդիներն էին տնօրինում հայրական զույքը։ Հանդուցյալ եղբոր ընտանիքի խնամակալության հարցը վճովում էր ավանդութային իրավունքով՝ հայկական «դատարանով», հետո միայն հաստատվում քաղաքային վարչության և նոտարի կողմից։

Արյունակցության աստիճանը Ղզլարում այսպես էր։ Աղգականների միջև ամուսնությունը Թույլատրվում էր յոթերորդ պորտից հետո։ Մոտիկ ազգականների ամուսնությունը բացառիկ երևույթ էր, այն էլ միայն կաթողիկոսի Թույլտվությամբ¹։

¹ Հիչվում է հետևյալ դեպքը, դարիս սկզբին երկու եղբայր ցանկացան ամուսնանալ երկու քրոջ հետ։ Սակայն Լուսավորչական եկեղեցին այդ ամուսնությունը չթույլատրեց,

Որդեգրել կամ Հոգեղավակ վերցնել կարելի էր, եթե նրանք արյունակիցներ չունեին։ Սովորաբար արյունակիցները թույլ չէին տալիս, որ իրենց, մանավանգ, տղա ազգակիցը որդեգրվի
ուրիշի կողմից։ Աղջկա նկատմամբ հետևողական
չէին, որովհետև աղջիկ զավակը հոր ժառանգությունից բաժին չուներ։ Պատահել է, որ հոգեզավակ վերցրած աղջկան պահելուց, մեծացնելուց
հետո ամուսնացրել են իրենց ընտանիքի որևէ
տղայի հետ։ Արու ղավակ չունեցողները հոգեզավակ էին վերցնում ազգակիցներից, այդ օջախը
չհանգցնելու, անժառանգ չթողնելու համար։ Հոգեղավակին պահում էին իսկական զավակի նըման։ Որդեգրված աղջկա հետ ամուսնանալը մեղջ
էին համարում։

Ղգլարում տնփեսայությունը ընդունված չէր, դա անպատվաբեր էր համարվում։ Եթե նույնիսկ փեսան տեղացի չէր և ղզլարցի աղջիկ էր ուղել, անպայման պիտի սենյակ վարձեր և այնտեղ բերեր իր կնոջը։ Աղջիկը իր հայրական տուն գնում էր և դա չէր արդելվում, բայց գնում էր արդեն որպես հյուր։

Ամուսինները իրար կանչելիս անունները չէհն տալիս։ Կինր կասեր՝ «մարդ», իսկ մարդը՝ «ա կնիկ»։ Երեխաները մորը դիմելիս ասում էին՝ «մայրիկ կամ մամա», հորը կանչում էին՝ «հայրիկ կամ պապա», տատին՝ «բաբա», պապին՝ «տոտա», մորաքրոջը՝ «մամիդա» կամ «տոտա», հորեղբորը՝ «դադա»։ Օտար տարեց մարդուն՝ «բիձա»։

Երբ խոսում էին մեկի մասին, նրա անունը չէին տալիս, այլ ասում էին այսինչի տղեն, այնինչի աղջիկը։ Իսկ եԹե այդ մեկը ուներ մականուն, անվանում էին մականվամբ։ Աղգանունները շատերին հայտնի չէր, իսկ մականունները հայտնի էին ամբողջ քաղաքին։

Խորթ զավակ էին Համարվում այն մայրերի երեխաները, որոնք կրկին ամուսնացած մոր հետ էին գալիս։ Նման կամ առանց զավակի կրկին ամուսնացող կնոջից ծնված երեխաները Հարազատ էին Համարվում և ունեին նույնպիսի իրավունքներ, ինչպես առաջին կնոջից ծնված երեխաները։

Կինը ժառանդական իրավունքներից զուրկ էր, շարժական ու անշարժ գույքից բաժին ստա-

ցու աղջիկը Հոր տանը ժամանակավոր «Հյուր» էր, որովհետև ամուսնանալու էր ու հեռանար։ Սակայն եթե մեռած ամուսինը իր կենդանության ժամանակ բաժանվել էր Հորից և եղբայրներից, ապա նրա կինը տնօրինում էր ունեցվածքը, շարժական ու անշարժ գույքը։ Նորից ամուսնանալու ղեպքում, նա կարող էր աղջկան և միայն անձնական գույքը տանել նոր ամուսնու տունը։ Իսկ տղան մնում էր Հոր տանը, տնօրինելով անշարժ ու շարժական գույքը։ Եթե նա փոքր էր, մնում էր խնամակալության ներքո, մինչև չափահաս դառնալը։ ԵԹե այրի կինը ցանկանում էր ամուսնանալ, նա իր միտքը պետք է հայտներ ծնողներին, սրանջ էլ երրորդ անձի միջոցով սկեսրոջը կամ սկեսրայրին՝ խնդրելով նրանց համաձայնությունը։ Համաձայնություն ստանալու դեպբում, նա երեխաներից կարող էր իր հետ տանել միայն աղջիկ դավակին։ Նորից ամուսնացող կնո, Հարսանիքի ծախսերը կատարում էին նոր ամուսնու Հայրն ու եղբայրները։ Երբեմն սիրված և հարգված, սակայն այրիացած հարսի նոր ամուսնության հարսանեկան ծախսերին ցանկություն էին հայտնում մասնակցելու նախորդ ամուսնու մոտ Հարազատները։ Նախորդ ընտանիքի ոչ մի անդամ իրենց տան այրիացած կնոջ հետ չէր ամուսնանում։ Եթե պատահել են այդպիսի դեպքեր, կամ թե, վախճանված աղջկա ամուսնուն ամուսնացրել են մյուս աղջկան, ապա միայն Հաշվի առնելով երեխաների վիճակը խորթ Հոր կամ մոր առկայության դեպքում։

նալու իրավունը չուներ։ Առհասարակ, հարսնա-

Ամուսինների բաժանման դեպքեր Ղգլարում եղել են։ ԵԹե տեղական հոգևոր խորհուրդը ապահարզան չէր տալիս, դիմում էին Թեմական խորհրրդին, մերժման դեպքում՝ հայոց հոգևոր սինոդին։

Վերաբերմունքը անառակ մարդկանց, մանավանդ անառակ կանանց հանդեպ չափաղանց խիստ էր։ ԵԹե մի որևէ հայ կնոջ կամ աղջկա մասին քաղաքում վատ համբավ տարածվեր, մեկ կամ հրկու օրվա ընԹացքում գիշերով այդ աղջկա կամ կնոջ տան պատերը կներկվեին ձյուԹով, որ ծայրահեղ խայտառակուԹյուն կնշանակեր։

Մանուկների դաստիարակուԹյան գործը նա-Հապետական հիմունքների վրա էր դրված, որի մեջ խոշոր դեր էր խաղում նաև համայնքը։ Համայնքի գրված և չգրված օրենքները նրանց հանդեպ կատարվում էին սրբուԹյամբ։ Այդ օրենքները

չնայած ամուսնացողների միջև ազ<mark>գակցական կապ չկար։</mark> Ստիպված, սիրող զույգերը գնացին Վ<mark>լադիկավկազ և, առանց</mark> կա*թ*ոլիկություն ընդունելու, պսակվեցի<mark>ն կաթոլիկ եկեղեցում</mark>։

ոտնահարողներին հասարակությունը դատապարտում էր։

Մինչև 6—7 տարեկան տղաներն ու աղջիկները միասին էին խաղում։ Դրանից Հետո բաժանում էին։ Փոքր Հասակից աղջիկներին վարժեցնում էին տնային աշխատանքի՝ տունը Հավաքել, ջուր բերել, Հաշ պատրաստել, լվացք անել, իրենցից ավելի վարրերին նայել։ Նրանք էին սպասավորում Հյուրերին, սովորում կարել, կարկատել, դուլպա գործել, ձեռագործել և այլն։

Տղաներին սովորեցնում էին դրսի աշխատանքի՝ այդեգործական, առևտրական, որևէ արհեստի և այլն։ Հայ ընտանիքում տղան համարվում էր տան սյունը։ Երբ տղա էր ծնվում, ծնողների ուրախությունը անսահման էր, իսկ աղջկա դեպքում, մանավանդ եթե անընդմեց էին, ծնողները սկսում էին Հուսահատվել և դիմել «գրբացներին» ու «փալչիներին», սրբերի ոտքն էին ընկնում, աղայում, խոստումներ անում, որ աստվա) իրենց մի արու գավակ պարգևի։ Եվ երբ վերջապես տղա էր ծնվում, ծնողները մատաղ էին անում, քեֆ սարքում և ուրախանում։ Անում էին ամեն ինչ, որ նա չհիվանդանա, չար աչք չկպչի նրան։ Անդրանիկ տղայի ամեն մի ցանկությունը կատարում էին, երես էին տալիս։ Անդրանիկ որդին ազատ էր զինակոչությունից։

Հարևանության մեջ այսօր էլ պահպանվում են լավ ավանդույթներ, որոնք գալես են հին ժամանակներից։ Հարևանները իրադ հետ կապված են բարեկամական սերտ կապերով։ Առածներ կան՝ «Առաջ Հարևան ձեռք բեր, հետո տուն առ, կամ «լավ հարևանը վատ ազգականից լավ է»։ Հարևանները միմյանց շատ բանում են օգնում, օրինակ՝ նոր տուն շինելիս, կարիքի ժամանակ դրամական օգնությամբ, տանտիկնոջ Հիվանդանալու դեպքում նրա ընտանիքի պետքերը Հոգալով, Հաշ պատրաստելով, լվացք անելով և այլն։ ԵԹև մի բան է Հարկավոր, որ տանը չկա, Հարևանից են վերցնում, Հետո ունենալու դեպքում ետ վերադարձնում, չնչին բաները կարող են և չվերադարձնել։ Նույն բարի հարևանությունը գոյություն ուննը և հարևան այգետերերի մեջ։ Եթե նրանցից մեկը մի որևէ գործիքի կամ ինչ-որ առարկայի պետք ուներ, անպայման իր Հարևանից կվերցներ։ Սա էլ տեղն եկած ժամանակ նրան կօգներ մի որևէ բանով։ Հարևանները միասին էին կատարում տոնախմբություն կամ ուրիշ արարողություն։ Նրանց մեջ վեճեր էլ էին ծագում։ Երբեմն դրանը երկու

կողմից այնքան էին սրվում, որ հասնում էր տո։ր ու դմփոցի, իրար մազեր պոկելու, անպատիվ խոսքերի։ Բայց մեծ մասամբ, ի վերջո, վերականգնվում էին դրացիական նորմալ հարաբերությունները։

Հաշտության առիթները սովորաբար մեծ տոներն էին լինում՝ ղատիկը, ջրօրհնեքը, հաղորդումը, որից առաջ, ըստ քրիստոնեական հավատքի, մարդ պիտի մաքրվեր իր մեջ եղած բոլոր պղտոր մտքերից ու զգացումներից։ Խռոված հոգով հաղորդություն (կամ ճաշակ) ընդունելը մեծ մեղք էր համարվում։

«Հացի հյուրասիրությունը» հայտնի է ամենուրեք։ Հյուր ընդունելը մեծ պատիվ է հայ մարդու Համար՝ «Տուռդ բաց անողը, ով էլ որ իլլի, ասսու ղոնադն ա» ասում էր Ղգլարի առածը։ Տանտերը Հյուրին ամենապատվավոր տեղն է տալիս իր օջախում, մաքուր անկողնում պառկեցնում, տան բոլոր անդամները իրենց ուշադիր վերաբերմունք ով պիտի սպասարկեն Հյուրին, տան Հարսը պիտի լվանա Հյուրի ոտքերը, որ <mark>նմ</mark>անա_֊ պես շատ հնուց եկած սովորություն է հայերի մեջ։ Հյուրին ճամփա դնելիս, տանտերը նրան ուտելիքի պաշար է տալիս։ Մուրացկանը, որը Տայի տուն էր գալիս և օգնություն խնդրում, երբեք դատարկ ձեռքով չէր հեռանում։ Մեկը նրան Տաց էր տալիս, մյուսը՝ ճաշ, երրորդը՝ դրամ, Տագուստ և այլն։

Ղգլարում ապրող Հայերի և այլ ազգերի փոխ-Հարաբերությունը, ինչպես նշվել է, միշտ էլ եղել է բարեկամական։ Դա վերաբերում է ոչ միայն քրիստոնյա ազգերին՝ ռուսներին, կազակներին, վրացիներին, այլև Հրեաներին, կումիկներին, Թաթաբներին, պարսիկներին, նողայներին և այլն։ ԸնդՀարումներ կրոնական Հողի վրա չեն Տիշվում։

Ամուսնություն և հատանիք։ Երբ տղան ու աղջիկը հասունանում էին, ծնողների վերաբերմունքը հայ ընտանիքում հատկապես աղջիկների նկատմամբ փոխվում էր։ Ջահել աղջիկները մրշտական հսկողության տակ էին գտնվում։ Աղջիկն իր ընկերուհիների հետ ղբոսանքի կարող էր գնալ միայն ծնողների թույլտվությամբ։ Նա չպետք է ուշանար կամ մենակ վերադառնար։ Սակայն դա չէր նշանակում, որ ուրիշ առիթներ չկային տղաների ու աղջիկների հանդիպումների համար։ Մեծ տոներին, հարսանիքներին, տոնախմբություններին և ուխտագնացության ժամանակ ստեղծվում էին այդսլիսի հնարավորություններ։

Ս. Գևորդ ուխատահղին, օրինակ, ուր տոներին մնում էին մի ջանի օր, հանդիպումների համար հարմար վայր էր։ Այստեղ աղջիկները խմբերով, տոնական դդեստներով ու ծաղկեփնջերով դարդարված, դբոսնում էին վանքի չինարների հովանու տակ։ Տղաները ձգտելով դուր գալ աղջիկներին, յուրաքանչյուրը յուրովի աշխատում էր դրսևորել իր շնորհքը, ջոկվել մյուսներից մի որևէ լավ արարքով։ Տեղի էին ունենում ծանոթություններ, սիրահարվում էին, խոստումներ տալիս միմյանց։ Սակայն ծնողների կամջն օրենք էր դավակների համար։

Ծնողները կարող էին նպաստել իրենց աղջկա կամ տղայի տեսակցություններին, տալ իրենց համաձայնությունը և ամուսնացնել և, Տակա-ռակը, ամեն կերպ խանդարել, համոզելով նրանց ընտրյալի անհամապատասխանությամբ՝ տղեղու-թյամբ, «ջեսիբությամբ» և այլն, թելադրել իրենց կամջը, ցանկությունը՝ ամուսնանալ իրենց ընտ-րածին։

Հարսնախոսություն կատարում էր տղայի մայրը, որը մինչև այդ խորհրդակցում էր իր ամուսնու ու մոտիկ ազգականների հետ, տեղեկություններ էր հավաքում աղջկա առողջության, բնավորության և, որ ամենագլիսավորն է, նրա ծնողների կարողության մասին։ Իրենց հերթին աղջկա ծնողներն էլ հետաքրքրվում էին տղայի հնարավորություններով։ Հետո աղջկա ծնողներին միջնորդ էր ուղարկվում։ Վերջինս կարող էր լինել մոտիկ աղգական, քահանա և կամ հատուկ հարսնախոս՝ «Էլչի»։ Սակայն պատահում էր, որ աղջկա ծնողներն էին նախապես խոսք բաց
անում իրենց աղթկան կնության տալու մասին և
էլչի ուղարկում տղայի ծնողների մոտ։

Ղզլարի Տարուսաը առավելությունը տալիս էր իր դասակարգին։ Մտավորականներից շատերը ձգտում էին Տարուստ աղջկա հետ ամուսնանալ, իսկ վաճառականները և այգետերերը այդ Տարցում Տաշվի էին առնում իրենց առևտրական շահիրը

Տարբեր ազգությունների և մանավանդ տարբեր կրոնների պատկանող անժատների միջև ամուսնությունը Ղղլարում չէր խրախուսվում։

Աղջկան ամուսնացնում էին 15—16 տարեկան (դեպքեր են եղել և 14 տարեկան) հասակում, իսկ տղային ավելի ուշ։ 20—22 տարեկան տանը մնացած աղջիկը պառաված էր համարվում։ Հայերի կողմից աղջիկ փախցնելու դեպքեր Ղգլարում չեն եղել։ Չեն եղել և աղջիկ ծախելու դեպքեր։
Սակայն Ղղլարի պատմությունից հայտնի է, որ
բանիցս բաղաքի վրա հարձակում գործելուց հետո լեռնական թալանչիները իրենց հետ դերի են
տարել Ղղլարի սիրուն աղջիկներին ու կանանց և
հարս դարձրել։ Այսպես, 1831 թ. 2 հաղար դինված ձիավոր չեչեններ Ղաղի մոլլայի գլխավորությամբ հարձակվում են Ղղլարի վրա, թալանի
ենթարկում քաղաքը և, չնայած մեծ կորուստներին, հարուստ ավարով ու դերիներով հեռանում
Դաղստան։

Սովորություն կար մանկահասակներին օրորոցում նշանելու։ Հին բարեկամներն իրենց բարեկամական կապերը ավելի ամրապնդելու նպատակով, դեռևս օրորոցի մեջ տղային և աղջկան նշանում էին և այդ օրվանից «խնամի» դառնում։ Իսկ ամուսնացնում էին այն ժամանակ, երբ երկու սեռի երեխաները մեծսնում էին։

Նշանդրեքը ամուսնության ամենակարևոր պահն էր։ Երկու կողմերի համաձայնությունից Տետո, մինչև նշանը, տղան էլչու միջոցով ոսկե մաանի էր ուղարկում աղջկան, իբրև գործի սկիղը, որպես դրավական այն բանի, որ աղջիկն արդեն ղբաղված է։ Այս գործողությունը Ղսլարում կոչվում էր «բելքի»։ Նշանի օրը տղայի ծնողները քավորի և քահանայի միջոցով հարսի տուն էին ուղարկում մի մեծ տուփ, որի մեջ լինում էր ադամանդներով զարդարված մատանի և 11 Տատ վարադած «ջավուգ»։ Տուփը փաթա-Թում էին մետաքսե կարմիր Թաշկինակի մեջ։ Ի պատասխան դրան, աղջկա կողմից փեսային ուղարկվում էր 12 «ջավուղ»։ Սա նշանակում էր, որ տղան մինչև ամուսնանալը դեռ ամուրի, այսինքն՝ կենտ է, իսկ աղջկա կողմից ուղարկված 12 ջավուցը նշանակում էր, որ իր ձեռքը ստանալով, տղան արդեն գույց ունի։ Հարսն ու փեսան նշանդրեքի տոնահանդեսին չէին \մասնակցում։ Նշանից Հետո երկու կողմերը Համարվում էին ազդականներ և ամեն կերպ օգնում էին միմյանց։

Հին ավանդույթով, տղան հարսի տունը չըպետք է գնար։ Դա որոշ դգուշություն էր ջահելների հավանական մերձեցմանը մինչև պսակը։ Նշանվածների ծածուկ տեսակցության փաստերը երբեմն պատճառ են դարձել նշանի քանդման։ «Հարսանիքի գիշերը,—պատմում էր 90-ամյա Ս. Պապովյանը,—երբ նորափեսան, քավորը և փեսախպերը գալիս էին հարսին եկեղեցի տանելու, հարսը երբեմն չէր իմանում, թե երեքից որն է իր ամուսինը։ Եվ միայն, երբ քահանան եկեղեցում միացնում էր հարսի ու փեսայի ձեռքերը և ա-սում՝ «Հնազա՝ նդ ես», աղջիկը հաղիվ աչքի պոչով տեսնում էր փեսային»։

Ղոլարում հարսանիքը կատարում էին մինչև մեծ պասը, սկսելով շաբաթվա բոլոր օրերից, բացի չար համարվող չորեքշաբթի օրվանից։ Մեծ պասը վերջանալուց հետո նորից սկսում էին հարսանիքներ, բայց ոչ այն չափով, ինչպես ձմռանը։ Ձմռանը ղգլարցին ազատ էր այգեգործական աշխատանքներից, գինու վաճառքից նա փող էր ունենում։ Հարսանիջները ձմոանը տևում էին երեքչորս օր և կատարվում էին մեծ շուքով։ Հարսանիքի պատրաստությունից առաջ պայմանավորվում էին ծախսերի մասին։ Հարսանիքի պատրաստության մեջ էր մանում նաև հյուրեր հրավիրելու գործը։ Այդ նպատակով պատրաստում էին Հրավիրատոմսեր, որոնց մեջ նշվում էր, Թե որ եկեղեցում պիտի տեղի ունենա պսակադրության հանդեսը։ Խնդրվում էր Հրավիրվող պարոնին ու տիկնոջը իրենց ներկայությամբ Հարգել պսակի Հանդեսը, հետո բարի լինել մասնակցելու հարսանյաց խրնջույքին, որը լինելու է նշված տանը։ Հրավիրատոմսերը շուտ տեղ հասցնելու համար վարձում էին ձիավոր ցրիչ։ Հարսանիքի անցկացման համար ունևոր տներում վարձում էին Հմուտ խոհարարներ, սպասավորներ ու երաժիշտներ։ Պատրաստում էին տեսակ-տեսակ ուտեստներ, անուշներ, դինիներ, Ղոլարի կոնյակ ու շամպայն։

Հարսանիքից մի օր առաջ փեսան հարսի տուն էր ուղարկում մի մեծ «խոնչա», Դա մի կապոց էր, որի մեջ լինում էին նորահարսի պսակի շորը, քողը, կոշիկները, սպիտակ ձեռնոցները, մոմից շինված ծաղիկները, կերոնները և երկու միջակ գլուխ շաքար։ Ունևորները նվերներ էին ուղարկում նաև աղջկա ծնողներին։ Ըստ հին ավանդույթի, Ղզլարում փեսան պարտավոր էր հարսին ոտքից մինչև գլուխ հագցնել։

Հարսանիքի պատրաստությունը սկսվում էր հարսին լողացնելու ծեսով։ Այս առթիվ աղջկա տուն էին գալիս մոտիկ ազգականները, իրենց հետ բերելով թխվածքներ։ Այդ օրը փեսային նույնպես ածիլում էին, շորերը և սպիտակեղենը արդուկում։ Երկու կողմերի տներում ամեն ինչ կարգի էր բերվում. այն անկյունը, ուր պիտի գտնվեր նորահարսը, վարագուրում էին և վարագույրը զարդարում զանազան թալիսմաններով ու Տմայիլներով, որ նորահարսին չար աչք չդիպչն։ Փեսան իր շքախմբի համար ընտրում էր ամուրի տղաներ, որոնք կոչվում էին «ազաբներ»։ Դրանց գլխավորում էր փեսախպերը։ Քավորը և քավորկինը հարսանյաց ծեսերի առաջին դեմքերն էին։ Նույն քավորը ապադայում, երբ նորապսակների ընտանիքում երեխաներ էին ծնվում, դառնում էր նրանց կնքավորը (կնքահայրը)։ Այսպես քավորությունը անցնում էր սերնդից սերունդ։ Այս ազդակցությունը Ղզլարում շատ հարդված և ընդունված էր։

Նախ*ջան փեսային Հա*դցնելը նրա զդեստը՝ գդակը, չուխան, արխալուղը, գոտին, խանչալը և այլն, դարսում էին հարսի շորերի հետ մատուցարանի վրա,որն օրհնում էր քահանան։ Այս ծիսակատարությունից հետո փեսային սափրելիս, հարոանեկան շորերը հագցնելիս կատարում էին ձևականություններ, որոնք ուղեկցվում էին ներկաների սրախոսություններով, կատակներով ուրախ մթնոլորտում։ Այս ամենից հետո փեսան, քավորը, փեսախպերը և ազաբները՝ Հարսանեկան զգեստնե֊ րով, սպիտակ ձեռնոցներով և սպիտակ ծաղիկները կրծքներին, նստում էին «ֆայտոն» և ուղեվորվում հարսի տուն։ Ամբողջ ճանապարհին նրանց ուղեկցում էին երեխաները, իսկ հասակավոր մարդիկ իրենց բարի ժպիտներն ու բարեմաղթու-*Այուններն էին հղում հարսանիքավորներին։*

Կառքում՝ փեսայի աջ կողմում, որպես նրա պաշտպան, նստում էր քավորը, ձախ կողմում՝ փեսախպերը։ Առջևից կառքով գնում էր սազանդարների խումբը։ Առջևից կառքով գնում էր սազանդարների խումբը, որը շարունակ նվագում էր, շքախմբի հետևից՝ բոլոր հյուրերը։ Երիտասարդներից մեկը պարելով ձեռքերի վրա բարձր բռնած տանում էր հարսի շորերը։ Երբ շքախումբը մոտենում էր հարսի տանը, նրան ընդառաջ էին գալիս հորտի ծնողներն ու ազգականները։ Քավորկինը երիտասարդի ձեռքից իսկույն վերցնում էր հարսի շորերը։

Փեսան, քավորն ու փեսախպերը ներս էին մանում և կանգնում վարագույրի առջև, որի հետաևը նստած էր նորահարսը։ Հարսի տանը Թեյով, անուշեղենով, Թխվածքներով հյուրասիրվելուց հետո հյուրերը ցրվում էին իրենց տները։

Մյուս, Տիմնականում շաբաթ, օրը Տյուրերը նորից հավաքվում էին աղջկա տանը։ Ուր սպա֊ սում էին նրանց երաժշտությամբ, պարերով։ «Փեսեն էկավ» կանչի վրա բոլորը նետվում էին դեպի մուտքը։ Ներս էր մտնում նորափեսան իր շքախմբով։ Հնչում է երաժշտությունը։ Վարագույրի հետևում սկսվում էր նորահարսի զգեստավորման ծեսը։ Նախ հարդարում էին նրա մաղերը,
որոնք քողի տակից բարակ հյուսերով իջնում էին
ուսերին ու մեջքին։ Գլխին դցում էին այուլի քողը,
որն ամրացվում էր ադամանդյա քորոցով։ Մետաքսյա սպիտակ շորը իջնում էր մինչև ոտքերը։
Ոտներին հագցնում էին դեղեցիկ սպիտակ կոշիկներ, բարձր կրունկներով, մեջքին կապում արծաթազարդ գոտի, մատները զարդարում ոսկե
մատանիներով, բաղուկը՝ ապարանջանով, ականջները՝ օղերով, վիղը գեղեցիկ մարգարտաշար
մանյակով։

Նրբ ամեն ինչ պատրաստ էր, Հարսին Հանում էին վարագույրի ետևից և կանդնեցնում փեսայի աջ կողմը։ Հյուրերը ՏետաքրքրուԹյամբ զննում էին նորահարսին։ Արտասուքը աչքերին Հարսը Տրաժեշտ էր տալիս ծնողներին ու Տարազատներին։ Նա ընդմիշտ Թողնում էր Տայրական տունը...

Բոլորը դուրս էին զալիս. նորապսակները նըստում էին շքեղ կառք. նրանց դեմ առ դեմ նստում էին երկու պատանիներ, որոնցից մեկը մեծ մասամբ հարսի եղբայրը։ Նրանց ձեռքերին են վառվող կերոնները։ Հյուրերը նույնպես կառք նստած ուղեկցում էին նորապսակներին դեպի եկեղեցի։

Ամբողջ ձանապարհը՝ աղջկա տնից մինչև հկեղեցի և եկեղեցուց մինչև փեսայի տունը, շջախնբի երթը ուղեկցվում էր նվագով, երգով ու պախով։ Երբեմն տղայի կամ աղջկա Թշնամիները հանկարծ մի անկյունից հարձակվում, կտրում էին շջերթի ճանապարհը և տուրուդմփոց, ծեծկրոտուբ սարջում, նավթոտ ավել նետում հարտի ու փեսայի կառջի տակ, սև կատու բաց թողնում, որ իբրև նոր ղույգերի բախտը կտրեն և այլն։ Սակայն ազապներն էլ իրենց հերթին հրացաններից կրակում էին, աղաղակում, որ փախցնեն չար ոգիներին, վախեցնեն չարամիտներին։

Նորապսակներին եկեղեցու շեմջին դիմավորում էր ջահանան իր տիրացուի հետ։ Սեղանի մոտ ջահանան հարս ու փեսայի գլուխները մոտեցնում էր միմյանց, խաչը դնում գլխներին և աղոթք կարդում։ Հետո ջահանան բռնում էր փեսայի աջը և հարսի ձախ ձեռքը ու իրար միացնելով, ասում՝ «Առյալ զձեռն Եվայի և տվյալ ի ձեռն Ադամա...»։ Սրանով սկսվում էր պսակի արարողությունը։ Քավորն ու փեսախպերը հարս ու փեսայի գլխին բռնում էին երկու թագ, իսկ ջահանան նրանց վղերից կախում էր մետաջսյա Թելերից Տյուսված կանաչ-կարմիր նարոտը, որը Տամերաշխության խորհրդանշան է։ Նարոտի ծայրերն իրար էին կպցնում մոմով։ Այնուհետև ք։սհանան բարձր ձայնով հարցնում էր փեսային՝ «որդիս, մինչև քո կյանքի վերջը տե՞ր ես հարսին»։ Փեսան պատասխանում է՝ «այո», որից հետո հարցնում էր հարսին՝ «Դուստր իմ, մինչև քո կյանքի վերջը հնաղանդության գլուխը խոնարհում էր։ Հետո քահանան վերցնում էր գինու բաժակը և տալիս խմելու նախ փեսային, ապա հարսին։

Վերջում քահանան շնորհավորում էր նորապսակներին, ասելով՝ «մի բարձի ծերանաք, պարի սհանի իլի», որով և վերջանում էր պսակաղրունյան ծեսը։ Սկսվում էին շնորհավորանքներ, համբույրներ, աչքայուսանքներ։

Հնում հկեղեցուց դուրս դալիս սովորություն կար նորապսակների գլխավերևում սպիտակ աղավնիներ արձակել և արծաթե դրամ շաղ տալւ Փեսայի տունը չհասած, նորապսակներին դիմավորում էին քայլերդով։ Քավորը դռան վերևը «խանչալով» խաչ էր գծում, իսկ նորափեսան շեմքում դրած ավսեն չարդում էր ոտքի հարվածով, ի նշան այն բանի, որ նա ընտանիքի գրաւնն ու պաշտպանն է։ Ներսում նրանց դիմավորում էր փեսայի մայրը՝ օրհնելով ու համրուրելով տղայի ու աղջկա Թշերը, նրանց «շաքրեջուր» հրրամցնում և գլինների վրա խունկ ծխում։

Փեսան, հարսը, քավորն ոս փեսախպերը կանգնում էին տան - ճակատամասում, նրանց առջև բերում էին սպիտակ սփռոցով սեղան՝ վրրան դատարկ մատուցարան։ Ազգականներից մեկը կանգնում էր հարսի ու փեսայի մոտ, ձեռքում բռնած խոշոր բաժակներով ուրիշ մատուդա֊ րան։ Մի֊մի բաժակ տալիս էին Հարսին ու փեսա֊ յին։ Հանդեսը սկսվում էր։ Հյուրերը հերթով մոտենում էին նորապսակներին և շամպայնով փրփրացող բաժակով շնորհ**ավ**որում՝ «պարի սհաթի իլի, միասին պառավեք, բախտավոր իլեք»։ Յուրաբանչյուրը մի որևէ նվեր է դնում սե**ղ**անի մատուցարանի վրա՝ Թեյի արծաԹյա սպասը, ոսկեղեն, արծաթյա իրեր. և այլն։ Յուրաքանչյուր բաժակի վրա հրաժշտությունը տուշ էր նվա-ជួកស្រឹះ

ԱյնուՀետև մի սենյակում սկսվում էին պարերը, մյուսում՝ ԹղԹախաղը, երրորդում՝ կանայք, տանտիկնոջ հրավերով Թեյ էին խմում, Թխվածքներ ու անուշեղեն ճաշակում։

Վերջապես դալիս էր ընԹրիքի ժամը։ Պարերը, ԹղԹախաղը, ամեն ինչ դադարում էր։ Խնջույքի սեղանները սպասում էին հյուրերին։ Թադավորն ու Թագուհին (փեսան և հարսը) զբաղեցնում էին սեղանի վերին գլուխը, նրանց ծնողները, քավորը, փեսախպերը, քավորկինը և մյուսները գրավում էին իրենց հատկացված տեղերը հարս ու փեսայի մոտ։ Բոլոր օրերի խնջույքի սեղանները ղեկավարելու համար ընտրում էին փորձված Թամադա (դոլիբաշի)։

Առաջին բաժակը խմում էին Հարս ու փեսայի պատվին։ Բոլորը վեր էին կենում և սկսվում էին բարեմաղԹուԹյունները։ ԱյնուՀետև խմում էին ծնողների կենացը, ՀերԹով բոլոր Հյուրերի կենացը։ Իրար հաևից բերում էին տաջ-տաջ Հաշեր, խորտիկներ, եփած կարմիր ձուկ, տապակած վառեկներ, «ղրյմով փլավ», ՀնդկաՀավի տապական և այլն²։

Ներկաների կենացից հետո, Թամաղան առաջարկում էր խմել բացակաների կենացը՝ «Ձնայած նրանք այս ժամին այստեղ չեն, բայց սրտերով մեզ մոտ են»։ Հետո խմում էին ճանապարհում դանվողների կենացը, որ նրանք ողջ-աողջ տեղ հասնեն և դործերն էլ «աջողակ» լինի։ Խմում էին սիրահարվածների կենացը, նաև վերացական կենացներ։ Օրինակ, հյուրերից մեկը առաջարկում է Արեգակի կենացը՝ «Ձէ որ նա սաղ աշխարհին կյանք տվողն ա, Թե որ նրա կենացը չխմեք, նա մեր վրեն կհրսվի (կբարկանա) և լույս չի տա», լուսնի կենացը և այլն։

Ընդունված էր, որ Տարսի հետ փեսայի տուն էին գնում հարսի ընկերուհիները, իսկ ազգականները մնում էին աղջկա տանը։ Այդ գիշիրը մեծ քեֆ էին անում և տղայի և աղջկա տանը։ Եթե աղջկա ծնողները չքավոր էին, քեֆ չէին սարքում, այլ միայն թեթև հյուրասիրություն։ Սակայն փեսան անպայման քեֆ պետք է սարգեր, ղզլարցիներին զարմացներ, թեկուզ և մեծ պարտքերով։

Հարսանիքը վերջանալուց հետո, երբ հյուրերը ուրախ տրամադրությամբ ցրվում էին, նորապսակները առանձնանում էին և մտնում առադաստ։ Հարսի ավագ քույրը, նախքան այդ, որոշ խրատներ էր տալիս քրոջը՝ փեսայի ծնողների և ընտանիքի մյուս անգամների նկատմամբ վերաբերմունքի շուրջ և այլն։

Նորապոակների համար նախօրոք պատրաստում էին մաջուր անկողին, իսկ անկողնու մոտ դնում անուշեղեն։ Կար հարսի կուսությունը ըս~ տուդելու սովորություն։ Առավոտյան, երբ նորապսակներն արինանում էին, հարսի քույրը առաջինն էր մանում ներս և «բարի լույս» ասելով, Հավաբում իր ձեռքով փռած սավանը, որի վ<mark>րա</mark> պետը է լիներ կուսության նշանը։ Այն իսկույն ցույց էր տրվում փեսայի մորը։ Սա շնորհավորում էր Հարսին և Համբուրելով ասում՝ «Շատ ապրես աղջիկս, նամուսդ պահել ես»։ Դրանից հետո նշանով սավանը փաթաթում էին մի շորի մեց և մի մորթած հավի հետ ուղարկում աղջկա մորը աչքալուսանք։ Ի պատասխան դրան, հարսի մայրը փեսայի տուն էր ուղարկում ռըշտա-հալվա, որը խորհրդանիշ էր նորապսակների քաղցը կլանը ունենալու։

ԵԹե պատահում էր, որ աղջիկը կույս չէր լինում, նրան անպատվում էին և մեծ մասամբ հտ ուղարկում հորանց տուն՝ հետը դնելով բերած բաժինքը։

Հարսանիքից մի շաբան անց Տարսի ծնողները «խնամապատիվ» էին սարքում ի պատիվ խնամիների։ Պատասխան-պատվասիրունյուն կատարում էին նաև փեսալի ծնողները։

Հարսը ամուսնու տանը սկզբում ծանր գործեր չէր կատարում, լվանում էր ամուսնու և նրա
ծնողների ոտները, տունն էր մաքրում, ջուր բերում, լվացք անում և այլն։ Ըստ հին սովորուժյան
հարսը ընտանիքի անդամների հետ չէր խոսում։
Նա խոսում էր միայն իր ամուսնու հետ, երբ աոանձին էին։ Խոսում էին երբեմն նաև տան փոջրերի, սկեսրոջ հետ, իսկ սկեսրայրի հետ խոսելն
ընդունված չէր, արտահայտվում էին միայն գլխի
դրական կամ բացասական շարժումներով։

Հայ լուսավորչական հկեղեցու օրենքով, ապահարզան չէր Թույլատրվում, նույնիսկ եԹե կինը «չորամեջք» (չբեր) էր։ Այդպիսի դեպքում հարսը դիմում էր իր հարազատ մորը և օգնուԹյուն խընդրում։ Մայրը և տատը դիմում էին զանազան միջոցների, աղջկա մեջքին «քիլլա» էին գցում, որը

² Սովորություն կար (Տարսանիքներին, քեֆերին), երբ սեղանին մատուցվում էր ՏնդկաՏավը, որևէ մեկը կատակի համար կտրում էր «կուր-կուրի» Տետույքամասը և Թղթի մեջ փաթախած ծածուկ դնում Տյուրերից որևէ մեկի գրպանը։ Քիչ ժամանակ անց Տայտարարում էին, Թե անհետացել է ՏնդկաՏավի այդ մասը, ում գրպանից որ դուրս էր գալիս այն, նա պարտավորվում էր մոտ ժամանակներում քեֆ կազմակերպել և ներկաներին իր տուն Տրավիրել։

շատ ցավոտ է եղել, ուխտ էին անում, սրբերին նվերներ խոստանում, գրբացի դիմում, «կիր» անում և այլն։

Մի շաբաթ անց, նորապսակները Հրավերներ էին ստանում իրենց մոտիկ ազգականներից, ինչպես ասում էին Ղզլարում, «ղոնաղլուղներ» էին սարքվում նորապսակների և խնամիների պատվին։

Բաժինք։ Աղջկա «բաժինքը (օժիտը) բաղկացած էր լինում կենցաղային անհրաժեշտ իրերից։ Բաժինքի մեջ մտնում էին երկու մետաղյա մահճակալ, անկողնու բոլոր պարազաները, շորի պահարան, իրերով լի սնդուկ, մեկ կամ մի քանի խալի, «կոմոդ», ճաշի և Թեյի ամանեղեն, երբեմն և անասուններ՝ կով, գոմեշ, ձի, կառք և այլն։

Տղաբեռք և կնունք։ Ղղլարում սակավ էին ամուրիները, այդպիսիներին Ղզլարում անվանում էին «չորակլոխներ»։ Նույն մականունը դնում էին և նրանց, ովջեր ամուսնացած էին, բայց երեխա չունեին։ Երեխա փչացնելը համարում էին աստծու հակառակ գործ, պառավները ասում էին՝ «երեխա փչացնողը շատ մենձ մեղկ ա կործում, նրանից աստված խռով ա կամ և էլի երեխա չի տամ»։

Ղզլարում երեխաներ շատ էին ունենում, մինչև 10—12, մանավանդ չքավոր ընտանիքները։ Երեխան ապագա օգնական էր դիտվում, աշխատող ձեռջ։ Այդ առժիվ ասում էին՝ «էհ, բալամ, էտ պանը մեր կամջից տուս ա, աստծու տվածն ա»։

Հղի կնոջը (կամ պատճառավորին) ամեն ինչ
ուտեցնում էին և ստիպում տանը գործ անել, շատ
շարժվել, որ հեշտ աղատվի։ Միայն չէր Թույլատրվում ծանր իրեր բարձրացնել, սենյակում մենակ մնալ կամ մուժ գիշերով դուրս գալ, որ
«չարջերը չկախարդեն»։ Մեծ կանայք զանազան
նշաններով աշխատում էին դուշակել ապագա
երեխայի սեռը, այսպես՝ եժե ծննդկանի փորը
հավաք է, երեխան տղա կլինի, եժե փռված՝ աղջիկ կծնվի և այլն։

Երկունքի ցավերով բռնված ծննդկանին «օգնելու», ծննդաբերությունը «հեշտացնելու» նպատակով, տան մեծահասակ կանայք տվյալ սենյակի դռները և բոլոր փակ իրերը՝ պահարանները, դզրոցներն ու արկղները բաց էին անում, բարձի տակ որևէ սառը մետաղ՝ դանակ կամ խանչալ ու ավետարան էին դնում և այլն։ Ծնունդի և երեխայի ուշացման դեպքում, ըստ հին սովորության, հրացանից կրակում էին, որի ձայնից պետք է ծննդկանը «վախենար» և իսկույն ազատվեր։ Աղոխում էին՝ «Մեղա քեղ տեր, մեղա քեղ։ Չար աչքը կրակն ինգնի, վառվի։ Սուրը Գրիգոր Լուսավորիչը քեղի պահապան լինի, չար աչքից, չար լեղուից, չար սհաթից աղատի, չար աչկը կրակն ինգնի, խորովվի։ Ամեն»։

Տղամարդկանց ներկայությունը այդահղ արգելված էր։ Երեխային ընդունելուց հետո, տատերը նրան աղում էր։ Աղը համարվում էր առողջարար միջոց և պաշտպան «չար ոգիներից»։ Երեխայի ծնվելուց հետո, «մանկական ընկերջը» թաղում էին բակի մի անկյունում, որ մարդու ոտք չդիպչի։ Ծննդկանին պառկեցնում էին անկողնում և խնամում ինչպես հիվանդի։ Կտրած պորտը փաթաթում էին և յոթ օր պահում տանը, որից հետո նետում էին հոսող ջրի մեջ։ Տատմերը շտապում էր ավետել հարազատներին, որ աշխարհ է եկել ընտանիքի նոր անդամը, որի համար նա վարձատրվում էր։ Տղայի ծնունդը ընդունվում էր մեծ ցնծությամբ։

Հնում տղա զավակի ծնունդը ավետում էին Հրացանաձգությամբ։

Ծննդկանը քառասուն օր արևի լույս չպետք է տեսներ։ Մինչև քառասունքը ծննդկանին տանը մենակ չէին Թողնում, որ «չարքերը ներս չմըտնեն և չվախեցնեն նրան»։ Չկնքված երեխային անմաքուր էին համարում, դրա համար էլ չէին հանզստանում, մինչև երեխային չմկրտեին։ Հայրը նորածին երեխային չէր մոտենում և չէր գրրկում մինչև նրա կնքվելը։ Երեխայի մկրտությունը Ղղլարում որոչակի ժամանակ չուներ։

Կնունքը կատարվում էր եկեղեցում։ Սակայն նաև հրեխայի տանը, որպիսի զիջումը արվում էր Հատկապես ունևոր ծխականներին։ Այդպիսի դեպջերում լողավազանը եկեղեցուց տանում էին նորածնի տունը։ Մկրտության արարողության ժամանակ քավորը (կնքավորը) երեխային վերցնում էր իր Թևերի վրա, քահանան աղոթե էր անում, հանում երեխայի շորերը, դնում ավազանն ու լողացնում։ Ջուրն անշուշտ տաք պիտի լիներ։ Լողարանից հանելով, քահանան երեխային դնում էր քավորի ձեռքերին փռած մաքուր սավանի վրա, որով իսկույն բարուրում են փոքրիկին։ Մկրտող քահանան վերցնում էր մեռոնի տուփը և աջ ձեռ*թի երկու մատներով իւաչաձև քսում մանկան ճա*կատին, ափերի մեջ, կրծքին, ոտքերի տակ, մեջքին, Թիկունքին և ամեն անդամ հատուկ աղոթե

ասում։ Այնուհետև, քահանան վերցնում էր քավորի բերած նարոտը, օրհնում և օղակաձև անցկացնում մանկան վիզը։ Նարոտը բաղկացած էր
կարմիր և կանաչ դույնի մետաքսանելերից։ Կարմիր Թելը նշանակում էր կյանք, կանաչը՝ սերնդի
շարունակունյուն։ Երեխային լողավաղանում
մկրտելիս, հին սովորունյամբ, ավազանի մեջ մետաղյա դրամ էին գցում, որը նորածնին «չարիքից» աղատ պահելու հնարներից մեկն էր։

Երեխալին եկեղեցի տանհլու ժամանակ, եթհ ճանապարհին բարձրաստիճան պաշտոնյա կամ Տարուստ մարդ էր պատահում, ասում էին՝ «երեխան մեծ կամ հարուստ մարդ կլինի», իսկ աղքատ մարդու պատահելիս, ասում էին՝ «երեխան աղքատ կլինի»։ Նրանց վերադարձին անհամբեր սպասում էին տանը։ Երբ քավորն ու քահանան ներս էին մտնում, քավորը տատմոր վերցնում էր նորածնին և մոտենում երեխայի մոր անկողնուն։ Նա մորն էր հանձնում երեխային, մանկան վրա գցում էր Թանկագին շորացու նրվեր-այքալուսանք ծննդկանին։ Շուրջը Հավաքված մոտիկ ազգականները, ներկաները շնորհավորում էին և նվերներ տալիս նրան։ Հյուրերին պատվում էին ձոխ Հաշով։ Չկնքված երեխաների մահվան դեպքում, նրանց Թաղում էին առանց արարողությունների։

Որպեսզի երեխային «չար աչք» չկպչի, նրա օրորոցից կախում էին զանազան հմայիլներ, իսկ երեխայի վզից՝ խաչ և «աչքահուլունք»։ Աչքից հիվանդացած երեխային բժշկում էին պառավ կանայք, նրանք յոժն անգամ «Հայր մեր» էին կարդում, սև կոժով դանակի վրա երեք անգամ ժքում ու քսում մանկան ճակատին, աղոժում։ Այդ դանակը դնում էին երեխայի գլխի տակ, իսկ մյուս օրը ջուրն էին գցում։ Եժե մի օտար մարդ մտներ ու երեխային օրորոցում տեսներ, նրա գնալուց հետո շեմքի հողից վերցնում ու քսում էին երեխայի ճակատին, իբրև այդ մարդու աչքը խափանելու համար։

Ծննդկանին ուտեցնում էին մեղրով ու դարչինով սլատրաստած խավիծ։ Դրա մասին այն
կարծիքը կար, որ այն ուժեղ սնունդ է։ Ծնրնդկանի կաժը ավելացնելու նպատակով նրան
տալիս էին կովի կամ գոմեշի կաժ ու անուշ ջուր։
Կաժի պակասուժյան դեպքում վարձում էին ծրծմայր։ Սովորաբար սրանք շատ էին մերձենում
մանկանը և ապագայում դրեժե տարբերուժյուն
չէին դնում սրանց և Հարագատ երեխայի միջև։

Կրծքի կանը ցամաքեցնելու Համար մայրը ըստինքները պինդ կապում էր։ Երբ երեխան քիչ մեծանում էր, նրան տալիս էին շաքարաջրով խառը
կովի կան և նրջած պաքսիմատ։ Մայրը իր երեխային կերակրում էր երկար ժամանակ՝ 2—3
տարի։ Այն Հետապնդում էր նաև չհղիանալու
նպատակ։ Երեխային կրծքից կարելու Համար զանաղան միջոցների էին դիմում։ Ընդունված էր
կրծքին սրձի նանձրունք կամ դառը խինին քսելը,
որից երեխան զղվում էր և դադարում ծծելուց։ Դիմում էին և այլ միջոցի. մայրը մի քանի օրով
գնում էր իր հորանց տուն, և երեխան մոր ստինքը
մոռանում էր։

Երեխային լողացնում էին օրընդմեջ, բացի չորեքշաբնի ու կիրակի օրերից։ Երբ երեխան առաջին ատամն էր հանում, սկեսուրը հրավիրում էր մոտիկ բարեկամներին, նրանց ներկայությամբ փոքրիկին նստեցնում Հատակին փռած գորգին և պնակով դիմացր դնում շաքարով և չամիչով քաղցրացրած խաշած ցորենի Հատիկներ։ Բացի այդ, երեխալի ապագան գուշակելու համար, նրա առջև դնում էին գանագան իրեր՝ գիրք, մատիտ, մկրատ, մատնոց և այլն։ Երեխային շրջապատողներն ուշի-ուշով հետևում էին, Թե հրեխան այդ առարկաներից որը կընտրի ու կվերցնի իր ԹաԹիկներով։ Եթե փոքրիկը վերցնում էր մկրատ կամ մատնոց, ասում էին դերձակ կլինի, իսկ եթե մատիտ կամ գիրք՝ ուսումով մարդ, վարժապետ կամ դրող։ Երկար ժամանակ չխոսող երեխային տանում էին եկեղեցի, աղոթում էին և սրբերից մեկի առաջ կախում արծաթե լեղու այն հույսով, որ երեխան շուտով պիտի խոսի։ Երեխայի առաջին խաղալիջներն էին՝ վեգր, գնդակը, տիկնիկը, շրնիկը և այլնո

Ծննդաբերությունից հետո մայրը քառասուն օր ոչ մի բանի ձեռք չպիտի տար։ Հին սովորությամբ, քառասուն օրվա ընթացքում հարսին չէր
թույլատրվում խմոր հունցել, կհրակուր պատրաստել, որովհետև նրան անմաքուր էին համարում։ Քառասունքը լրանալուց հետո հարսին լողացնում էին, 40 հացի դդալով ջուր չափում ու
լցնում էին նրա վրա, որից հետո նրան ուղարկում էին եկեղեցի, որ մի զույգ մոմ վառի ու փարատվի։ Այդ բոլոր ծեսերից հետո միայն նրան
թույլատրվում էր ճաշ պատրաստել, խմոր հունցել
և այլն։

Երեխային մկրտելիս, նրան որևէ անուն էին տալիս։ Այդ անելիս ջահանան մեծ մասամբ նկատի էր ունենում ծնողների ցանկությունը և եկեղեցական օրորոցը։ Հին սովորությամբ հայ ընտանիքում առաջնեկ տղային տալիս էին պապի անունը, իսկ աղջիկ երեխային՝ տատի անունը։ Հաջորդ երեխաներին անվանում էին այն սրբի անունով, որի անվանակոչությանն էր համընկնում այդ շաբաթվա օրերից մեկը։ Դրանով պետք է միայն բացատրել այն փաստը, որ Ղղլարում շատ էին Աննա, Մարիամ, Օվսաննա, Գրիդոր, Մկրտիչ, Կարապետ, Օվանես, Սարդիս և այլ անուններ և, ընդհակառակը, ավելի քիչ՝ Վարդան, Դուրդեն, Հրաչյա, Տիգրան, Անահիտ, Գոհար և և այլ անուններ։

Հիվանդություն և բժշկություն։ Հնում Ղզլարում բժիշկներ չկային։ Հիվանդությունները բուժում էին ժողովրդական հեքիմները, որոնք գիտեին շատ ու շատ բույսերի բուժիչ հատկությունները և դրանց հյութերից պատրաստում էին դանազան դեղեր։ Հեքիմների գիտությունը ժառանգաբար անցնում էր սերունդներին։ Նրանց դիտելիքներն ու ձեռք բերած փորձը այսօր էլ հետաքրրքրում և օգնում են բժշկական գիտությանը։

Հեքիմները բուժում էին զանապան վերքեր, կոտրվածքներ, անդամալուծություն, ներվային հիվանդություններ, կանացի հիվանդություններ և այլն։ Ժողովրդական բժշկության մեջ օգտադործվում էին զանապան բույսեր, տիղմի տեսակներ, խաշիլներ, քսուքներ, տղրուկներ, օձի և մեղվի թույն և այլն։ Սակայն մի շարք հիվանդություններ, պարզ է, չէին բուժվում, այդ դեպքում մարդիկ ճարահատյալ դիմում էին գրրբացների ու ֆալչիների։

Ղզլարում և շրջանում ամենատարածված ու ամենադաժան հիվանդությունը «դողցոցն» էր (մալարիա)։ Մինչև 1919 թ. Ղզլարում բժշկական հսկողություն գրեթե չկար։ Վատ էր քաղաքի սանիտարական վիճակը։ Իր հուշատետրում Լև Նիկոլաևիչ Տոլստոյը (1851—53 թթ.) նշում է, թե ինչպես մեկ օր նա իրեն վատ է զգացել ու դիմել է
բժշկի։ Նրա համար դժվարությամբ է Ղզլարում բժիշկ ճարվել, որի մասին նա գրում է՝ «Բժիշկը տդետի մեկն էր, բայց նա ուղեց ցույց տալ, որ ինքը գիտակ է»։ Ամեն տարի կրկնվող ջրհեղեղների հետևանքով Ղզլարի մոտակայքում առաջանում էին բաղմաթիվ ճահիճներ, որոնք մալարիայի տարածման պատճառ էին դառնում ողջ

1887 В. «Терские ведомости»- выбы-

ձայն Ղղլարում ծնվածների Թիվը Հասնում էր տարեկան 274-ի, մեռածներինը՝ 439։ Մեկ ուրիշ փաստաԹղԹի՝ բժշկապետ Ռոմանոս Միշվելյանի արձանագրության տվյալները Հետևյալն են.

<i>թվականներ</i>	1890	1892	1899
ծնվածներ	193	227	309 Հոզի
վախձանվածներ	335	441	499 Հոգի

Տվյալներից երևում է, որ Ղզլարի բնակչությունը աստիճանական ոչնչացման վտանդի առջև է կանգնած եղել։ Միայն սովետական կարգերը (1919 թ.) կանխեցին այդ աղետը։ Շտապ միջոցներ ձեռնարկվեց թե՞ բժշկական և թե՛ սանիտարական ուղությամբ, որոնց շնորհիվ կարճ ժամանակում Ղզլարում և շրջանում մալարիան վերացավ։

Անցյալ դարի 60-ական թվականներից մինչև մեր դարի սկիդբր Ղգլարում նշանավոր բժիշկներ են եղել Անանիա Սուլթան շահը և Մարտիրոս Դոլգյանը։ Անցյալ դարի 80-ական թվականներից մինչև 1920 թվականը Ղղլարում գործել են նաև դինվորական բժիշկ Գողերդյանը, մանկաբարձու-հի Օվսաննա Սուլթանյանը և հայտնի բժշկապետ Ռոմանոս Միշվելյանը, որը ջանք չի խնայել փոքր ի շատե բարելավելու առողջապահական դործը։ Նրա ջանքերով 1890-ական թվականին Ղզլարում բացվեց ժողովրդական հիվանդանոց, ուր սպասարկումը անվճար էր։

Դարիս սկղբին Ղղլարի բժշկական կաղրերն ավելացան տեղական և եկվոր՝ Հայ, ռուս և օս բժիշկներով։ Հատկապես աչքի ընկան Հայ բժիշկ-ներ Գևորգ Քալանթարյանը, Գրիգոր Բաղդասար-յանը, Զաքարյանը (եկվոր), Կարա-Մուրղան (եկ-վոր) և ատամնաբույժ Գ. Գյուրջյանը, ռուս բժիշկ-ներից՝ Ենիկեևը և Կուլաևը։

Ղղլարում և նրա շրջանում ամենատարածված ու ավերիչ հիվանդությունը, ինչպես նշվեց,
դողցոցն էր, որի վնասները շատ մեծ էին։ Մալարիայով հիվանդին իսկույն պառկեցնում էին,
մարմնին քսում սխտորով քացախ կամ օղի, լավ
շփում ու տաք ծածկում, որ քրտնի։ Այս դործողությունը կրկնում էին մի քանի անգամ։ Այնուհետև հիվանդին կերցնում էին եփած սերկևիլ,
կարմիր դինին և պղպեղը միասին եփում և տաք

վիճակում մի բաժակ խմեցնում և այլն։ Բուժում էին նաև այսպես նոր մորթած ոչխարի մորթին բաշում էին հիվանդի մարմնին, որի մեջ նրան թողնում էին մի քանի ժամ։ Խմեցնում էին մորու մուրաբայով տաք Թեյ։ Տալիս էին և խինին։

Պառավական՝ կախարդական միջոց էր կարին Թեյամանով ջուր և սև քար դնելը։ Առավոտյան, հրբ հիվանդը արթնանում էր, նրա ձախ կողջին Թեյամանից սառը ջուր էին կաթեցնում և սև քարով ինչ-որ կախարդական խաղեր (գծեր) քաշում կողջին։ Սա կրկնվում էր երեք առավոտ անընդմեջ։ Հիվանդությունը իբրև Թե Թեթևանում էր։

Գլխացավի դեպքում մաքուր շորը Թրջում էին քացախի մեջ և դնում ճակատին։ ԼաԹը չորանալուց հետո Թրջոցը կրկնում էին։ Այդ միջոցը կիրաովում է նաև այսօր։

Մrumdի կրծքին և խիկունքին բանկա էին իսփում կամ լախին մանանեխ քսելով դնում մրըսած տեղին։ Հիվանդին քրանեցնելու Համար ծածկում էին տաք վերմակով և խմեցնում մորու մուրաբայով Թեյ։

Հազացողին տալիս էին մեղրով կամ սոդայով տաք կաթ, որից հետո նրա կոկորդը փաթաթում էին բամբակով ու շորով, պառկեցնում անկողին։

Ծանր Հիվանդություններից էր կառմռուկը։
Այդ դեպքում Հիվանդի սենյակի լուսամուտները
ծածկում էին կարմիր վարագույրներով, որ պաշտպանվեն աչքերը։ Այդ դույնը «պաշտպանում էր»
հիվանդին նաև չար աչքից և չարիքներից։ Հիվանդին շատ տաք էին պահում։ 9 օրից հետո
պարզվում էր հիվանդի վիճակը՝ տաքությունը
իջնում էր, սկսում էր առողջանալ։ Օգտագործում
էին նաև հեքիմների պատրաստած դեղ-մահլամը,
որը պատում էին ձվի դեղնուցից՝ խառնելով
կապույտ «շիբ» և մի քիչ աղ։ Սա քսում էին
մատներին։

Ծաղիկ հիվանդությունը լինում էր ծանր ու թեթև տեսակի։ Տաք պահելուց բացի չէր կարելի ուտեցնել թթու և աղի բաներ։ Հեջիմները ծաղկի բուժիչ մահլամը պատրաստում էին այսպես՝ մաքրած ընկույդը ծեծում էին հավանգի մեջ և մեղրի հետ խառնելով շինում հաստ մոմեր, սա քիչքիչ վառում էին հիվանդի մոտ։ Հիմնականում հիվանդանում էին երեխաները, և մահացու դեպ- քերը շատ էին։

Մատնաշուն*չ եղած մատը դնում էին տաջ* ջրի մեջ, որքան կարելի էր երկար։ Մարմնի ուռած մասը բուժում էին նաև եփած սոխով, խմորով և այլն։

Ատամնացավի դեմ դործ էին ածում տաքացնող միջոցներ՝ տոպրակի մեջ լցնում տաքացրած կորեկ, ավաղ և դնում ցավացած կողմի այտին։ Ցավող ատամին դնում էին նաև ծխախոտի մնացուկը։

Վահանագեղձի *Տիվանդունյամբ տառապող*ներին բժշկում էին հիվանդի վզին սանի ուլունջներ կապելով։ Մի որևէ բանից զզված հիվանդին կերցնում էին շան լակոտի չորացրած միս։

Ասթմա (շնչարգելուԹյուն) ունեցողի կրծջին կախում էին հին պղնձե հինգ կոպեկանոց դրամ։ Մաջուր պղինձը մաշկի հետ շփվելով հավանաբար ինչ-որ ռեակցիա էր առաջացնում, որից հեոցը դադարում էր։

Ռադիկուլիա (սանջու, ողնաշարի ներվերի բորբոքում) ունեցողին օգնում էին տոպրակով տաքացրած ավազը Հիվանդի մեջքին դնելով և վրան ծածկելով։ Սրան փոխարինում էր երբեմն տաք ջրով շիշը։

Հոդացավով հիվանդին պառկեցնում էին մրջնանոցի վրա կամ մրջյուններով փեթակը վերցնում և նրանով փաթաթում հիվանդին, բացի դեմջից ու լավ տրորում, շփում։ Ուրիշ միջոց էր 10—15 օր ջրով վաննա ընդունելը։ Ցավացած տեղը շփում էին նավթով կամ սպիրտով։

«Չիբանի» (ֆուրունկուլ) բուժիչ դեղերը մի քանիսն էին։ «Չոլի յափրաղի» տերևները մաքուր լվանում, դնում էին չիբանի (չուբանի) վրա ու կապում։ Այդ խոտը հասցնում, կարճ ժամանակում հանում էր Թարախը։ Անում էին և այսպես՝ մեղրով պատրաստած խմորը դնում էին ուռուցքի վրա և կապում։ Կամ, մեղրամոմը հալեցնում, խառնում էին արևածաղկի ձեթի հետ, լավ շաղախ ստա-նում, քսում լաթին ու փաթաթում հիվանդ տեղին։

Մարմնի որևէ կարվածքը լվանում էին Տիվանդի մեղով, թրջում մաքուր լաթը դրա մեջ ու կապում ցավացած տեղին։ Նույնն անում էին նաև մշակի այրվածքի դեպքում։

Բերանի մեջի վերքը բուժում էին շիբով։ Շիբ էին օգտագործում նաև կաշվի կտրվածքից արմաշկի այրվածքի դեպքում։

Ուաջերի ուռուցքը բուժում էին ԹԹու դրած կաղամբի աղաջրով։ Մաքուր լաթը Թրջում էին նրանով, դնում հիվանդ ուռքերին և բրդե շորով փաթաթում, սա կրկնում էին մի քանի անգամ։

Մոլոքուր բժշկում էին եփած սոխով։

Բկացավ (անգինա)։ Սրա դեմ ամենալավ միջոցը կիտրոնն էր, այն ամբողջությամբ ծեծում էին և ուտեցնում հիվանդին։ Պառավական միջոց էլ կար։ Հիվանդին նստեցնում էին տան շեմքին, շորի փեշով կոկորդը Թափ էին տալիս և կոկորդի խուլերը ջարդում շաքարի կտորով։ Դրանից հիվանդը ԹեԹևուԹյուն էր գգում։

Թոքախտ *հիվանդությունը շատ էր ուարած*ված և բժշկությունն անզոր էր դրա դեմ։ Այնուամենայնիվ, կային ժողովրդական բժշկության որոշ միջոցներ։ Օրինակ՝ հիվանդին խմեցնում էին նոր մորթած տավարի տաք արյուն կամ, ամեն առավոտ հիվանդին խմեցնում էին ձիու տաջ կաթ, որը որոշ չափով թեթևացնում էր հիվանդի Տազը։ Շատ հին միջոցներից էր Թոքախտավորին ախոռում նստեցնելը, ուր նա շնչում էր անասունի աղբի հոտը։ Սակայն սրանք անգոր միջոցներ էին։ Թոքախտավորներից շատ բչերն էին ազատվում, մեծամասնությունը դատապարտված էր մանվան։

«Մայասիլ» (փորհարի իմաստով)։ Այս վարակիչ հիվանդությունը, որը ճանաչվում էր հաստ աղիքի բորբոքումով, արյունալուծումով և աղիք-Ների սաստիկ ցավերով, ավելի ենթակա էին երեխաները։ Բժշկության լավ միջոցներից էր օրական մի քանի անգամ հում ծվի սպիտակուց կուլ տալը։

Խոլեrայի *դեմ բժշկությունը նույնպես շատ* անցոր էր։ Միակ բանը, որ արվում էր, մաքրություն պահպանելն էր։ Հիվանդի տան չորս կողմը կեր էին ցանում, խարույկներ վառում։ Անպայման այրում էին նաև մահացածի շորերը։ 1830 և 1892 թթ. ամռան խոլերայի սոսկալի համա-Հարակի հետևանքով այգեգործական աշխատանըները իսպառ կանգ առան, այգիները մնացին անմշակ ու անտեր։

Բծավու տիֆի ժողովրդական բուժման միջոցներից էր հիվանդի մարմինը նոր մորթած այծի կամ ոչխարի մորթու մեջ փաթաթել և վեց-ութ ժամ պահելը։ Երբ քրտինքի կպչունությունը և ծանր հոտը անցնում էր, դա նշան էր, որ հիվանդր լավանում է։ 1918 թ. ամռանը Ղզլարում բծավոր

տիֆից շատերը մահացան։

Կոտովածքի *դեպքում դիմում էին հեքիմի։* Սա ձվի դեղնուցից և աղից քսուք էր պատրաս֊ տում, քսում էր լաթի վրա ու դնում կոտրված տեղը։ Ապա նրա չորս կողմից դնում էր չորս երկար տախտակներ և ամուր կապում։ Կոտրված ոսկորը մեկ ամսվա ընթացքում պետք է կպչեր,

սակայն պատահում էր, որ ավելի հրկար էր տևում։ Շուտ էր կպչում դարնանը։

Օձի խայթոցի ժամանակ խայթված մասից վերև պինդ կապում էին շոբով (Թաշկինակով, սրբիչով), որ թույնը չտարածվի մարմնի մեջ։ Ապա խայթված մասը սուր դանակով կտրում էին և կարած վերբից ծծում արյունը։ Ղղյարի շրջանում ապրում էր մի պառավ կին, որն իր Թբով բուժում էր օձից խայիվածներին։

Հոցեկան նիվանդությունները *բժշկելու Հա*մար դիմում էին գրբացների, ֆալչիների, որպեսզի իմանան, իև ինչ կախարդանքով բուժեն։ Եխև «փայր» ցույց էր տալիս, որ հիվանդությունը վախի հետևանը է, այդ դեպքում եկեղեցու յոն արրբապատկերների տակից վերցնում էին վառված մեղրամոմերի մնացորդները և տուն բերում։ Փալչին մոմերը Հայում էր մի կաթսայի մեջ, մադը բոնել էր տալիս հիվանդի երեսին՝ տաք մոմի ցայտերից երեսը պաշտպանելու համար, հիվանդի ծնկներին դնում էր խոր ամանով սառը ջուր և Տալած մոմը թափում այդ ջրի մեջ։ Հիվանդը սարսափում էր սառը ջրի մեջ տաք մոմի ընդունած տարօրինակ ձևերից, և այստեղ սկսվում էր կախարդանըը, ալդ տարօրինակ մոմաձևերից փայչին զանազան գուշակություններ էր անում։ Վախեցած տեղում հիվանդի ներկայությամբ գետնին մեխ էին խփում և վրան ձու կոտրում։ Հալած մոմը երեք գիշեր իրար վրա դնում էին հիվանդի գլխատակը, չորրորդ օրը գցում Հոսող ջրի մեջ։

bBե հիվանդի վախը մեռելից էր, ասում էին՝ «առվահ ա», հիվանդին տանում էին գերեզմանաաուն, հանցուցյալի գերեզմանի վրա լվանում երեսն ու ձեռքերը, սրտին ջուր սրսկում, իսկ շլնքին սառը ջուր լցնում, որ հիվանդը «սարսափի»։ Այս միջոցներով հիվանդի միջից վախը «հանում էին, լավացնում»։

Կայծակնանաբ *եղած մարդուն պառկեցնում և* մարմինը Հողով ծածկում էին։ Մի երկու ժամ մնալուց հետո նրան հանում էին։

Հաբուխը բժշկում էին գոլորշիով։ Մի ամանի մեջ լցնում էին հռացրած ջուր, հարբուխով Տիվանդր գլուխը ծածկում էր վերմակով և շրնչում գոլորշին։ Գլուխն ու երեսը սաստիկ քրանում էին։ Մի քանի անգամ այս կրկնելուց հետո, հիվանդը ԹեԹևություն էր զգում։

Գլխի մազերի թափվելու դեմ *գլխին քսում* էին մածուն, մադերի արմատները լավ տրորում և *ֆող*նում մի ժամ, որ չորանա։ Ապա տաք ջրով լվանում էին դլուխը։ Մաղերն ամրացնելու Համար գործ էին ածում նաև ձվի դեղնուց։ Դեղնուցով մաղերն այնքան էին տրորում, որ փրփուր գոյանա։ Ձորանալուց Հետո դլուխը լվանում էին տաք ջրով։

Առյուն առնելը նույնպես տարածված էր, այդ անում էին այն դեպքում, երբ մարմնի մի տեղը ցավում էր կամ ուռչում։ Այս գործողությունը կատարում էին նշտարով։ Եթե երակը չէր բռնը-վում, ցաված տեղը ծակում էին և արյունը Տոսեցնում։ Արյուն էին հանում և ազրուկների միջոցով։ Այդ դործով պբաղվում էին տեղական «դալլաբները» (վարսավիրները), որոնց արհեստանոցներում միշտ լինում էին տղրուկներ («սուշուբ»)։

«Չառ աչքի» դեմն առնելու միջոց էր Համարվում աղոթքը, կախարդական թալիսմանն ու Հըմայիլները, որոնք կախում էին վկախարդվածի
վզից կամ կապում նրա աջ թնին։ Ոդիների և
սրբերի սիրաը շահելու համար հավատացյալները
կատարում էին ծնկաչոք աղոթքներ, ուխտեր,
մատաղներ, խոստումներ և մոմ էին վառում սրրբերի առջև։

Հայ հավատացյալները իրենց տներում օրհնած ջուր էին պահում։ Ամեն տարի Մկրտության օրը այդ ջուրը նորոգվում էր։ Երբ ընտանիջում մեկը հիվանդանում էր, նրա մարմինը շփում էին օրհնած ջրով։

Օգտագործվող դեղաբույսերն էին. կարմիր վարդը՝ լյարդի հիվանդության դեմ, սպիտակը՝ սրտի։ Կտավհատի ձեթը՝ թոքերի, աղիքների, երիկամների մի շարք հիվանդությունների բուժման և մաքրման համար։ Ոսպի և սիսեռի չուրը հրաշալի միջոց է շաքարախտի դեմ։ Մասուրը գործ էր ածվում սակավարյունության դեպքում, ընդհանրակես կաղուրիչ միջոց էր համարվում։ «Հավաշիվան»՝ սրտի համար, ուրցը՝ լյարդի, աղիների, սրտի, ստամոքսի հիվանդությունների, «չոլի յափրաղը»՝ վևրքի համար, մեղվի թույնը՝ ոսկրացավի դեմ և այլն։

Ձափազանց օգտակար է մեղրամոմը։ Հնում մեծամասակները օգտագործել են մեղրամոմե ծամոն, որը կարգավորել է շնչառությունը։ Մեղրը, մանավանդ նրա մոմաթերթը ընդունվում էր որպես ուղեղի սնունդ։

Օգտագործվում էր նաև շիբը, որով բուժում Լին անասունների կաշվի ուռուցքները, քսուբ էին պատրաստում և քսում անասունի վերքին։ Անասունի ջոսը բուժում էին վերջինիս դոմում առանձնացնելով և դոմի մեջ չոր գոմաղբից (Թեզակից) կրակ անելով, որ Թանձր ծուխ ստացվի։ Ծուխը բուժում էր կենդանու կաշվի ջոսոտ մասերը։

Մաճ և թաղում։ Հոգեվարքի մեջ գտնվող միվանդի տանջանքները Թենևացնելու նպատակով երդիկը և սենյակի դոները բացում էին, որ, իբրև, հոգեառ Գաբրիել Հրեշտակապետը ներս մանի երդիկից ու մեռնողի հոգին առնիւ Հավատում էին, որ հոգին մարդու բերանից է դուրս դալիս։ Մա-Տացողին Թույլ չէին տալիս, որ դռան կողմը նայի, նրան ջուր էին տալիս և մյուս կողմը շրջում։

Համողվելու Տամար, որ Քիվանդն արդեն մա-Տացել է, լսում էին նրա սրտի բաբախումը կամ բերանին հայելի էին մոտեցնում, մատի եղունգներն էին սեղմում ու բաց Թողնում։ ԵԹե եղունգն իր զույնը չէր փոխում, ուրեմն արյունն արդեն չի գործում, մարդը մեռել է։ Միայն այդ ժամանակ էին հանգուցյալի աչքերը փակում, որ «աշխարհի բարիջները չտեսներ և կարոտով չգնար»։

Մեռնողի կրծքին դնում էին Հաց, նշխարք, որ բերում էր բաՀանան, իսկ ձեռքի մեջ դնում էին մոմ և ժաշկինակ։

Մեռնող տղամարդուն լողացնում էին տղամարդիկ, իսկ կանանց՝ կանայք։ Մեռելին լողացնում էին տաք ջրով և օճառով։ Մեռելի հասակը
չափում էին Թելով, որը դնում էին դագաղի մեջ։
Լողացնելուց հետո հանդուցյալին դնում էին սեդանին և սկսում նրան պատանքել։ Նախ հագցընում էին նոր սպիտակեղեն և ապա իր տոնական
շորերը, կոշիկները։ ԵԹե հանգուցյալը պատվավոր
անձնավորություն էր և ուներ շքանշաններ, այդ էլ
էին դնում կրծքին, իսկ կանանց, բացի զգեստից,
դարդարում էին նրա կողմից կյանքում գործածած բոլոր դարդերով, լիներ դա արծաթ, Թե ոսկի։
Հավատում էին, որ հանգուցյալը հանդերձյալ
կյանքումն էլ դրանցից պիտի օգտվի։

Տնից և եկեղեցուց Հանգուցյալի դագաղը դուրս էին բերում ոտքերն առաջ, և միշտ տանում ուսով մինչև գերեզման։ Մինչ այդ Հանգուցյալի դագաղը մեկ, երկու օր պահում էին եկեղեցում։

Հարուստ մարդուն թաղում էին մեծ շքով, ձիակառքով, որոնց լծում էին մի քանի զույգ ձիեր՝ գլխներին սև կրեպ, ուղեկցում էին մի քանի ջահանաներ, վարձկան սղավորներ և մեծ բաղմություն։ Երկար ու ծանր խփում էր Լուսավորիչ եկեղեցու մեծ զանգը։ Աղջատին ուղեկցում էր փոքր զանգի ղողանջը։ 3 կմ ճանապարհը անցնում էին ոտքով, նվաղակցում էր փողային նըվաղախումբը։

Հանդուցյալի ազգականներն ու բարեկամները մահվան խափորի ճամփին սփռոցով ծածկված սեղան էին դնում։ Սրա մոտ խափորը կանգ էր առնում, դազաղը դնում էին սեղանին, քիչ հանգրստանում, իսկ քահանան աղոխք էր կարդում, որից հետո նորից շարունակում էին ճանապարհը։ Այդ հին սովորությունը, իհարկն առանց քահանայի, մինչև օրս էլ պահպանվել է։

Թաղման ժամանակ փողոցում պատահողը կանդ էր առնում և հանում գլխարկը։ Տների մոտով անցնելիս, տանը գտնվողները անպայման տաբի էին կանգնում, իսկ երեխաներին օրորոցից վերցնում էին ձեռջերի վրա։

Հանդուցյալի վրա լաց ու կոծը առկա է և այսօր։ Քանի դեո հանդուցյալը տան մեջ է, նրա պադաղի շուրջը շարում են ախոռներ հանդուցյալի հարազատների ու մոտ ազգականների, այցերուների համար։ Յուրաքանչյուր նոր եկողի հետ սպվորները վերսկսում են իրենց քիչ առաջ ընդհատած սուդը, լացը, ձեռքերը ծնկներին հարվածելը։ Այցելուներից յուրաքանչյուրը պարտք էր համարում տալ հանդուցյալին իր վերջին հրաժեշտը և մի քանի խոսքով միրիժարել հանդուցալի հարազատներին՝ «Աստված հոգին լուսավորի», «Աստուծով միրիժարվեք» և այլն։

Սուգը չարունակվում էր և նկեղեցում, և դերեզմանատանը։ Ծեսը ավարտվելուց հետո, ջահանան խնդրում էր հանգուցյալի հարազատներին հրաժեշտ տալ։ Դագաղը հանում էին նկեղեցուց ու տանում դեպի դերեզմանատուն։ Դագաղը փոսն իջեցնելուց հետո, հանդուցյալի մոտիկները երեք անդամ մի-մի բուռ հող էին նետում փոսը։ Ղզլարում կանայք հանդուցյալին հրաժեշտ էին տալիս եկեղեցում և վերադառնում էին տուն։ Նրրանք դերեզմանատուն էին զնում հաջորդ օրը և հանդուցյալի գերեզմանանի վրա ողբում, խունկ ծրրիում։

Թաղման կարդը վերջացնելուց հետո դերեզմանի վրա, հին սովորությամբ, աղջատներին շիլափլավ և մի-մի բաժակ զինի էին բաժանում։ Իսկ աղդականներն ու բարեկամները հրավիրվում էին մեռելատուն, ուր նրանց համար տրվում էր հողեհաց։

Կատարում էին «օխտը», «քառասունքը» և «տարին»։ Այդ առԹիվ եկեղեցում ՀոգեՀանգիստ էին կատարում, իսկ Հարուստները տարին մեկ անգամ պատարազ էին մատուցում հանդուցյալը հիջատակին։ Այդ օրերին, նմանապես, շիլափլաղ էին բաժանում հարևաններին, տալիս էին հոգեհայ։

Ղզլարում կային լալկան կանայք, որոնց համար դա արհեստ էր։ Նրանք լալկան երգով գովում էին հանգուցյալի արժանիքները՝ կարողու-Թյունը, խելքը, բնավորուԹյունը, կատարած բարեգործուԹյունները, գեղեցկուԹյունը, քաջուԹյունը և հուղում բոլորինւ

Որպես սղո նշան՝ Հանգուցյալի Հարազատները երկար ժամանակ երեսները չէին ածիլում, մորուբ էին Թողնում, իսկ կանայք ամբողջովին սև էին Հագնում։ Երբեմն նաև պաս էին պահում։

Թաղումից Տետո մի տարվա բնթացքում այդ ընտանիքում հարսանիք չէին կատարում։ Սակավ էր պատահում Ղզլարում, որ ամուսնու մահից հետո կինը նորից ամուսնանար։ Դա նամուսի դեմ բան էր։ Եթե նման դեպք պատահում էր, ասում էին՝ «տես մարթի ջանը հալամ չի սառել, կնիկը ուրիշին ա ճարե»։

Հայ հավատացյալները հավատում էին հանդերձյալ կյանքին։ Նրանք կարծում էին, որ մեռյալի հողին որոշ ժամանակ շրջում է իրենց տան չորս կողմը։ Հոգևհանգիստը կատարում էին հանգուցյալի հողին «հանգստացնելու նպատակով»։

Մեռելոցի օրը ընտանիքի կապը մեռյալի հետ նորոգվում էր։ Հավատում էին, որ մարդու հոգին կապված է մի որոշ աստղի հետ։ Այդ առԹիվ ասացվածք կար՝ «էս մարթը բախտավոր աստղի տակ ա ծնվել»։ Մարդու անհաջողությունների ժամանակ, նրա աստղը, իբրև, գունատվում էր, իսկ երբ մարդը մեռնում էր, նրա աստղը երկնքից վայր էր ընկնում։

Ղղլարցիք իրենց ննջեցյալների վրա կանգնեցնում էին շիրմաքարեր՝ մարմարից, բազալտից և Հասարակ քարերից։ Ղղլարի գերեզմանատանը կան շատ գեղեցիկ մարմարե արձաններ, որոնք պատկերում են Հանգուցյալի դիմապատկերը, Թևերը տարածած Հրեշտակ, աղոթք անող կին և այլն։ Կան և գմբեթաձև դամբարաններ, որոնց վրա Հայերեն և ռուսերեն փորագրված են Հանգուցյալի անուն ազգանունը, կբաղմունքը, ծննգյան և մաժվան տարեթվերը։

Կան գերեզմանաքարեր, որոնց վրա քանդակված են շատ նուրբ Հայկական խաչեր և գեղեցիկ նախշեր, սուգ անող կանանց արտասանած խոսթերը, շնորհակալական արտահայտություններ՝ արժանի մարդկանց, Հասարակական առաջավոր գործիչների, բարեգործների Հասցեին։

Դրագիություն։ *Ռուս ձանապարհորդ Ա. Պավ*յովը³, որը 1824—1835 թթ. Հանապարհորդել է Հյուսիսային Կովկասում, եղել է նաև Ղպարում։ Նա մոտիկից ծանոթանալով տեղի հայկական դաղութի կյանքին, այսպես է բնութագրում Հայերին. «Ղրղլարի հայերը ընդունակ են և աշխատասեր, վարվեցողության մեջ՝ քաղաքավարի, սիրալիր և ուշադիր դեպի խոսակիցը, շատ Հյուրասեր ու սրախոս, առևտրական գործերում խելացի ու Համեստ Սրանց մեջ Հայիվ թե որևէ մեկը սնանկանու, նրան անմիջապես օգնության ձեռը կմեկնեն իր ցեղակիցները։ Ես շատ հավանեցի և նրրանց բարոյական կողմը։ Հայ կանայք և աղջիկները վերին աստիճանի պարկեշտ ու բարոյական են և իրենց ընտանիքներին նվիրված։ Թե՛ կանայք և Թե՛ տղամարդիկ անբարոյական կյանքից բոլորովին հեռու են։ Դուք չեք տեսնի այս աղդի մեջ ոչ Տարբեցող, ո՛չ շռայլող և ո՛չ էլ թուղթ իւաղացող։ Սրանք չեն սիրում դատական գործեր, միշտ աշխատում են իրար միջև եղած տարաձայնությունները հաշտությամբ վերջացներ։ Հյուրասիրության մեջ ևս նրանք առաջին տեղև են բռնում. Հյուրերին՝ տեղացի Թե օտար, ընդունում ու պատվում են շատ սրտանց ու սիրալիր, գերազանց Հյուրասիրությամբ։ Օտար մարդուն ճանապարհ դնելիս հետր ուտելու պաշար են տալիս։ Հային ընդունում են հայավարի, իսկ հվրոպացուն՝ եվրոպական ձևով։ Նրանց տան կահա֊ վորությունն էլ խոսում է այն մասին, որ ղգլարցի հայր լավ տեղյակ է այլազգիների նիստ ու կացին։ Նա իր բնակարանում ունի սենլակ, որը կա Տավորված է եվրոպական ճաշակով և ուր նա րնդունում է ռուս Հյուրին և եվրոպացիներին։ Ղզլարցին մշտական բարի դրացիական Հարաբերության մեջ է լեռնականների և նողայների հետ։ Քաջ դիտե նրանց լեղուներն ու սովորույթները, նրանց հետ վարվում է աղնվորեն, առանց խաբեության և խարդախության։ Նա լավ է ուսումնասիրել լեռնաբնակների քմահաճ բնավորու-Թյունը, նրանց կենցաղը, ուստի և շատ սակավ է պատահում, որ հայր գոհ դառնա նրանց ատելու-சியமாறா

Ղղլարում Հարևան ընտանիքները արյունակից էին Թե ոչ, ապրում էին Հաշտ ու խաղաղ։

Հիվանդության կամ դժբախտության դեպքում Հարևաններն առաջին օգնականներն էին Թե´ նյութական և թե՛ Հոգևոր օգնության Հարցերում։ ԵԹե մեկի տան տղան կամ ամուսինը սկսել էր վատ Հակումներ ունենալ, Հարևանը իր պարտքն էր համարում բարի խրատով մարդուն դարձնել ուղիղ ճանապարհի վրա։ Հարևանները ձմեռվա երեկոները, ժամանցը, գրեթե միշտ միասին էին անցկացնում, խորհրդակցում առաջիկա այդեգործական աշխատանքների մասին։ Երբեմն Հարեվաններն այնքան էին մոտենում, որ իրար «ախպերացու» էին անվանում և իրենց վերաբերմունքով ապացուցում եղբայրությունը։ Այգե֊ կութին այգևտերերը մեծ թաբաղով խաղող էին ուղարկում այն հարևաններին, որոնք այգի չունեին։

ԵԹԻ պատահում էր, որ հարևանները կարհ
Թե երկար ժամանակ իրարից խռովում էին,
ապա ամբողջ ընտանիքով միմյանց հետ չէին
խոսում։ Հաշտվելու առիԹ էին, ինչպես նշել ենք,
մեծ տոները (Ծնունդ, Զատիկ, Նոր տարի) և
հաղորդումը։

Ղղլարում կար Հայոց բարեգործական ընկերուրություն և Հայ կանանց ախքատախնամ ընկերություն։ Առաջին ընկերության նպատակն էր Հայ աղջատ ընտանիքների երեխաներին ձրի ուսման տալը միջնակարգ դպրոցներում (Էջմիածնի ձեմարան, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոց և Նոր Նախիջևանի դպրոց)։ Կանանց ընկերության նպատակն էր՝ Ղղլարի չջավոր Հայ ընտանիջների աղջիկներին անվճար կարել սովորեցնել Ղղլարի կար ու ձևի դպրոցում։

Հայ մուրացկանների նկատմամբ էլ Տոգատարություն կար։ Երանք Տիմնականում աշխատանքի անընդունակ, ծնված օրից Տաշմված, Թեբդարգացած խեղճ մարդիկ էին, հասարակությունն էր պահում, կերակրում և հազցնում։ Հասարակության մեջ նրանք աննկատելի էին և իրենց պահում էին շատ հանգիստ։

Ղղլարի հայերի և այլ ազգերի փոխհարաբերությունը նորմալ էր։ Ղզլարի հայերը խորթություն չէին դնում քրիստոնյա և մահմեդական աղգերի միջև և ունեին անկեղծ բարեկամներ։ Հայերը կուլտուրական և առևտրական սերտ կապերով էին կապված իրենց հարևան ռուսի, կազակի, վրացու, կումիկի, նողայի և բոլոր լեռնաբնակ

³ А. Павлов, Об азиатских народах, обитающих в Южной России. Путешествие С 1824—1835 г., СПб, 1841.

ցեղերի հետ։ Որպես բարի հարևաններ նրանք միմյանց օգնում էին ամեն բանով՝ հացով, սերմացուով, տալիս օգտագործելու անասուն, ձի, արաբա և այլն։

Մանավանդ մեծ աղետների ժամանակ, երբ վտանգ էր սպառնում ամբողջ քաղաքին, բոլոր աղգերը միացյալ ուժերով պայքարում էին ընդհանուր աղետի դեմ։ Այդպես էր լինում հրդեհի, ջրհեղեղի ժամանակ, քաղաքի աղամարդիկ ոտքի էին ելնում աղետի դեմն առնելու։ Քաղաքի բոլոր բնակիչները իրենց համերաշխ գործակցությամբ պահպանել են քաղաքի դոյությունը մինչև օրս։

Սեփականություն և իրավունք։ Ղզլարի խաղողի և պտղատու այգիների մշակովի հողերը այգետերերի սեփականությունն էին։ Նրանք իրավունք ունեին իրենց այգիները հողի հետ միասին վաճառել մեկ ուրիշին կամ կապալով տալ։ Այգու վրա ունեցած սեփականության իրավունքը օրենքով անցնում էր սերնդից սերունդ։

Ղզլարի այգիների մեծ մասը դանվում էր Հայերի ձեռքին։ Նրանց ունեցվածքը տարբեր էր, կային Հարուստ և չքավոր այգետերեր, որոնք միշտ կախում ունեին առաջիններից։ Նրանք էին որոշում բերքի դինը, նրանց միջոցով էր կատարվում վաճառքը Հեռավոր վայրերում և այլն։

Փոքր այդետերերը շատ հաճախ ստիպված ծախում էին իրենց փոքրիկ այդին կամ՝ կապալով տալիս, ու ճարահատյալ ծառայության մտնում հարուստի մոտ՝ թամադայի պաշտոնով։

Հարուստ այգետերերն իրենց այգին պահում էին օրինակելի կարգապահությամբ և առանձին իսնամք էին տանում, որ այգում տնկվեն միայն ազնիվ տեսակի պտղատու ծառեր և ընտիր տեսակի խաղողի վաղեր։ Այգու մուտքը պետք է լիներ կանոնավոր, նրա դիմաց լայն ճանապարհ էր գցվում, որի երկու կողմերում տնկում էին կոնաև և բարդիներ։ Այգու մեջ կառուցում էին հոյակապ մի տուն։ Տան ներսի մի մասը կահավորված էր լինում արտասահմանյան կահույքով, իսկ մյուս կեսը՝ ասիական ճաշակով։

Հարուստ այգետերերը ունեին մի ջանի այդիներ, յուրաջանչյուրը 30—40 դեսյատին տարածությամբ, մի ջանի օղու և կոնյակի գործարան։

Բացի այդ, ունեին նաև Հողային մեծ տարածություններ Ղզլարի շրջանում։ Նրանց սեփականությունն էին անտառներ, գյուղեր և այլն։

Օրինակ, հայտնի էր խոշոր կալվածատեր

Ստեփան Իվանովիչ Արեշյանը (Արեշև)՝ երկու մեծ գյուղերի սեփականատերը, որոնք մինչև այժմ էլ կրում են նրա անունը՝ Բոլշայա Արեշևկա և Մալայա Արեշևկա (Ղղլարից 45 կմ արևելը)։

Մեծահարուստները, սովորաբար, ձմեռն անցկացնում էին արտասահմանում, մեկնում էին մեծ մասամբ՝ Փարիզ, Նիցցա, Կարլսբադ և այլուր։

Կալվածատերերից և խոշոր այգետերերից հա չէին մնում նաև դինու խոշոր առևտրականները, որոնք մեծ քանակուժյամբ դինի, օղի ու կոնյակ էին վաճառքի հանում Ռուսաստանի մեծ քաղաքներն ու տոնավաճառները։ Սրանք հսկայական հկամուտներ ունեին ու շռայլ կյանք էին վարում։ Կային նաև ուրիշ առևտրականներ, որոնք իրենց սեփական խանուժներում վաճառում էին այլ քաղաքներից բերված ժանկագին և էժանագին բաղմատեսակ ապրանքներ։

Գինու առևտրի խոշոր վաճառականներ էին XIX դ. կեսերին նախկին քաղաքագլուխ Գասպար Մամաջանովը, նրա եղբայր Մակար Դավիդովիչը, Իղմիրյան եղբայրները, Կաճկաճյանները։ Մինչև Գ. Դ. Մամաջանովի մահը (1883 Թ.) Ղզլարում գործում էր Մամաջանովների վարկատու բանկը, որի հիմնական կապիտալը 1875 Թ. կազմում էր 60.800 ռուբլի՝ արծաթ ղրամով։ Այս բանկի հիման վրա ստեղծվեց հետագայում Ղզլարի փոխաղարձ վարկերի բանկը, որի դործունեությունը խոշոր չափով Թեթևացրեց մանր այգետերերի վիշճակը։

Ղզլարում մշտական բնակություն էին Հաստատել, ինչպես նշվել է, նաև Ղարաբաղից և այլ վայրերից գաղթած Հայ մելիքների ընտանիքները, նրանց ազգակիցները։ Սրանք իրենց ավեւի բարձր էին դասում մյուս դասակարգերից, որոնցից մի քանիսը ռուսական կառավարությունից ստացել էին բարձր տիտղոսներ և շջանշաններ։

Ըստ տեղեկությունների, Ղգլարում ապրել են Տայ ազնվականների 12 ընտանիք, որոնց Թվում նաև իշխան Փարսադան Հարությունի Արղության-Երկայնաբաղուկը (1812—1863 թթ.)։

Ղպլարի հայ հասարակության մեջ ուրույն տեղ էր գրավում հոգևորականությունը։ Հոգևորականությունը։ Հոգևորականության եկամուտները գոյանում էին մեծ տուներից, կնունքից, նշանից ու հարսանիքից, թաղումից և այլ արարողություններից՝ դրամով և մթերքով։ Բացի իրենց սեփական այգիների եկատուտից, հոգևորականությունը այգեկութի ժամա

նակ, խաղողի բերքն օրհնելու պատրվակով, շրրջում էին իրենց ծխերին պատկանած այգիները և «տուրը» հավաքում։ Արաբայի վրա մի մեծ (50—60 դույլանոց) տակառ բարձած, տերտերն ու տիրացուն մանում էին այդի, օրհնում բերքը և, իրենց բաժին մահառն ստանալուց հետո, շարունակում ճանապարհը։ Մատենագարանի կաթողիկուական դիվանի գործերից երևում է, որ Ղզլարի այգիների հարստությունից օգտվել է նաև հեռավոր էջմիածնի «սուրբ միաբանությունը» (Մատենադարան, կաթողիկոս, դիվան, 17 ապրիլ 1820 թ., փաստաթղթեր № 42, 36)։

1870 թ. Ղղլարում գործում էին Մարիամյան օրիորդաց դպրոցը, որը կառավարում էր Ղզլարի հայոց բարեգործական ընկերությունը (նախագահ՝ Ռոմանոս Միշվելյան, ջարտուղար՝ բանաստեղծ Հովհ. Քուչուբեկյան), հայոց ծխական երկաեռ դպրոցները և կանանց ախջատախնամ ընկերության կար ու ձևի դպրոցը, ուր սովորում էին մեծ մասամբ չջավոր ու միջին դասակարգի երեխաները։ Հարուստներն իրենց երեխաներին ուղարկում էին նահանգական ջաղաջների (Ռոստով, Ստավրոպոլ, Վլադիկավկազ, Աստրախան) ռուսական գիմնաղիաները։

Ղզլարի Հայոց բարեգործական ընկերության և հկեղեցական Հոգեբարձության թոշակներով (սկսած անցյալ դարի 90֊ական թվականներից) ղզլարցի Հայ պատանիներն ուսանում էին նաև Էջմիածնի ճեմարանում, Թիֆլիսի Ներսիսյան և Նոր Նախիջևանի Հայոց թեմական դպրոցներում։

Հարուստների դավակներին էր միայն Հաջողվում դիմնազիան ավարտելուց հետո շարունակել ուսումը մայրաքաղաքների բարձրագույն դպրոցներում, որոնց մեծ մասը համալսարանն ավարտելուց հետո մոռանում էր հայրենի քաղաքը և ընդմիշտ բաժանվում նրանից։ Ղգլարի Հայ մտավորականությունն էին կազմում ուսուցիչները, բժիշկները, փաստաբանները, քահանաները, հայոց բարեգործական ընկերության, հայոց կուլտուր-կրթական ընկերության, թատերական, երգեցիկ խմբերի, Հայ երիտասարդական լարային խմբի, Տայ կանանց աղքատախնամ ընկերության անդամները։ Այս ընկերություններն ու խմբերո իր ժամանակին հսկայական աշխատանք կատարեցին Ղզլարի հայ հասարակության կյանքում, ջանք չխնայեցին բարձրացնելու նրա կուլտուրկրթական մակարդակն ու կենցաղային վիճակը։

Մինչև 1880-ական Թվականները Ղղլարում «սեփականուԹյուն» բառը տարածված չէր, գործածվում էր «մալ» բառը։

Շարժական և անշարժ գույքի սեփականատերը իրավունք ուներ իր հողը, այգին, տունը ծախել, փոխել, անասունը՝ մորթել, ծախել, նվիրել։ Եթե հողը կամ այգին պատկանում էր երկու մարդու, մեկն առանց մյուսի համաձայնության իրավունք չուներ այն վաձառել։

Ոչ ոքի իրավունք չէր տրված սեփականայրնել հասարակական արոտավայրերը, գետերը, լրձերը, վայրի կենդանիների որոր կամ ձկնորսու-Թյունը։ Այդեմիջի արոտավայրերը կամ խոտհարքները հավասարապես կարող էին օգտագործել այն այդետերերը, որոնց այդիների միջև դրանք գտնվում էին։

Ջրանցջները և առուները մաջրելու, նոր առուներ անցկացնելու ամեն տարվա (գարնան ըսկրզբի) աշխատանջներին պետք է մասնակցեին
բոլոր այն այգետերերը, որոնց այգիների միջով
անցնելու էր առուն կամ փոքր ջրանցքը։ ԵԹե աշխատանջները կատարում էին վարձու մշակները
(բանվորները), ապա փորելու հետ կապված բոլոր ծախսերը անպայման պիտի վճարեին այն
այդետերերը, որոնք օգտվում էին այդ առուների
ջրից։ Ջրի բաշխման մեջ պահպանվում էր խիստ
հերԹականուԹյուն։ Այդ նպատակով այգետերերի
կողմից նշանակվում էին հատուկ հսկիչներ, որոնք հետևում էին հերԹականուԹյանը։

Սեփականությունը ձեռք էր բերվում ժառանգությամբ, գնմամբ, փոխանակությամբ, նվեր ստանալով։

Անշարժ և շարժական գույքը պատկանում էր ընտանիքի բոլոր անդամներին, սակայն կար մի բացառություն՝ հարսի բերած զարդն ու հագուստը կազմում էին միայն նրա սեփականությունը։ Եթե հարսը անզավակ էր մեռնում, նրա ունեցվածքը կտակվում էր մեռնողի կրտսեր քըրոջը կամ ընտանիքի անդամներից որևէ մեկին։

Հայրական սեփականությունը ժառանգաբար անցնում էր միայն արու զավակին։ Աղջիկներին անշարժ գույքից բաժին չէր հասնում։ Եթե ուղղակի ժառանդորդներ չէին լինում ո՛չ տղամարդկանց և ո՛չ էլ կանանց գծով, այդ դեպքում անշարժ կարողությունը (այգի-հող) և շարժական դույքը ժառանգում էին մոտիկ ազգականները։ Եղբոր մահից հետո նրա բաժինն անցնում էր կենդանի եղբորը, որը պարտավոր էր հոգ տանելու այրու մասին, նաև իր քույրերի մասին՝ մինչև պարտավոր էր կատարել պսակի բոլոր ծախսերը։

ԵԹե ընտանիքում անչափահաս աղջիկն էր ժառանգ մնում, նրա մոտիկ աղգականը՝ քեռին կամ մեկ ուրիշը վերցնում էր աղջկան իր ինամքի տակ, մեծացնում և ամուսնացնում էր նրան։ Աղջիկն իրավունք չուներ սեփականատեր մնալու կամ ամուսին բերելու այդ սեփականության վրա։

Կտակելու իրավունք կար։ Կտակը կազմվում էր մեռնողի մահից առաջ, նրա ցույց տված վկաների ներկայությամբ՝ բանավոր կամ գրավոր։ Ժառանգներն ու ազգականները սրբությամբ կատարում էին կտակողի կամքը։

Շարժական և անշարժ գույքի բաժանումը կատարվում էր այսպես՝ անասուններն ու մյուս շարժական գույքը բաժանվում էր ըստ շնչի, իսկ անշարժ գույքը՝ հողը կամ այգին, բաժանվում էր հավասարապես բոլոր եղբայրներին։

Հոր մահից հետո մայրը մնում էր ամենափոքր որդու մոտ, եթե նա դեռ անչափահաս էր և ամուսնացած չէր։ Այլ դեպքում, մայրը ապրում էր անդրանիկ որգու հետ, համարվում էր տան դլուխ։

Համայնական արոտատեղերից օգտվում էին բոլորն անխտիր։

Պայմանադրությունների մեծ մասը Ղզլարում կատարվում էր բանավոր։ Բանավոր պայմանադրությունները` վկաների ներկայությամբ և առանց վկաների, տեղի էին ունենում այգիների աշխատանքների համար մշակներ վարձելիս և տնտեսական, կենցաղային և այլ գործերում։

Հնուց Ղզլարում գոյություն ուներ որսորդների ընկերություն, որի գլխավոր պայմաններից մեկն էր` որսն ավարտելուց հետո արդյունքը հավասար բաժանել իրար մեջ, օզնել միմյանց որսորդական սարքավորումներով, փամփուշտով և այլն։

Նվեր դզլարցիները տալիս էին կնունքին, նշանին, Հարսանիքին, նոր բնակարան ստանալիս, առանց «փայի» շնորհավորանք ընդունված
չէր։ Անհարմար էր, օրինակ, դատարկ ձեռքով
տուն շնորհավորելը։ Ղղլարցին կասեր՝ «Ախր,
ինչպե՞ս կկաս հարսանիք առանց փայի, տառտակ
ծեռով, չէ որ էտ չահեյները թացա տուն տեղ են

սարքըմ, նոր են կյանք մանըմ, բա դու մե պանով չպետը ա՞ նրանց օգնես»։

Պարտք տրվում էր դանազան պայմաններով։
Պարտք վերցնողը կարող էր այն վերադարձնել
դրամով, սակայն եթե ժամանակին չէր կարողանում վճարել, նա համաձայնվում էր իր աշխատանքով հատուցել այն։ Եթե պարտքը տրվում էր մուրհակով, ժամանակը լրանալուց հետո պարտքը վճարվում էր տոկոսներով։

1746 թ. սեպտեմբերի 17-ի Սենատի Տրամանագրով Աստրախանի, Ղզլարի և Մոզղոկի հայ
դաղութները ինջնավարության և դատավարության իրավունջներ ստացան։ Հայկական դատարան ստեղծվելու կապակցությամբ առաջ եկավ
սեփական դատաստանագիրջ՝ «Սուդերնիկ» ունենալու պահանջը, որը գլուխ եկավ XVIII դ. 60-ական թվականների սկղբին⁴։ Իրենց ամենօրյա
դործունեության ընթացքում այդ դատաստանադրբով էին առաջադրվում Աստրախանի, Ղզլարի,
Մոզղոկի և Նոր Նախիջևանի (մաղիստըատ) հայ
դատարանները։

Դատարանը ոչ միայն իրավական, այլև հայ ինքնավարության վարչական օրգան էր, որը վճռում էր հայ համայնքի մեջ ծագած աշխատանքային և այլ կարգի վեճեր։ Հայ դատարանը բաղկացած էր իննը հոգուց։ Հայ բնակչությունը բաժանվում էր երեք խմբի. առաջին խումբը կաղտում էին խոշոր առևտրականները և այգետերերը, երկրորդը՝ միջակ խավը, երրորդը՝ մանր առևտրականները, մանր այգետերերը և արհեստավորները։ Սրանց, ըստ խմբերի, գլխավորում էին երեք դատավորներ։ Դատավորները վերընտրվում էին տարին մեկ անգամ։

Դատաստանագրքի վկայությամբ Հայերն օգտվում էին մի շարք արտոնություններից։ Սակայն նրանք պարտավորեցված էին նաև մի շարք հարկերով ու պարտականություններով, որպիսիք էին ճանապարհների, կամուրջների պահպանման պետական հարկը, Թերեք գետի ափերը թմբերով ամրացնելու պարտականությունը, Հողային հարկը և այլն։

Հայկական ինքնավարությունը տևեց մինչև 1840 թվականը։ Ցարական հրամանագրով (27/3— 1840 թ.) Աստրախանի, Ղզլարի և Մոզդոկի հայ-

^{4 «}Читинтиви пррв» депипрр повідній ў Иштевій приривній: Зв'я вик В. Хачатрян, Поселенне в Астрахани, "Литературная Армения", 1972, № 4, стр. 92.

կական դատարանների գործունեությունը դադարեցվեց։ Դրանից հետո հայերն ենթարկվում էին համառուսական պետական և դատական օրենջներին։ Միայն մի իրավունք հայերի մոտ դեռևս հրկար ժամանակ անխախտ մնաց, դա իրևնց ներբին վեհերը ընտրովի միջնորդների միջոցով լուծելու իրավունջն էր։

Հայկական դատարանը վարում էր միայն հայերի վերաբերյալ դատական դործերը, վճռում հայերի միմյանց հետ ունեցած վեճերը, ժառան-դուժյան և գույջի բաժանման հարցերը, վարում էր ջրեական մանր ու ջաղաջացիական դատական գործեր, հսկում էր հարկերի բաշխմանը և հա-վաջմանը, նորեկ հայերին ընդունում էր ռուսա-հպատակ և տալիս անձնագրեր։

Հայկական դատարանը քննում էր նաև Հուղային վեճերը և ակտիվ գործունեունվուն էր կատարում այգեգործունվունը ղարգացնելու և Թերևջ գետի ափերը ամրացնելու ուղղունվյամբ։

Հայկական դատարանի դատավորներն ընտրրվում էին հայ քաղաքացիների ընդհանուր ժողովում։ Հայ դատավորը ամեն կերպ աշխատում էր օգնել դիմողներին բարի խորհուրդներով, հասնել կողմերի հաշտեցման, վեճի խաղաղ լուծման։ Հակառակ դեպքում, նա ստիպված պետք է առաջարկեր կողմերին բողոքելու դատական ավելի բարձր ատյանին՝ պետական քաղաքացիական պալատին։

Հայկական դատարանն էր խնամակալներ նշանակում փոքր, որբացած երեխաների վրա։ Խնամակալին իրավունք էր վերապահվում որբի դրամական միջոցներից ծախսումներ անել իր հայեցողությամբ՝ առանց վնաս հասցնելու որբի չահերին։ Դատարանը միջնորդ էր նաև ժողովրդի իրավունքները պաշտպանելու գործում. նա էր կատարում բերդի պարետի և քաղաքային այլ պաշտոնական հաստատությունների օրինական պահանջները և բացատրում ժողովրդին պետական

օրենքների իմաստը։ Հայկական դատարանը քըննում էր հայ քաղաքացիների բանավոր դանգատները, սակայն չէր զբաղվում քրեական մեծ դործերի քննությամբ։ Այդ գործերի քննությունը վերապահված էր գավառական ոստիկանությանն ու պետական դատարանին։

Հայկական դատարանի անդամ էին ընտրվում երեք Հոգի։ Սրանք պատկառելի, անվանի ու ծանրակչիռ անձնավորություններ ալետք է լինեին։ Վկաները հրդվում էին ավետարանով։

Հասարակական մեղադրողներ չկային։ Դատական գործերը քննելիս երկու կողմերի ներկալությունը պարտադիր էր։ Կողմնակի մարդկանց թույլատրվում էր դատավարությանը ներկա լինել, որոնց կարծիքը երբեմն Հաշվի էր առնվում։ Դատարանը սկզբունքով առաջնորդվում էր ռուսական պետական բանավոր օրենքներով։ Ծեծ չկար, սուտ խոսելու Համար երդվեցնում էին։ Դատավարության դրագրությունը կատարվում էր Հայերեն և ռուսերեն։

Կային Հանցանքներ, որոնք պատժի չէին ենթարկվում, օրինակ՝ հարբած վիճակում իրար ծեծկռտելը, երես արյունոտելը, խոսքով վիրավորանք հասցնելը և այլն։ Որպես պատիժ հանցավորին դրամական տուգանքի էին ենթարկում,
մանր գողության համար՝ մի քանի օրով բանտ
էին նստեցնում։ Ինչ վերաբերում է անչափահասներին, նրանց նկատմամբ պատիժը ավելի մեղ։
Էր։ Կանանց ամոթխածությունը վիրավորելը ծանր
հանցանք էր համարվում, հանցավորը հասարակության անարգանքին էր արժանանում։

Փաստեր կան, Թև ինչպես Ղղլարի Հայ Հասարակությունը պայքարել է նաև պաշտոնական անձերի ոտնձգությունների դեմ, ի պաշտպանություն այն արտոնությունների ու իրավունքների, որ ժամանակին ստացել էր ոուսաց կառավարությունից (տե՛ս Մատենադարան, կաթողիկոսական արխիվ)։

20408616666

Ղզլարի Հայ բնակչոսβյան սյաշտոնական -դրոնը քրիստոնեական Հայ լուսավորչական կրրոնն էր։ Ղզլարում Հայ կաթոլիկներ և բողոքականներ չկային։ Եկեղեցական բոլոր ծիսակատարությունները կատարվում էին անփոփոխ, ինչպես սուրբ Էջմիածնի մայր տաճարում։

Ղզլարցիների ամենասիրած սրբերն էին Մարիամ Աստվածածինը, ս. Գևորգը, ս. Գրիգորը և

⁵ *8h'и* "Свод законов Росийской империи", т. X, ч. 11, 1857, стр. 261 (№ 1436).

սուրբ Սարդիսը։ Սրանց անուններով եկեղեցիներ կային Ղղյարում։

Մեծ տոները, մանավանդ ամառվա կրոնական տոները, դգլարցիջ, ինչպես նշել ենք, գերադասում էին կատարել ս. Գևորգի ուխտավայրում, որի շրջակայջում փարԹամ բնուԹյուն կար։ Պետք է ասել, որ ս. Գևորգ ուխտատեղի էին Հաճախում նաև տեղի մահմեդականները։

Ղղլարցիների տներում ընդունված էր սրբերի պատկերներ կախել պատի մի անկյունում և նրա տակը տոն օրերին կաննեղ վառել։ Տներում կալելի էր տեսնել ավետարանը, որի կողջին շատերի տանը՝ նաև «Նարեկը»։ Հազվագյուտ չէին և «Եփրեմվերդին» ու Երաղահանը։ Մասնավոր տներում խաչ կամ սրբերի մասունջներ չէին պահում. դըրանք եկեղեցու ծառայողներին պատկանելիք իրեր էին, նրանց մոտ էլ կարելի էր տեսներ։

Հայ հասարակությունը ընդհանրապես հարդանքով էր վերաբերվում հոդևորականների նկատանամբ։ Փողոցում պատահելիս հայ հավատացյալը մոտենում էր քահանային և աջը համբուրելով, ասում՝ «Օրհնյա, տեր», որի պատասխանն էր լինում՝ «Աստված օրհնի»։ Քահանային և տիրացուին հրավիրում էին կնունքի կամ նշանի, նոր բնակարան օրհնելու, ծանր հիվանդի մոտ և այլն։

Այս ամենի դիմաց քահանան վարձատրվում էր դրամով, որի համար սահմանված զին չկար կամ Բե նվեր էր ուղարկվում ջահանայի տունը։

Բախտ և ճակատագիր։ Հավատում էին, որ մարդուս ձակատին ինչ-որ դրված է, այն էլ կկատարկի։ Ճակատագիրը գուշակում Լին գրբացները, «փալչիները», ձեռք նայողները։ Օրինակ,
գրբացը գուշակվողին պարտավորեցնում էր փակած աչքերով մատը դնել գրքի որոշակի տեղում
գրված տառերի վրա կամ նույն գրքի որևէ նկարի
վրա ու կարդում էր «խեր ու շառի» մասին, Թե
ինչ է լինելու դիմողի ձակատադիրը։ Ձեռք նայողը
մարդու ապագան գուշակում էր նրա ձեռքի ափի
գծերին նայելով։ Փալչիներն էլ դուշակում էին
մանը քարերով կամ սիսեռի, լոբու հատիկներով,
ոմանը հայելու վրա կամ խաղաթղթերով։

Քարերը տարբեր ձևի և զույնի էին. դրանցից
մի քանիսը Թալիսմանի պես օղակված էին մետաղով՝ շրջանաձև կամ խաչաձև։ Ցուրաքանչյուր
քար ուներ, անշուշտ, իր նշանակուԹյունը։ Փալչին
մի քանի անզամ երկու ափերի մեջ քարերը խատնելուց հետո փոում էր սեղանի վրա և նրանց
շարվածքից ու դիրքերից զանազան գուշակու-

թյուններ անում, որը միայն ինքն էր հասկանում։

Մեր դարի սկղբից Ղզլարում Հայտնի էր «դիժ» կամ «Ղաջար» Կատոն, որն, ասում են, «հրաշջներ» էր դործում։ Ներկայումս Ղզլարում ապրում է մի պառավ ֆալչի, որը դուշակում է խաղաթղթերով։ Դա Ունանանց Հորոսն է։

Խաղաթղթերին տրվում է զանազան նշանակություն։ Իղթերից մի քանիսը ցույց են տալիս ուրախություն, լավատեսություն, բարի համբավ, մյուսներն ընդհակառակը՝ վիշտ, տրամություն, բոթ։ Կան և չեզոք թղթեր։ Եթե մի քանի անդամ խառնելուց հետո քարտերը գալիս են ու իրենց տեղերը գրավում, ուրեմն «փալը» հիշտ գուշակվեց։

Գետնի և ջրի պաշտամունք: Հողը սրբություն էր համարվում, ամեն ինչի հետ մարդն էլ հողեղեն էր համարվում, որը վախճանվելով, նորից հողի էր վերածվում՝ «Հող էիր և ի հող դարձիս»։

Ննջեցյուլին Թաղելիս նրա դագուղի վրա, մինչև դերեզմանը ծածկելը, երեք անգամ մի-մի բուռ Հող էին ցանում։ Երբ Հայրենիքից երկար ժամանակ բացակայելուց Հետո Հայը նորից ոտք էր դնում իր Հայրենի Հողը, դրանից մի բուռ վերցնում ու Համբուրում էր։

Պաշտամունքի առարկա էր նաև ջուրը։

Ջուրը կենդանություն էր տալիս դաշտերին և արտերին, ջրի շնորհիվ հասնում են խաղողը, պրտուղներն ու հացահատիկը, ջրով են իրենց ծարավը հագեցնում մարդն ու անասունները, ջրով են ապրում ձկներն ու ջրային կենդանիները։ Հավատացյալները «օխնված ջրով» մարմինը շփելով հիվանդությունը «հանում» էին, այդ ջրով ապականված ամանները լվանում, մաքրում էին։ Այս ամենի համար էր ջուրը պաշտվում։

Երբ արտերին և բուսականությանը հրաջտ էր սպառնում, (եկեղեցականները իրափոր կազմած իսաչ ու իսաչվառով գնում էին Թերեքի ափը և նրա չուրն օրհնում, որ աստված պապակած երկրին հորդ անձրև ուղարկի։ Վարդավառի տոնը իսկա-կան ջրի տոն էր։ Այդ օրը բոլորը միմյանց վրա չուր են ցանում կամ ջուրը գցում։

Հողով և ջրով մարդիկ երդվում էին՝ «էս հողը վկա», «էս ջուրը վկա»։

Կոակի պաշտամունք էլ է եղել։ Կրակի պաշտատունքի տոն էր «Տեառն-ընդառաջ»-ը փետրըվար ամսին։ Եկեղեցում ժամերդությունը վերջանալուց հետո, մարդիկ վառած մոմերով տուն էին վերադառնում, իսկ այդ ժամանակ փողոցներում և բակերում սովորաբար խարույկներ էին վառում։ Ամբողջ ջաղաքը լուսավորվում էր խարույկների բոցերով։ Պատանիներն ու երիտասարդները Հավաքվում էին խարույկների շուրջը, պարում ու Թըուչում էին բոցերի վրայով։ Նորապսակները պտըսովում էին խարույկի շուրջը, Հավատալով, որ սերունդ կունենան։ Նույնն էին անում նաև անզաժակակ ղույգերը։ Կրակի մեջ Թքելը մեղք էր Հաժապվում։ Կրակով երդվում էին՝ «Իմ օջախի կրրակը վկա»։

Սնահավատություններից Հետաքրքիր էր այն համոզմունքը, որ շունը գուշակելու ընդունակություն ունի։ Եթե շունը լուսնին նայելով ոռնում էր, ասում էին՝ մի աղետ կամ դժբախտություն կլինի։ Ասում էին, եթե շունը միալար ոռնում է և նայում տան դռանը, ապա այդ տնից մեկը կմեռ-նի։

Կատու սպանելը մեղք էր համարվում։ ԵԹե կատուն Թախը լիզելով լվանում էր երեսը, ասում էին Հյուր է գալու։ Սակայն կատվից զգուշանում էին, վախենում նրա վրիժառուԹյունից։ Ասում էին՝ սև կատու տանը պահելը վատ է, նրան նըմանեցնում էին սատանային։

Ձին համարվում էր մարդու ամենահավատարիմ կենդանին։ ԵԹե ճանապարհին ձին հանկարծ խրտնելով կանգներ և, չնայած քշողի Թախանձանքներին, համառորեն տեղից չշարժվեր, ապա ենթադրում էին, որ առջևում վտանգ կա, վերադառնում էին տուն։ Ձիու գանգը կախում էին այգում՝ չար աչքից բերքը պաշտպանելու միտումով։

Աքաղաղը «բարի լույս» ավետող Թռչուն էր Համարվում։ Վաղ առավոտյան իր կանչով նա «փախցնում» էր չար ոզիներին։ Ասում էին, Թե աքլորի քայլվածքը վեհ ու ԹեԹև է, որ ոտքերը գետին չխրվեն, աշխարհը չկործանվի։ Նա կտրի վրա մի ոտքով է կանգնում, որ սյուները չկոտըըվեն, տունը չփլվի։ ԵԹև աքլորը Թառելուց հետո ծուղրուղու էր կանչում, ապա կռիվ ու փորձանք էր սպասվում։

Երբ հավը սկսում էր աջաղաղի պես կանչել, Նրա գլուխն իսկույն կտրում էին, որ ձախորդու֊ Ժյուն չպատահի։

Ղզլարում Թխում էին նշով Հաց և խուրաբի։ Դրանց տալիս էին զանազան ձևեր, երբեմն նաև ձկան, գառան և աղավնու։

Վայրի կենդանիներից ամենաատելին զայլն ու չախկայն էին, որոնք մեծ վնաս էին հասցնում բնակչությանը։ Նրանց գիշերային ոռնոցը վատ գուշակությունների առիթ էր տալիս։

Օձը դիտվում էր Թե՞ որպես չարության ծընունդ, Թե՛ աղնիվ ու բարի արարած, որովհետև նրա թույնից պատրաստում էին բուժեչ դեղեր։

Չղջիկից ժողովուրդը վախենում էր, մարդկանց մեջ նա սարսուռ էր առաջ բերում։ Նրան Համարում էին չար ոգի, սատանայի մարմնացում։ Կար այն կարծիքը, որ եԹե չղջիկը մարդուն կպչի, նա շուտով կմեռնի։ Աղավնին ու ծիծեռնակը Համարվում էին աղնիվ Թռչուններ։ Սրանց սպանելը մեղք էր։ Ասում էին, իբրև ծիծեռնակի բունը քանդողի տունը աստված կջանդի։

Արևը և լուսինը երկար ժամանակ պաշտամունքի առարկաներ էին։ Երդվում էին՝ «Իմ արևը վկա», «երեխիս արևը վկա»։ Արևի խավարումը Համարում էին պատերազմի և արյունահեղության նշան։ Եթե արևի կամ լուսնի շուրջը կամար էր կապում, ասում էին՝ անձրև է լինելու կամ ցուրտ։

Հավատում էին, որ ամեն մարդ իր աստղն ունի երկնջում, որ երբ մարդ հիվանդանում է, նրա աստղը որոշ ժամանակ «խավարում» է, իսկ երբ մարդ մեռնում է, նրա աստղը «վայր է ընկ-նում»։ Երկինջն այն տեղն է, ուր գտնվում են աստված և բոլոր սրբերը։ Այնտեղ են նաև դը-րախտն ու դժոխջը։ Հավատում էին, որ կգա մի օր, երբ երկինջը կբարուրվի և դրանով կվերջանա աշխարհը։ Ասում էին, որ արևը տղա է, որով-հետև դուրս է գալիս ցերեկով, իսկ լուսինը՝ աժոնիսած աղջիկ, որն իր շարմաղ երեսը ցույց է տայիս աշխարհին միայն դիշերով։

Հնում հայերը ճանաչում էին լուսաստղը կամ Արուսյակը, Հյուսիսային, Մեծ ու Փոքր արջերը և Հարդագողի ճանապարհը։

Գիսավոր աստղից մարդիկ սարսափում **էին** և ասում՝ «սա աշխարհի վերջն ա»։ Ինչպես նշել ենք, մարդիկ կայծակից էլ էին վախենում։ Ամպրոպի ու կայծակի ժամանակ մարդու մոտ չպիտի դտնվեին շուն, ձի, ծառ և այլն։ Եթե անձրևն անդադար մի քանի օր թափվում էր, ապա առաջնեկ տղայի ձեռքը շամփուր էին տալիս, որ նատանի ու բակի մեջտեղում ցցի։ Անձրևն իսկույն «պետք է» դադարեր։

Ծիածանին Ղզլարում ասում **էին «կանաչ**կարմիր», Երբ նրա կանաչ գույնը վառ էր, ասում էին՝ տարին բերջատու կլինի, իսկ եԹե կարմիրն էր վառ, ասում էին՝ կռիվ, պատերազմ կլինի։

Հավատում էին նաև ոգիներին։ Ասում էին՝ կան բարի և չար ոգիներ։ Ձար ոգիները զանազան անուններ ունեին՝ աչք, սատանա, կրող (գրող), որոնց պատկերացնում էին կնոջ կամ տղամար-դու կերպարանքով։ Ենե սատանան դեմքով տղահերդ էր, նրա ոտքերը սմբակավոր պիտի լինեին, ենե կին՝ պոչ և երկար մազեր¹։

Հավատում էին, որ յուրաքանչյուր մարդ ունի իր պահապան հրեշտակը, որը նրան ամեն չարիքից պաշտպանում է։ Գաբրիել հրեշտակապետին համարում էին հոգեառ հրեշտակ, որը «մեռնողի հոգին առնում, տանում է երկինը»։

Կարծում էին, որ չարքերը, աչքերը, սատանաները ապրում են «չարդախներում», ջրհորներում, քանդված տներում, վառարանների մեջ, պատերի խոռոչներում, անտառում, դերեզմանատանը և մուժ անկյուններում։ Ասում էին, որ նրանց բռնելը շատ դժվար է, բայց եժե հաջողվի մեկն ու մեկին «բռնել», ապա նա բռնողի «եսիրը» (ստրուկը) կդառնա և ինչ ծառայուժյուն ուղես կա-

Մարդիկ հավատում էին, որ իբրև աչքերը գիշերով մտնում են ախոռը, նստում են ձիերի վրա, նրանց վազեցնում, տանջում, քափ ու քըր-տինքի մեջ գցում։ Անկնունք երեխաներին նրանք, իբրև Թե, օրորոցից գողանում են, զանազան հիվանդություններ պատճառում, վնասներ են հասցնում ժողովրդին։

Վախենում էին նաև սև կատվից, որովհետև

1 Այդ առնիվ պատմում էին զանաղան «իրողություններ»։
Ահա դրանցից մեկը. «Ձոլի Պետրոսը ապրում էր ջաղաքի
ճոնդըմը։ Մե մուն դիշեր սա տուն ա կամ, տունին չի հասած
սրա առչեր կտրում են չորս-հինդ օքմին կնանիքի կերպարանքով, լուսնյակ երեսով, աչքերը կարմիր, մազերը ծիք, դիփունանքը՝ պոչավոր։ Պըոնըմ են Պետրոսին, Թրևելով իրա
տուն են տանըմ, ջցրմ են տափին, իրենք էլ նրա վրեն,
սկսըմ են պար կալ ու Հոհռել (ծիծաղել)։

Եդով նրա աչքերը կապըմ են յայլուղով, իրան քըցըմ են տան մեչտեղը և հարկադրրըմ են, որ իրա քիրց քաշողին պոնի։ Խեղճ Պետրոսը դես ա ինգնըմ, դեն ա ինգնըմ, պոնել չի կարնըմ. վերչը հայից ինգած նստում ա, որ մի քիչ նափաս քաշի, սատանեքը չեն քողնում, նրա ծեռ ու ոտը կապըմ են, իրան սկսըմ են մեմեկու վրեն շպրտել, քին ու մոութը ճառ-նըվըմ ա, ուղում ա հառայ տա, պայց ծենը չի տուս կամ

Էսպես սաղ քիշեր Չոլի Պետրոսին տանջը<mark>մ են, լուսա-</mark> դեմին թողնըմ, փախնըմ են։

Մյուս առավոտ Պետրոսին ջըԹնըմ են իրա տանը տափին ուշաժափ ինգած, անխոս։ Եփոր ուշկի ա կամ, ինջը պատմըմ ա խալխին ջշերվա իրա կլխին էկածը» (պատմել է 89-ամյա Սոֆիա Պապովյանցը)։ շատերը Տավատում էին, որ չար ոգին կարող է կատվի կերպարանք ստանալ։ Եթե սև կատուն կտրում էր ճանապարհը՝ դժբախտության նշան էր, ճանապարհը պետք էր փոխել։ Կարծում էին, որ ձին կարող է չար ոդիներին վախեցնել, ուստի տան շեմին ձիու պայտ էին ամրացնում, «պաշտպանում» տունը չարությունից։

Թափված աղը կռվի նշան էր։ Այդ չարիքի դեմն առնելու համար աղը երկու մատով վերցնում և նետում էին ուսի հտևր՝ երեք անգամ։

Աքաղաղի կանչը դռան շեմին ճամփորդ գալու նշան էր։ Դռան շեմին ձեռք տալը կնշանակեր
բարեկամների խռով իրար դեմ։ Օրբ կաչաղակը
կչկչալով նստում էր կտրին. նամակ էին սպասում։ Դատարկ կժին, դույլին պատահելը վատ
նշան էր համարվում։ Դատարկ օրորոցը չէին օրորում, դա երեխային «վնաս կբերեր»։ Խուզած
մազը գցում էին կրակի մեջ, որ գլխացավ չստանան։ Մազը աղբի հետ դուրս չէին գցում, որովհետև մազը կարող էր աղբի մեջ քուջուջ անող հավի ոտքին փաժաժվել, հավը «կանիծեր» մազի
տիրոջը և նրա գլխի ցավը երբեք չէր անցնի։

Կարած եղունգները Թաղում էին պատի տակ, մի աննշմարելի տեղ և ասում՝

> «Ուղունդ, ուղունդ էստեղ կաց, Եվա, Ադամ, վկա կաց, Եփոր ուղեն, Հազիր կաց»։

Կարծում էին, որ ում տանը հղունգ կարհս, իւելքդ, միաքդ այնտեղ կլինի։ Եղունգ կրծողը պետք է որ բկացավ ստանարւ Եղունգի վրա «նորևի» ունենալը՝ նոր շոր Հագնելու նշան էր Համարվում։ Ենե նոյեմբեր ամսին տանդ մեջ հանհ նուներ, ասում էին՝ տանը լիունյուն կլինի։ Ենե կինը տղամարդու գլխարկ Հագներ, դլխի մասերը պիտի նափվեին։ Կատուն տան շեմքին երես լվակար, կասեին «Հսօր ղոնաղ ա գալու»։ Իսկ ենե կատուն նստեր երեսը տանտիրոջից շուռ տված, կասեին «մեկը մեր վրեն խոսմ ա, օսկոռ տուս էին՝ «Աչկը ճամփին մնաց» կամ «ճամփորղ ա գալու»։

Լեղվի քոր գալը՝ վատ խոսք լսելու, կովի նըշան էր Համարվում։

Երբ մարդու երեսն Հանկարծ կարմրում էր, նշանակում է՝ նրան բամբասում էին։ Ուտելու ժամանակ դանակի կամ պատառաջաղի վայր ընկնելը նշանակում էր, որ տունը Հյուր է դալու. դանակը՝ տղամարդ, պատառաջաղը՝ կին։ Պառավներն ասում էին՝ «Ով որ էրված հայ ուտի, նա փող կդտնի»։ ԵԹե ճաշի ժամանակ տուն եկած հյուրը հրաժարվում էր ճաշից, ասում էին՝ «Մեղ հետ չես ճաշի, ուրեմն կուղես, որ մեր աղջիկը տանը մնա, մարդու չդնա»։ ԵԹե ճաշի ժաշմանակ եկող հյուրը տղամարդ էր, կասեին՝ «Զութանչիդ սիրելին ես»։

Ձեռքի մեջ քոր գալը՝ փող ստանալու նշան ևր համարվում։ Ասում էին՝ «Ջեբին խփիր, որ փող լինի, մեջքին խփիր, որ տողջ լինի»։ Նոր լու-սին տեսնողը պետք է մազերից մի քիչ կտրեր, որ մաղն աճի։ Փռշտալու ժամանակ մեջքին խփելով, ասում էին «առողջություն»։ Իսկ եթե փռշտում էր երկու անգամ, ասում էրն ասում էրն»։

Տունը ավլելուց հետո աղբը գիջերով դուրս չէին Թափում, որ տան բարաջաթը դուրս չգար։

Շաբաթվա օբերին *արվում էր դանազան նշա*նակություն։ Երկուշաբթին ծանր օր էր համարվում, այդ օրը գործ չէին սկսում, ճա<mark>մփ</mark>ա դուրս չէին գալիս։ ԵրեքշաբԹին լավ օր էր, բայց այդ օրը լվացք անել չէր կարելի, որովհետև լվացած շապիկը «սրտի մաշուցքով» կկեղտոտվեր։ Չորեքշաբթին կախարդությունների հաջուլության օրն էր, բարի չէր։ Հինգշաբթին ամենաբարի օրն էր համարվում, այդ օրվա բռնած գործը հաջող կլիներ։ Ուրբաթը վատ օր էր, Քրիստոսի չարչարանքի օրը։ Շաբաթ օրը նոր գործ չէին բռնում, որովձետև երկար կաևեր։ Կիրակի իրիկուն ալյուր մաղելը վատ նշան էր համարվում։ Նահանջ տարում ամուսնանալը լավ չէր, ամուսնությունը «բախտավոր» չէր լինի, ամուսինները իրար հետ սերով չէին ապրի։ Նրանցից մեկը «կմեռներ»։

8 11 6 6 6

Ղղլարի Հայերի Նախնիներից մնացած տոներն կին Նավասարդը, Տեառն-ընդառաջը, ս. Սարգիսը, Բարեկենդանը, Ծաղկազարդը, Վարդավառը և այլն։ Բոլոր այս տոները հետևում էին իրար որոշ կարգով և կապ ունեին բնության, տարվա եղանակների հետ։ Տարին սկսվում էր Նավասարդով։ Այսպես էր կոչվում տարվա առաջջին ամիսը։

Նու տաւի (ամանոր)։ Այդ գիշեր Ղղլարի Հայերն ըստ Հին սովորության (դեկտեմբերի 31-ի ժամը 12-ին) Տրացաններից կրակում էին։ Ամբողջ քաղաքը որոտում էր հրաձդությունից, ղըզլարցին «փախցնում» էր հին տարին և մեծ սպասելիքներով դիմավորում նորին։ Մարդիկ իրար շնորհավորում էին, ասելով՝ «Շնավոր նոր տարի», որի պատասխանն էր՝ «Ծեղանով», «Պարով ամեն տարի արժանանաք»։

ժամը 12-ին ամենքն ոտքի էին կանգնում, ուրախ բացականչություններ, բաժակների զրընգոց, աղմուկ, ժխոր, շնորհավորանքներ, ցնծություն։ Այդ գիշեր ուրախ էին մանավանդ երեխաները։ Նրանք անհամբեր սպասում էին կես գիշերվա կոչնակին, երբ մայրիկը վերջապես բաց կաներ քաղցրավենիքով լի տարեմուտի սեղանը՝ չամիչ ու թաթարու, չուչխել ու ընկույզ, տանձ ու խնձոր, խաղող և ամենագլխավորը՝ Նոր տարվա խորհրդանիշ՝ գոզինաղը։ Այս Հին ավանդույթը Ղզլարի հայերի մեջ պահպանվել է մինչ մեր օրերը։ Տարեմուտի դիշերը քաղաքով մեկ տարածվում էր հայ և ռուս երեխաների ձայնը, որոնք տնից տուն շրջելով, երգելով ու պարելով շնորհավորում էին բարեկամների, հարազատների Նոր տարին, որի փոխարեն ստանում էին գաժա, կարկանդակ, դրամ և այլն։ Ահա այդ երգերից երկուսը։

ԱՏա հկավ Նոր տարի,
Հետր բերավ նոր բարի,
Մանր տղոց ուրախ օր,
Բարի զավակ Տորն ու մոր։
Մանր տղայք են ուրախ,
Ունեն կաղին, գողինաղ,
Սալորի չիր, չամիչ, Թուզ,

Մանր տղայք չմոռնաք, Աշխարհումս չեք մենակ, Ուրիշ շատ խեղճ տղայք կան, Աղջատ և անօգնական։

Շնորհավոր Նոր տարի, Ծեր տունը շեն իլի, Պարով նոր հաջնեք, Միշտ ուրախ իլեք։ Հացը բոլ իլի, Աչկը կուշտ իլի, Ծեղ էլ փայ իլի,
Մեզ էլ փայ իլի։
Նոր տարին ուրախ,
Ուտենք գողինաղ,
Չամիչ, ԹաԹարու
Ունենք ստանալու։
Եմիշ ու գինի
Միշտ էլ բոլ իլի,
Միշտ ուրախ ապրենք,
Մե լավ քեփ քաշենք։
Տունը շեն իլի, բարաքաԹ իլի
Միշտ ջոմարդ իլեք,

Շնորհավոր Նոր տարի։ Ծնունդ և grocksbf (հրօխներ)։ Ծննոլան ճրագալույցի ժամերգությունը վաղ էր սկսվու<mark>մ և</mark> երկար տևում։ Եկեղեցու բեմից այդ երեկո կարգում էին Դանիելի գիրքը։ Վառած մոմերը ձեռըսրին, սպիտակ շապիկներով երկու պատանի հերթով, ապա միասին կարդում էին այդ երկար բարակ գիրքը։ Երգեցիկ խումբը վերջացնում էր ընթերցումը «Օրհնեցեք, գովեցեք» երգելով։ Այնուհետև սկսվում էր պատարագր։ Պատարագիչը այդ երեկո լինում էր հոգևորականներից ամենաավագր՝ վարդապետը կամ եպիսկոպոսը։ Ժամերգությունը կատարվում էր մեծ շուքով ու հանդիսավորությամբ։ Երբ ժամերգությունը ավարտվում էր, հավատացյալները հետները տուն են տանում վառած մոմեր և, որպեսզի մոմը չհանգչի, դրանք դնում էին փակ լապտերի մեջ։

Այդ երեկո ամեն հայի տանը ընթրիք էր տըրվում։ Միսը բացակայում էր, բայց դրա փոխարեն յուղալի փլավ՝ օրագուլի խորովածով, որը կարմիր ձկներից ամենաընտիրն ու համեղն է։ Հին սովորությամբ հայ հրեխաներն այդ երեկո ման էին գալիս տնետուն և երգում «Խորհուրդ մեծ» և «Այսօր տոն է ծննդյան ավետիս»։

Մկրտության ժամերգությունը կատարվում էր մյուս օրը ճաշի ժամին։ Քահանաները շտապում էին մի օրվա մեջ վերջացնել տնօրհնեքը և
այդ էր պատճառը, որ նրանց տուն մտնելն ու
դուրս գալը մեկ էր լինում։ Հևալով մտնում էին
«ալալոց-կալալոց» էին անում և, նույնիսկ հյուրասիրությունից հրաժարվելով, վազում էին, որ
չուշանան։ Այդ օրն եկեղեցում ջուրն էին օրհնում,
որը Ղզլարում կոչվում է «ջրրձխնեք»։ Երկար
շարականներ երգելով պատարագիչ քահանան
արծաթյա աղավնուց երեք անգամ մեռոն էր կա-

թեցնում ջրով ավազանի մեջ և յուրաքանչյուր անգամ խաչով խառնում ջուրը, որից հետո ջուրն օրհնված էր համարվում։

Ջուր օրհնելու ծիսակատարությունը, անշուշտ, կապված էր ջրի պաշտամունքի հետ, որը մեզ հասել է հեթանոսական ժամանակներից։ Ինչպես հայաբնակ այլ վայրերում, Ղզլարում նույնպես ջուրն օրհնելիս աղավնիներ էին բաց Թողնում։

Ժողովուրդը մեծ ջերմեռանդությամբ խոնըվում էր ավազանի շուրջը, և յուրաքանչյուրն աշխատում էր բաժին ստանալ օրհնված ջրից։ Ջուրը սրվակներով տուն էին տանում և պահում ամբողջ տարին, գործ ածում որպես դեղ։ Երբ ընտանիքում մեկը հիվանդանում էր, նրա մարմինը տրորում էին օրհնված ջրով և ցավն «անց էր կենում»։

Խաչը ջրից հանելու սովորությունը Ղգլարում պահպանվել էր մինչև վերջերս։ Խաչը ջրից հանում էր հոգևորականը և տալիս կնքավոր (քավոր) տղայի ձեռքը։ Ժամասացությունը վերջանալուց հետո հավատացյալները հերթով մոտենում էին քավորին և խաչը համբուրում։ Ծիսակատարությունների ժամանակ եկեղեցական երգեցիկ խումբը կատարում էր հետևյալ մեղեդիները՝ «Ով զարմանալի», «Այսօր ձայնն հայրական» և այլն։

Տեառն-ընդառաջ։ Մննդից 40 օր անց Հայոց եկեղեցին տոնում էր Տեառն-ընդառաջի տոնը։ Այդ երեկոյան, ինչպես նշել ենք, սովորույԹ կար հայ-կական վայրերում ամենուրեք խարույկ վառել։ Հավատացյալները ժամի մոմերից վառում էին իրենց ձեռքի մոմերը և առանց Հանգցնելու Հասցնում տները՝ այնտեղ ճրագ կամ կրակ վառելու համար։ ՍովորուԹյուն կար, երիտասարդները ցատկում էին խարույկների վրայով, իսկ նորապասկները պտավում էին կրակի շուրջը՝ իրենց գորացնելու նպատակով։

Այդ օրերից մինչև զատիկ պսակ չէր լինում։ Բնությունն այդ ժամանակամիջոցում «Հղիացած» էր Համարվում, պետք չէր այն խանգարել։

Ս. Սարգսի տոնը։ Ղգլարում ընդունված էր
ս. Սարգսի տոնին պաս պահել։ Պատմում են, որ
«էտ օրը սուրփ Սարգիսը Հռոմի երկրից մի ախչիկ
ա փախցնում և իրա հրեղեն ծին նստած շատ ջալդ
բշըմ ա արևմուտքից դիբա արևելք։ Ճամփին սարսափելի քամի ու Թոզ ա պացրանըմ։ Ս. Սարգիսը ջահելների մուրագր կատարող սուրփ ա, դրա համար էլ էտ քիշեր մե ամանով փոխինձ են տնում կտուրի կլխին, որ Թև սուրփը էտ քիշեր անց կացած իլի էտ տեղերով, նա իրա ծիի նալով հետք Թողած կիլի փոխինձի վրեն։ Սրանով էլ կատարված կլինի էտ տան ախչիկա մուրազը»։

Բաբեկենդան (Պարիկենթան)։ Հավատացյալները դիդենալով, որ շուտով սկսվելու են մեծ պասի յոթը երկար շաբաթները, ուրախություն, կեր ու խում են արել բարեկենդանի շաբաթ օրը։ Մարդիկ կարծել են, թե Հոխությամբ կվարակեն արթնացող բնությանը, և նա առաջիկայում առատություն կբերի մարդկությանը։

Վարդանանց տոն։ Կատարվում էր որպես հկեղեցական ու ազգային տոն։ Այն հիշեցնում էր V դարում Վարդան Մամիկոնյանի դյուցազնական կռիվը պարսիկների դեմ։

Մեծ պաս։ Մեծ պասի առաջին շաբանվա հրկուշաբնին Ղզլարում անվանում էին «Ռովայի հրկուշաբնի», որովհետև այդ օրը հայ կանայջ իրենց տան աման-չամանը՝ սեղան-տախտակը, դանակ-պատառաջաղը, «ղաղանները» (կանսաները), բաժակներն ու բոլոր ամանները մաջրել հն ավաղով, մոիւրով և դրել արևի տակ չորանալոււ

Այդ երկութաբնի երեկո**չ**ան բարհկամները Հյուր են գնացել իրարու, որ «կռեռնքն», այսինքն՝ մնացորդ ուտելիքներն ուտեն։ Իսկ մեծ պասը ըսկրսել են չորեքշաբնի օրվանից մինչև Զատիկ։ Հիվանդները, հղի կանայք և երեխաները, որոնց Համար դժվար էր յոն շաբան պաս պահելը, պաս էին պահում միայն երկու շաբան և, շաբան օրը ճաշակվելուց հետո պասը բաց էին անում։ Միս, ձուկ և ձու ուտելը մեղք էր համարվում։ Կերել են միայն կաննեղեն և բանջարեղեն։ Ով չի կարողացել ծոմ պահել, ճաշակվել է հինգշաբնի կամ շաբան առավոտյան։

Մեծ պասի երկրորդ կեսից տանտիկինները իրենց Տավերի ածած ձվերը՝ 50-ից մինչև 100 Տատ, Տավաքել ու պահել են պատկի Տամար։ Զատիկի սեղանին դրել են կարմիր ձու, իսկ կանաչ կիրակի օրը՝ կանաչ ձու։

Հինդհրորդ շաբաթվա սկզբին մի ամանի մեջ ցանում էին գարի կամ ոսպ, և երբ հատիկները ծլում ու բարձրանում էին հինգ մատի բարձրությամբ, կանաչի շուրջը կարմիր ժապավեն էին կապում, չորս կողմը շարում կարմիր ձվեր և որպես սեղանի զարդ դնում սեղանի վրա։

Մեծ պասի սկզբին կանայք հավի պոչից պո-

կում էին յոթ փետուր և ցցում սոխի կամ կարտոֆիլի մեջ։ Դա կախում էին առաստաղից։ Ամեն շաբաթվա վերջում երեխաները մի փետուր հանում էին։ Դա մեծ պասի օրացույցն էր։

Մեծ պասին Ղզլարում ընդունված էին հետևյալ պասուց կերակուրները՝ լոբիով ռըշտա (ջրալի,
ձեթով, սոխով), ծեծած լոբի՝ ձեթով ու տապակած
սոխով, խնկալ՝ քացախով, սխտորով և մանրած
ընկույզով, տապակած գետնախնձոր, ղանձիլ
կանդակներ լոբիով, կարտոֆիլով, կապար, զեյթուն (ձիթապոուղ), զանազան պասուց փլավներ,
սունկով և ռըշտայով ջրիկ կերակուր և այլն։

Ծաղկազարդ։ Սա գարնան տոն էր։ Այս տոնին հայերն իրևնց տներն ու բակերը ղարգարում էին ուռենու ճյուղերով, պատրաստում անուշեղեններ՝ նազուկ, փախլավա, ուրիշ Թխվածքներ ու համեղ կերակուրներ։

Ջատիկ։ Չարչարանքի _Ջաբանվա ակզբից Տայ ընտանիքներում սկսում էին զատիկի պատրաստունյուններ տեսնել՝ «Հավաք-տեղակ» անել, տան պատերը սպիտակեցնել, փոշիները մաքրել, լուսամուտների ապակիները լվանալ և այլն։ Ավազ հինգշաբնի ձու էին ներկում, իսկ շաբան օրը՝ ձրագլույսի ըննրիքի պատրաստունյուն տեսնում։

Զատիկին մարդիկ իրար տուն էին գնում և շնորՏավորում՝ «Քրիստոս Հարյավ ի մեռելոց», որի պատասխանն էր. «ՕրՏնյալ է հարություն Քրիստոսի»։

Զատկի տոնին հայ տղաները դուրս էին գալիս փողոց և կարմիր ձվեր կովեցնում։ Երկու ծայրերից կոտրված ձուն կոտրողինն էր։ Այդ օրերին
հայի տանը լինում էր հոխ ընթրիք և հաշ, Ցերեկը
հյուրերին պատվում էին սրհով ու թխվածքով,
երեկոյան՝ թեյով։ Զատկից հետո 50 օր պսակ անելու իրավունք չկար։ Զատկից մինչև Համբարձում,
երեկոյան զանգերից հետո, կար անելը մեղք էր
համարվում և աչքերի համար «վնասակար»։ Պառավների ասելով՝ կուրություն (հավկուր) կառաջանար։

Համբաrծում։ Համբարձման տոնին Հայ աղջիկները վանք էին գնում և «ջան գյուլում» երգելով վիճակախաղ կազմակերպում, որով գուշակում էին իրենց բախտը։ Այդ օրը վանքում պատարագ էր լինում. ուխտավորները մատաղ էին անում և այնտեղ գիշերում։

Վարդավառ։ Այս տոնը Ղզլարում անվանում

են «վարթիվոր»։ Այդ օրն իրար վրա ջուր էին լցնում, միմյանց ջուրը գցում, ծիծաղում, ուրախանում։

Վեբափոխումն աստվածածնի։ Այդ օրը Հանդիսավոր պատարագ էր լինում Հայոց եկեղեցում, ուր օրՀնում էին պտուղներն ու խաղողը։ Այդ օրվանից սկսած քահանաները շրջում էին Ղզլարի այգիները և օրՀնում խաղողի բերքը։

Աստվածածնի օրը Ղզլարում տոնում են Մարիամների անվանակոչությունը։ Շատ տներում սարքում էին հացկերույթներ և երեկույթներ, որովհետև Մարիամները Ղզլարում շատ-շատ էին։

Սուբ Գևորգ։ Ս. Գևորգի տոնին Ղզլարի ուխտատեղում ամեն տարի մեծ բաղմություն էր լինում։ Այստեղ տոնում էին Գևորգների տոնը։ Դարձյալ մատաղ, ճաշ, կերուխում։

Մենենիկներ (անվանակոչություններ)։ Ղգլարում ընդունված տոնախմբություններ էին սրանը։ Սակայն միայն այս օրերին չէ, որ ազդականները իրար մոտ էին գնում։ Այցելություններ էին անում նաև առանց որևէ պատճառի։ Մեծ վիրավորանը էր համարվում, ենե բարեկամներից մեկը չէր գալիս մյուսի տոնը շնորհավորելու։ Շատ անգամ դա
պատճառ էր դառնում խռովունյան։ Տոներն ու
անվանակոչունյունները մտքում պահելու համար
ղզլարցին հետևում էր եկեղեցական օրացույցին,
կաղմում էր տոնացուցակ և այլն։ Այցելունյունները փոխադարձաբար էին։

Մեծ տոնախմբություններին քաղաքի փողոցները աշխուժանում էին։ Բոլորը տոնական հաղնըված, ոտքով կամ կաոքով այցելում էին միմյանց։ Քաղաքն ուրախ, հանդիսավոր կերպարանք էր ստանում։ Հյուրերի համար յուրաքանչյուր տանը հատուկ սեղաններ էին պատրաստվում։

Այսպիսի օրերին ընդունված էր ԹղԹախաղը կամ լոտոն։ Սա կանանց սիրած խաղն էր։ Երիտասարդ կանայր և աղջիկները առանձնանում էին որևէ սենյակում, նվագում էին, պարում։

Հյուրերին ճանապարհ էին զցում մեծ սիրալիրությամբ, ասելով՝ «Մեր տան ճամփեն չմոռանաք, սիրտներդ տված վախտը համեցեք»։

ՏԱՐԱԾՎԱԾ ՀԱՇԱՏԵՍԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

«Փլավ»: Ձուրը հռացնում լցնում են կախսայի մեջ, ուր նախօրոք հալեցրած են լինում 100 դրամ յուղ։ Անում են աղ։ Այնուհետև, բրինձը մի բանի անդամ լվանալուց հետո դցում են եռացրած չրի մեջ։ Կրակն իջեցնում են, բրնձի երեսը փակում։ Երբ բրնձի երեսին փոսիկներ են առաջանում, վրան լցնում են մնացած յուղը (200 գ.) և կաժան փակում մինչև պատրաստվելը։ Սակայն այդընթացքում անհրաժեշտ է կափարիչը մի ջանի անդամ բարձրացնել և դոլորջին քամհարել։

Վերցնում են 1/2 կգ ծևծած միս, տապակում, վրան ավելացնում տոմատ, աղ, սև պղպեղ և կանաչի, Եռալու ժամանակ մսի վրա տաք ջուր են լցնում, որ միսը չոր չստացվի։ Փլավն ու ֆարչը մատուցվում են առանձին։ Չափը՝ 3 բաժակ բր-րինձ, 5 բաժակ ջուր, 300 դրամ Հալած յուղ։

«Մսախա» (բադրիջանով)։ Ծեծած միսը տապակում են յուղով, վրան լցնում ջուր՝ մինչև մսի ծածկվելը։ Կախսան ծածկում են կափարիչով և ղնում մեղմ կրակի վրա։ Այնուհետև գլուխ սոխը մանր կարատում և տապակում են յուղով։ Հետո մաքրում են բադրիջանը, կտրատում կլոր կամ երկար կտորներով, աղում և Թողնում 10-15 րոպե, որից Հետո լվանում են, ճգմում ու տապակում երկու կողմից։ Այս երկու ճաշաբաժինները պատրաստելուց հետո տապակած միսն ու սոխը իրար են խառնում և վրան աղ ու այդպեդ ցանում։ Վերցնում են Թավան, յուղ քսում ու իրար կողջի շարում տապակած բադրիջանները։ Վրան մի շերտ միս լցնելուց հետո, երրորդ շերտր նորից բաղրիջան են շարում, չորրորդը՝ միս (ըստ ցանկության շերտերը կարելի է ավելացնել)։ Ի վերջո, կարտած լոլիկներով ծածկում են մսի երեսը, վրան լցնում են քիչ մսի արգանակ, դնում վառարանի մեջ ու դռնակը փակում, որ մսախան հասնի։ Մեկ բաժնի չափը՝ միս 150 գ, հալած յուղ՝ 25 գ, բադրիջան՝ 200 գ, սոխ՝ 30 գ և լոլիկ՝ 100 դ։ Աղը, պղպեղը, կանաչին՝ ըստ ճաշակի։

Թխվածքնեւ: «Գոզինաղ», վերցնում են կես կեր մեղր, որը կրակի վրա շարունակ խառնելով տաքացնում են մինչև որոշ թանձրության հասնելը (պետք է մատի վրա փորձևլ, եթե մեղրը կպչում է, ուրեմն արդեն պատրաստ է)։ Մեղրը կրակի վրայից վերցնում են և սառեցնում այնջան, որ ձեռքերը դիմանան։ Մեղրի մեջ դցում են մաքրած ընկույվ և թաց ձեռքերով պնդացնում պողինաղը։ Ափսեների մեջ տեղավորելուց հետո, դողինազի վրա ցանում են շաքարի փոշի և դնում սառը տեղ։

«Նազուկ»։ Ղզլարցիների ամենասիրած Թրխվածքն է, որ պատրաստում են ղատկի առթիվ։
Այն պատրաստելու Համար վերցնում են երկու
հացի զդալ մաքուր յուղ, երկու ձվի դեղնուց, մի
քիչ սողա, աղ և ծեծած «Հիլ» (կարդամոն), իս
ալյուր որքան խմորը վերցնի։ Բացում են կլոր
լավաշներ («օխլավի» միջոցով)։ Հունցած խմորը
բաժանում են չորս մասի, չորս լավաշի, դրանցից
շինում են «չանաղ» (գավաթ) և մեջը դնում խորիզ, յուրաքանչյուրի մեջ երեք թեյի գդալ։ Ապա
խմորի ծայրերը Հավաքում են, որ ստացվի գունդ։
Գնդերը շարում են մեծ թավայի մեջ և դնում
փուռը։ Թխված նազուկի երեսը ծածկում են կրեմով և վրան ցանում գույնզգույն մակ (առանց
կճեպի ներկած կորեկ)։

Նազուկի միջուկը (խորիկը) պատրաստում են այսպես. ½ բաժակ մաքուր յուղը Հարում են այնքան, մինչև յուղը սպիտակի, յուղին խառնում են ծեծած շաքար։ Կրեմը պատրաստում են մեկ ձվի սպիտակուցից, որը Հարում են և խառնում դրան ծեծած շաքար։ Ստացվում է սերուցքի նման մանը մասսա։ Կրեմը չուտ սառեցնելու Համար մեջը կաթեցնում են մի ջանի կաթիլ ջացախ, կամ կիտրոնի Հյութ։

Ռշտա-հալվա։ Վերցնում են 4 ձու, 200 գրամ շաբար, 250 գրամ մեղր և ալյուր այնքան, որքան կպահանջվի փափուկ խմոր ստանալու համար։ Նախ՝ ձուն հարում են և շաղախում ալյուրի հետ, ապա հունցում, մինչև ստացվի փափուկ իւմոր։

Խմորը բաժանում են երեք մասի, օիլավով ըացում, անում բարակ լավաշներ, ոլորում գլանաձև և ռշտա կարատում։ Ռշտան յուղով բովում են կախսայի մեջ, այնքան, որ կարմրի, խմորը կոշտանա։ Մեղրը և շաքարը, շարունակ խառնելով, առանձին կախսայի մեջ եռացնում են, երբ մեղրը սկսում է թանձրանալ, գդալի ծայրով վերցնում են և գցում սառը ջրի մեջ։ Եթե մեղրն իսկույն սառշում է ու ապակու ձև ստանում, ուրեմն արդեն պատրաստ է։ Ռշտան իսկույն ևեթ գցում են մեղրի մեջ և Հացի զդալով խառնում։ Մաքուր տախտակի երեսը թացացնում են ջրով, կաթսայից հանում ռշտան և փոում տախտակի վրա, թաց ձեռքով ձև տալիս նրան։ Մի փոքր սառելուց հետո, այն տեղավորում են ափսեի մեջ,

կտրատում ռոմբաձև և վրան ցանում շա<u>ք</u>արի փոշի։

Թաթառու։ Պատրաստում են խաղողի Հյութից և ալյուրից (ավելի լավ է սև)։ Հյութի և ալյուրի իսառնուրդը եփում են, մինչև շփոթի (կիսել) պես ժանձրանալը։ Հետո շփոթը բարակ շերտերով լրցնում են երկար տախտակների վրա և մի քանի օր դնում արևի տակ չորանալու։ Ձորացնելուց հետո, ժաթարուն փաթաթում են շորի մեջ և պահում չոր սսեղում ձմեռվա համար,

Դոշաբ։ Վերցնում են մեկ դույլ շիրա և մեկ բաժակ մաքուր սպիտակ կավիճ կամ «ժալամի» (վազի ոստերից ստացված) մոխիր։ Շիրան և կավիճը (կամ մոխիրը) խառնում են իրար, Թողնում մի դիշեր, որ հեղուկը պարզվի։ Մյուս օրը պարզված շիրան լցնում են կաժսայի մեջ և եփում այնքան, մինչև որ հեղուկը կարմրի և Թանձրան։ ։ Երբ ևա հասնում է մեղրի Թանձրուժյան և կպչունուժյան, կաժսան հանում են կրակի վրայից, ռառեցնում և ապա պարունակուժյունը լցնում ապակե ամանի մեջ, բերանը շորով փաժաժում և դնում սառը տեղ։

Դոշաբը շինում են սպիտակ կամ ալ խազ ւղից, իսկ ԹաԹարուն՝ սև խաղողից։

ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ԾՈՍԱԿԱՑԱՐՈՒԹՑՈՒՆՆԵՐ

Հարսանեկան ամենատարածված երգերից էր Հետևյալը․

> Դե, քեփ արա, հարսի ջան, հա, հա, հա, Էսօր ալչու ա կոչան, հա, հա, հա, Մամոն իլի քեղ քավոր, հա, հա, հա, Ամենքս՝ հարսանքավոր, հա,հա, հա։

էս իրիգուն անպատճառ Հա, Հա, Հա, Պետք ա մորժենք մե ոչխար, Հա, Հա, Հա, Սաջում անենք ղոուրմա, Հա, Հա, Հա, Սխասը, մածուն անինա, Հա, Հա, Հա,

Երգում էին նաև

«Աղջիկ բախտավոր», «Ջան գյուլում», «Մեր բաղումը կանաչի», «Գու չես Հավատում», «Թե ուզում ես Թամաշա», «Ծիծեռնակ», «Կռունկ», «Շուշիկ, Շուշիկ», «Որքան ուղեցի», «Լարի Թըմբոլահա, հա, հա, հա» և այլն։

Դարիս սկզբին Ղզլարի Հարսանեկան հրգերի ցանկում ավելացան նոր խմբերգեր և մեներգեր «Անուշից», «Պրլը-Պուղուց», «Արշին Մալալայից», «Աշուղ Ղարիբից» և այլն։

Հարսանիքի հաջորդ առավոտ բոլորը խմբովին երգում Լին Ներսես Շնորհալու «Առավոտ լուսո» հայտնի մեղեդին։

Հարսանիջին պարում էին հայկական «նաղպար», «ուզունդարա», «լեպո-լե, լե», «յայլուզս կորավ» և Ղգլարի «տղավորներ» (լեղդինկաներ), «խանչալներով տղավոր»։ Վարպետորեն պարում էին նաև դինու շիշը գլխին դրած պարը, ծամածրռություններով պարը և այլն։

ՀԻՎԱՆԳՈՒԹՑՈՒՆ ԵՎ ԲԺՇԿՈՒԹՑՈՒՆ

Վախից հիվանդացած մարդու համար Ղգլարում ասում էին՝ «առվահ ա ինդել»։ Հիվանդին բժշկում էին «վախը Թափելով»։ Դիվական հիվանդների (լուսնոտ, խելադարություն, ապուշություն) նկատմամբ կար րժշկության մի միջոց, որ կոչվում էր «կիր պար անել»։ Թղթի վրա գրում էին ինչ-որ այլանդակ նշաններ ու բառեր, որը կոչվում էր «թալիսման»։ Թալիսմանը տալիս էին հիվանդին, որի մի մասը նա պիտի ջրով խմեր կամ ծխեր, մնացածն էլ կարեր շորի մեջ և վղից կախեր։

Չար աչքից բռնվածին բուժում էին զանազան աղոթքներով ու կախարդանքներով։ Աղոթքը կատարում էր այդ գործին «Տմուտ» պառավը։ Նա
սևակոթ դանակով կամ շաքարի կտորով (շարունակ Տորանչելով) խաչակնքում էր Տիվանդի երեսը.
նրեք անդամ «Տայր մեր» էր արտասանում և բադում անդամ «չար աչքը տոաքի» բառերը։ Ե՛/Ե
հիվանդն էլ պառավի հետ միասին սկսում էր Տորանջել և աչքերից առատ արցունք էր վավում, դա
նշանակում էր, որ աչք տվողը կին է, և Տիվանդը

ԱՂՈԹՔ ՉԱՐ ԱՉՔԻՑ ԲՌՆՎԱԾԻ ՀԱՄԱՐ. 1. Աղոթեմ ութը մատով, Աստվածամոր քաղցը կաթով, Պապիս բժշկարանով։
Սև օձը կթան,
Առանց մերանի մերան,
Մերը կերավ, կես իլավ,
Աղչիկը կերավ ու փքվավ։
Առ սևակոթ դանակը,
Մտի Աղամի դրախար,
Իմ թանկագին (անունը),
Կտրի Հանի չար աչքը,

2. Աստվածամեր կույսն ես, Մեղավորայ Հույսն ես, Հիվանդի Համար բարեխոսի Ի սեր տյառն Քրիստոսի։ Չարը խափանի, բարին աչողի, Մեր սուրբ Տիրամեր,

ՊԶԼԱՐԻ ՀԱՅԵՐԻ ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻՑ

Թատերական սիրողական խումբը Ղզլարում կոյուխյուն է ունեցել մոտավորապես XIX դ. 60-ական Թվականներից, երբ Ղզլարում ապրում և դործում էին այնպիսի ականավոր հասարակական կործիչներ, ինչպիսիք էին բժշկապետ Ռոմանոս Միշվելյանը, բժիշկներ Անանիա Սուլթանշահը, Վ. Ստամբոլցյանը, բանաստեղծ Հովհ. Քուչու-բեկյանը, Գևորգ քահանա Մկրտումյանը, քաղաքարական բազլուխ Գասպար Մամաչանովը, վանքի եկեղնցու երեցվոխ Ոսկուն Քալանթարյանը, բաղաքարկին դումայի անդամ Հ. Մեհրաբյանը, բժիշկ Մարտիրոս Դոլդյանը, նրա կինը՝ տիկին Շուշանը և ղուստրը՝ օրիորդ Աշխենը, Իզմիրյանները, Գա-լրոտյանները, հայ բարեղործական ընկերությանը։

1880-ական Թվականներին Ղգլարի Թատհրական սիրողական խմբի գլխավոր գործիչներն էին Վարդան Մանուկյանը, Գևորգ Սվեչնիկյանը, Սոււթանյանը, Անդրեաս Ֆիլիյանը, Գևորգ բահանա Մկրտումյանը, վերջինս խմբի ռեժիսորն ու հուշարարն էր, նրա կինը՝ Սոֆին (Ասլամագյան)։ Միրողական խմբում սկզբում կանացի դերակատարներ չկային, նրանց դերը կատարում էին տղամարդիկ։ Սակայն ժամանակի ընթացքում այդ դժվարությունն էլ հաղթահարվեց։ XX դ. առաջին

տասնամյակում Ղզլարն արդեն ուներ փորձված ժատհրական խումբ։ Սովետական կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո, Ղզլարի հայկական ժատերական խումբը նոր հռանդով ու խանդավառուժյամբ սկսեց աշխատել իր հայրենի քաղաքում և կարձ ժամանակում հասավ խոշոր հաջոդուժյունների։

1920 թ. սիրողների այդ խմբում առաջ հն քաշվում երիտասարդ, նոր ընդունակ ուժեր։ Փոխվում է խաղացանկը։ Բեմադրվում են ոչ միայն դրամաներ ու կոմեդիաներ, այլև օպերետներ՝ Հալկական և ռուսական։ Սիրողների Թատերական խումբը դարձավ հայոց լեզվի ամրապրճըման յուրօրինակ դպրոց։ Այստեղ երիտասարդները կարճ ժամանակում Հասան այնպիսի հաջոդությունների, որ խմբի դեկավարությունը վրատաժորեն նրանց հանձնարարում էր պատասխա֊ նատու դերեր։ Օրինակ՝ Գևորդ Հակոբյանը, որ մինչև խումբ մանելը Հայերևնից գրեթե անդրագետ էր, մեկ տարում սովորեց հայերեն գրել և կարդալ, հաջողությամբ կատարել դանագան դերեր։ Նույնը կարելի է ասել երդչուհի Հովսեփյանի և շատ ուրիշների մասին։

Ռեժիսոր չեն ունեցել, բեմական արվեստ և շատ բաներ նրանք սովորել են հայ հայտնի դերասաններից, որոնք ժամանակ առ ժամանակ Հյուրախաղերով եղել են Ղզլարում։

Սիրողների խմբի Համար անսահման ուրարություն էր, երբ Ղզլար էին ժամանում հռչակավոր դերասաններ Սիրանույշը, Հ. Աբելյանը, Վ. Փափաղյանը, Արուս Ոսկանյանը, Գ. Ավետյանը, Ջարիֆյանը, Արմենյան ամուսինները և շատ ուրիշներ։ 1922 թ. ամռանը խումբն առաջին անգամ ներկայացնում է Ա. Տիգրասյանի «Անուշ» օպերան՝ Գևորգ Մկրտումյանի բեմադրությամբ։ Դերերը կատարում են. Անուշ՝ Վարդուհի Հովսեփայան, Մարո՝ Գ. Մկրտումյան, Մոսի՝ Գ. Հակորգան, Անուշի մոր դերը՝ Օվս. Փարեմուզյան։

«Անուշին» հաջորդում է «Աշուղ Ղարիբ»

25. Թատերասիրական խումբը 1927 թ.։ Կենտրոնում նստած է ժողովրդական արտիստ, ռեժիսոր Արմեն Արմենյանը։

Սկսած 1924 թ. Ղոլարի թատերական խումբն այնքան է առաջադիմում, որ Աստրաիանի հայ կուլտուրական ընկերության հրավերով հյուրա-իսադերի է մեկնում Հյուսիսային Կովկասի հաշյաբնակ վայրերը՝ Աստրախան, Գրողնի, Արմա-վիր, Վլադիկավկաղ (Օրջոնիկիձե)։ Խմբի ներկայացումները, մանավանդ օպերեաները, կատարվում էին երաժշտական նվադակցությամբ։ Նվադախմբի ղեկավարն էր երիտասարդ կոմպոզիտոր Նիկիտ Մկրտչյանը, իսկ երդչախմբինը՝ Գ. Մը-կըրտումյանը։

դրամա-օոլերան։ Աշուղ Ղարիբի դերում խաղացել է Գ. Գևորդյանը։

Այնուհետև բեմադրվել են կտորներ ռուսական և եվրոպական օպերաներից՝ ռուսերեն, հատվածներ Ձայկովսկու «Եվդենի Օնեզինից» և Օֆենբախի «Ձընազ Հեղինեից»։

Թատերախմբի բազմաթիվ դերասաններից աչքի էր ընկնում Գալուստ Կորյունի Պանձուլազյանը։ Նրա խաղացած կոմիկ դերերից էին՝ Ծիպլի Ծատուրը «Նամուսի» մեջ, Պաղտասար աղբարը՝ Համանուն պիեսում, Աբիսողոմ աղան («Մեծապատիվ մուրացկաններ»), Պրլ-Պուղի՝ Համանուն պիեսում, Արշակը՝ ապուշի դերում («Ուշ լինի, Նուշ լինի»), Գիժ Մխոն («Աշուղ Ղարիբ» երաժըշտական դրամայում, Սուլթան բեկը («Արշին մալ ալան» օպերայում), Խոջա Նասրեդդինը՝ Համանուն պիեսում և այլն։

Խմբի շնորհալի անդամներից է եղել նաև Վարդուհի Հովսեփյանը, որը մասնակցել է Ղղլարի Թատերական բոլոր ներկայացումներին։

Երգիչներից աչքի է ընկել Գևորգ Հակոբյանը։ Ղզլարի Թատերախմբի մշտական կազմը 1920 Թվականից մինչև 1930 Թվականը հետևյալ պատկերն ուներ։ Տղամարդիկ՝ 30, կանայք՝ 18։

Հոտ զրադմունքի Թատերաիսմբի կաղմը բաժանվում էր՝ տանտիկին՝ 14, ծառայող՝ 13, այդեդործ՝ 6, ուսուցիչ՝ 7, հաշվապահ՝ 6, փոստի ծառայող՝ 1, դրադարանավար՝ 1։

Խմբի աչքի ընկնող կատարողներից էին.
Ավես իսյան Մաբդոն, Հակոբյան Սոֆիկր, Հովսեփյան Վարդուհին, Մելիքսեիյան Վարդիթերը, Պանհուլադյան Շուշանիկը, Տեր Պողոսյան Վարդուհին, Փարեմուդյան Օվսաննան, Ալեքսանյան Գեվորդը, Դոստանյան Լևոնը, Հակոբյան Գևորգը,
Մկրտումյան Գևորդը, Յուզբաշյան Հարությունը,
Պանհուլադյան Գալուստը, Ջանջուղաղյան Գեվորդը, Փաբեմուդյան Սարդիսը, Ֆարրիկյան Նիկողոսը։ Մեններգչուհիներ էին Հովսեփյան Վարդուհին, Մեղնիկյան Իսկուհին, Ջանջուղաղյան Աննան և Փարեմուդյան Օվաննան։ Մեններդիչներ՝ Բայանդուրյան Ռոմանոսը, Հակոբյան Գևորգը,
Ղարիբյան Գարասը, Մեզնիկյան Բաղդասարը,
Մկրտումյան Գևորգը։

Թատերախմբի խաղացանկի մեջ մտնում էին դրամաներ, կատակերգություններ և վոդևիլներ՝ մոտ 50 անուն։

Խաղացված դրամաներից և կատակերգու-Թյուններից հիշատակության արժանի են Սարաջյանի «Աշխարհի դատաստանը», Պարոնյանի «Պաղտասար Աղբար», «Արևելյան Ատամնաբույժ», Դենների «Երկու որբ», Ծագարելիի «Խանում», Ս. Թառյանի «Թաքնված կայծեր», Ռոտիի «Երկու սերժանտ», Ալ. Աբելյանի «Հայրս», Ստրինդբերգի «Մարվող ճրագներ», Ա. Շիրվանղադեի «Նամուս», «Ձար ոգի», «Պատվի համար» և «Մորգանի լենամին», Գ. Սունդուկյանի «Պեպո», «Գիշերվա սաբրը խեր ա», Մոլիերի «Սկապենի արարքները», Դրեյերի «17 տարեկաններ» և այլնւ

Օպերետներ՝ Ալ. Աբելյանի «Ուշ լինի, նուշ լինի», «Հարեմի պաղտնիքները», «Պրլը-Պուղի», Հաչիբեկովի «Լեյլի-Մեջնուն», «Խոջա Նասրեդդին», «Օ. օլմուսըն, բու օլսըն», Գ. Պանճուլագյանի՝ «Սամոոն Վարդապետի հարսանիքը»։

Օպերաներ՝ Ա. Տիգրանյանի «Անուշը» և «Աշուղ Ղալիբ» երաժշտական դրամա-Հեբիաքը՝ Գ. Պանձուլադյանի մշակմամբ։

Մի թանի Հատված Ձայկովսկու «Եվգենի Սնեղին»-ից և Ռուբինշահյնի «Դեմոն»-ից։

Աղջիկների երգչախումբը։ 1921 թվականից Ղղլարի Հայ թատերախմբին և կուլտուրական ընկերությանը կից գոյություն ուներ նաև Հայ աղջիկների երկձայն խումբը, որի կազմակերպողն ու ղեկավարն էր երդիչ Գ. Մկրտումյանը։ Խումբը բաղկացած էր 15 Հողուց։

Երդչախումբն իր հրգհրով ու Հայկական պարհրով Տանդհս էր գալիս զանազան Համերգներում, որոնք կազմակերպվում էին Հայ կուլտուրական ընկերության կամ թատերախմբի կողմից։ Համերգները տեղի էին ունենում հայկական թատրոնում կամ քաղաքային ակումբում։ Երգչախմբի երգացանկի մեջ էին մտնում հայկական և ռուսական ժողովրդական երգեր, նրանք մասնակցում էին նաև թատերական ներկայացումներին։

Աղջիկների խումբն ուներ մեներգչուհիներ, որոնցից նշանավոր էին Իսկուհի Սամարջյանը (օրիորդական աղգանունը՝ Մեդնիկյան), որը ներկայումս ապրում է Երևանում, Աննա Մովսիսյանը (օրիորդական աղգանունը Ջանջուղաղյան)։

Ղջլաբթի ՀԱՑ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ԴԵՄՔԵՐ

Գևուգ Քաճանյանց (1834—1897)։ Գևորգ Իլիայի Քանանյանցը (Քանանով) ծնվել է Ղզլարում (վախճանվել է Մոսկվայում)։ Միջնակարգ կրթությունն ստացել է Ստավրոպոլի գիմնազիայում։ 1858 թ. նա ավարտել է Մոսկվայի Համալսարանի պատմալեղվաբանական ֆակուլտետը և անմիջապես աշխատանքի նշանակվել Համալսարանում՝ որպես պատմության ամբիոնի դասախոս։ 1861 թ., երբ Հայտնի Հայագետ Մ. Էմինը Հրաժարվեց Լազարյան ճեմարանի վերատեսչի պաշտոնից, առաջարկվեց Քանանյանցի Թեկնածությունը։ Վերատեսչի պաշտոնում նա ծառայեց 20 տարի, որից հետո նշանակվե**ց ն**ույն ճեմարանի տեսուչ։ Այդ տաշտոնում նա մնաց մինչև իր կլանքի վերջը։

Քանանյանցի գործունեուինան տարիներին Լապարյան հեմարանում տեղի ունեցան մի շարջ բարեփոխումներ՝ դիմնազիական դասարանների կողջին հիմնվեցին հատուկ արևելյան կուրսեր՝ բարձրադույն դպրոցների իրավունքներով, հայոց լեղուն դարձավ պարտադիր հայ երեխաների համար, որոշվեց նաև, որ հեմարանի տեսուչը կամ վերատեսուշը ծագումով անպայման հայ լինի։

Նա Լազարյան ճեմարանը դիտում էր որպես Հոդևոր կյանքի և կուլտուրական զարգացման կարևոր գործոն Հայ ազգի համար։ Քանանյանցի մահից Հետո Լազարյան ճեմարանում հիմնվեց նրա անվամբ Թոշակ։

Դ. Քանանյանցը Տրատարակել է մի շարջ գիտական աշխատություններ։

իր ձեմարանական գործունեության ժամանակ Գ. Քանանյանցը սերտ Հարաբերությունների մեջ էր Հայ ականավոր գործիչներից շատերի Հետ, որոնցից էր և բանաստեղծ Ռափայել Պատկանյանը։

Հովհաննես Քուչուբեկյան (1837—1890)։ *Բաշ Նաստեղծ, ապրել և ստեղծուդործել է Ղղլարում։*

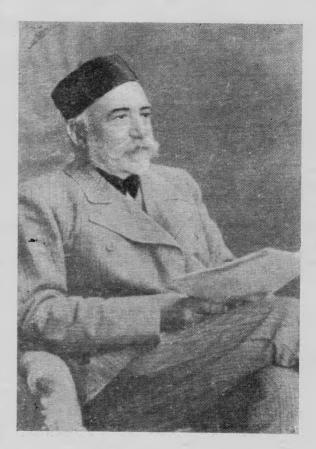
Նրա բանաստեղծությունները տպագրվել են ժամանակի առաջադիմական պարբերականներում՝ Մոսկվայի «Հյուսիսափայլ» (սկսած նրա հիմնադրման օրից՝ 1858 թ. մինչև փակվելը), Բաքվի «Հայկական աշխարհ», Թիֆլիսի «Կռունկ հալոց աշխարհի» ամսագրերում։

Ունենալով միջնակարգ կրթություն նա լավ դիտեր հայոց լեզուն, որը և դասավանդում էր Ղրդլարի հայկական երկսեռ դպրոցներում։ Միևնույն ժամանակ նա ակտիվ հասարակական գործիչ էր։

Հ. Քուչուբեկյանի հայտնի բանաստեղծություններից մեկը՝ «Գերու ծայնը բանտի մեջ» (1861 թ.), որ տպագրված է «Սոխակ Հայաստանի» երդարանում, երդվում էր ժամանակին և լայն տարածում ուներ։

Աշխեն Գոլգյան (1844—1876)։ Ղղլարի աչքի ընկնող մանկավարժ և հասարակական գործիչ։ Հայրը՝ բժիշկ Մարտիրոս Գոլգյանն էր, որի մյուս դուստրը՝ Աննան, վիպասան Պ. Պռոշյանի կինն էր։ Մայրը՝ Շուշանը սերում էր Սայաթ-Նովայի տոհմից։

Սկզբում Աշխենը սովորել է Ղզլարում, իսկ միջնակարգ կրթությունն ստացել է Թիֆլիսի Տայկական օրիորդաց դպրոցում։ Ավարտելով ղպրոցը, նա վերադառնում է հայրական տուն և իր կարճատև, բայց բեղուն կյանքը ամբողջապես նվիրում է իր ծննդավայրի հայ մանուկ սերնդի դաստիարակման վսեմ գործին։ Որպես հասարակական գործիչ Աշխեն Դոլգյանը նույնպիսի նվիրվածությամբ աշխատում էր Ղզլարի հայ կաշնանց բարեգործական ընկերության շարջերում։

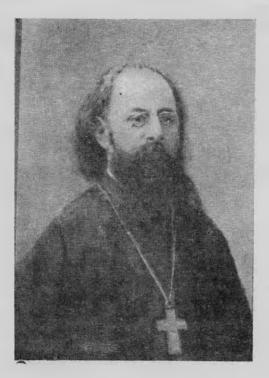

26. Իժշկապետ Ռոման Միշվելյան։

Աշխեն Գոլգյանի կարձատև կյանքի պատմությունը հետաքրքիր է այն տեսակետից, որ որոշ չափով կապված է Պերձ Պռոշյանի կյանքի ու ստեղծադործությունների հետ։ Ինչպես հայտնի է, Պռոշյանը իր ընտանիքով 1872—74 թվականներին ապրել և դործել է իր կնոջ ծննդավայր Ղղլարում։

Հայտնի է, որ «Կռվածաղիկ» վեպը Պ. Պռոշյանը նվիրել է իր քենուն՝ Աշխեն Դոլգյանին (որի խորՏրդով էլ վեպն անվանել «Կռվածաղիկ»)։

Ռոման Միջվելյան (1845—1923)։ *Բժշկապետ, ծնվել է Ղզլարում, միջնակարգ կրթությունը ստա*- ցել է Ստավրոպոլի գիմնաղիայում, բժշկական բարձրագույն կրթությունը ստացել է Պետերբուրդի դինվորական բժշկական ակադեմիայում։ Իր դործունեությունն սկսել է Հայրենի քաղաքում։ Նա մասնակցել է Բուխարայի և Խիվայի արշավանքներին որպես զինվորական բժիշկ։ Ծառայել է և Կիևում, դիվիզիոն բժշկի պաշտոնով։ 1898 թ. գեներալի աստիձանով Հեռացել է զինվորական ծառայությունից և լիովին նվիրվել իր Հայրենի ջաղաքի Հասարակական կյանքին։

27.9-ևորդ քահանա Մկրտումյան։

Որպես Հմուտ բժիշկ Ռ. Միշվելյանը կարճ ժամանակում մեծ Համբավ է ձեռք բրում Ղզլարում, նրա մոտ էին դալիս բժշկվելու շրջանի ամենաՀեռավոր անկյուններից և մոտակա քաղաքներից։

Միշվել չանը և բժ. Սուլթանշահը միասին հիմնում են Ղզլարում հիվանդանոց, ուր նրանջ աշխատում էին անվձար։ Հիվանդանոցն ապահովվում էր հայոց բարեգործական ընկերության հաշվին։

Միշվելյանը մեծ ջանքեր գործադրեց Ղրղլարի Տիգիենիկ-սանիտարական վիճակը բարվոքելու Տամար։ Նրա բուռն դործունեուԹյան շնորհի։| կը, որ մալարիան հետզհետե սկսեց նահանչել Վոլարից։

Բժշկապետը վախճանվեց Ղղլարում 78 տարեկան Հասակում։ Ղղլարի Համար դա մեծ կորուստ էր։

Գևուգ քանանա Մկստումյան (1861—1915)։ Ծնվել է Ղգլարում, նախնական ուսումը ստացել է տեղի հայոց դպրոցում, որն այն ժամանակ կոչվում էր Թեմական։ Ապա սովորում է Թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցում, որը դերազանց ավարտելով, դալիս է Ղգլար և նվիրվում մանկավարժական դործունեության։

Նրա Հայրը՝ Պողոսը, քահանա էր Ղղլարում։ Հոր մահից հետո շատերի Թախանձանքին զիջելով, Գևորգը մտնում է հոգևոր ասպարեղ՝ դառնում քահանա իր հոր ծխի վրա։ Նա չէր քաշվում աղաներից, համարձակ խոսքերով եկեղեցու բեմից խարաղանում էր հարուստներին, որի պատհառով ունևոր դասակարգը նրան չէր սիրում։ Գանգատներ գնացին Աստրախան՝ Թեմական առաջնորդին և նա հեռացրեց Գևորգին հայոց դրպրոցի ավագ ուսուցչի պաշտոնից։

ԱյնուՀետև նա մեկնում է Աստրախան, այնտեղ ծավալելով Հասարակական բուռն գործունեություն։ 1912 թ. նրա պատմվածքների ժողովածուն «Զրկվածներ» խորագրով լույս տեսավ Աստրախանում։ Նրան են պատկանում «Գրչի Հանաբներ» և «Ըմբոստ երգեր» ժողովածուները Էմիլ կեղծանվան տակ։

Իսանակ Լալայանց (1870—1933)։ *Ռուսաս*տանի հեղափոխական շարժման ականավոր գործիչներից էր։ Մանկությունը անց է կացրել Ղգլարում, սովորել տեղի տարրական դպրոցում, ալնուհետև՝ Թիֆլիսի ռեալական դպրոցում, որն ավարտելուց հետո ընդունվել է Կաղանի համալսարանը։ Հեղափոխական գործունեությունը սկսել է 18 տարեկանից։ 1889 թ. ուսանողական ցուլցերին մասնակցելու Համար Լալայանցը վտարվում է համալսարանից և աքսորվում։ Նա ակտիվ գործունեություն է ցուցաբերել Եկատերինոսլավում՝ «Բանվոր դասակարգի ազատագրման միությունը» կազմակերպելու գործում, մասնակցել է նաև ՌՍԴԲԿ առաջին Համագումարի նախապատրաստմшир. рабрияры ţ «Южный рабочий» ипуријդեմոկրատական անլեգալ Բերթը (1900 թ.)։

1902 թ. Լալայանցը ձերբակալվում և աջորվում է Սիբիր, որտեղից փախչում է արտասահման։ Ժնևում գլխավորում է «Իսկրայի» տպաշանը։

Իս. Լալայանցը 1904 Թ. Օղեսայում մասնակցում է բոլշևիկների հարավային կոմիտեների բյուրոյի ձևավորմանը և ղեկավարում այն։ Այդ ընթացրում նա մեկնում է արտասահման՝ Վ. Ի.

28. ԻսաՀակ Լալայանց։

Լենինի մոտ և նրան տեղեկացնում Հարավային նահանգներում կատարվող աշխատանքների մա֊ սին։

վ. Ի. Լենինը բարձր է գնահատել Լալայանցի գործունեությունը։

Իս. Լալայանցը գործել է դանազան կեղծանուններով՝ Ինսարով, Իղարով, Հակոբ, Լևոն և այլն։ 1905 Թ. նորից ձերբակալվում և հինգ տարով աքսորվում է Վոլոգդայի նահանգ, որտեղից փախչում է Պետերբուրգ։ Այստեղ նա շարունակում է կուսակցական գործունեությունը։ 1906 Թ. Տամերֆորսի կոնֆերանսում նա հանդես է դայիս «Զինված ապստամբության մեջ կուսակցության դերի» մասին գեկուցումով։

1908 թ. Իս. Լալայանցը պատապարտվում է վեց տարի տաժանակրության և ցմաՀ արտաքըսվում Հեռավոր Սիբիր։ Միայն Հոկտեմբերչան հևղափոխության հաղթանակից հետո հնարավոր եղավ գտնել Սիբիրում տառապող հիվանդ Իս. Լալայանցին։ Վ. Ի. Լենինի կարգադրությամբ Իս. Լալայանցին Սիբիրից փոխաղրեցին Մոսկվա և հոգ տարան նրա բուժման ու ապաջինման համար։

1922 թ. Իս. Լալայանցն աշխատում էր Լուսժողկոմատի կաղմում։

Արտաչես Վարիբյան (1881—1905)։ Բանաստեղծ, ծնվել է Օշականում։ 1900 թ. 18—19 տարեկան երիտասարդ, բայց արդեն թոքախտով տառապող Արտաշեսը գալիս է Ղղլար և աշխատանքի անցնում հայկական երկսեռ դպրոցներում որպես ուսուցիչ։ Իր բանաստեղծական տաղանդով
շուտով նա դրավում է տեղի հայ հասարակության
սերն ու համակրանքը։ Սսկայն առողջական
ծանրացող վիճակը և անհաջող սերը վերջ տվին
նրա կյանքին 24 տարեկան հասակում։

Ա. Ղարիբյանի մահից հետո որպես հիջատակ մնացել է նրա բանաստեղծությունների փընջիկը՝ «Մրմուո» խորագրով, որը տպասրվել է Պետերբուրգում, 1904 թ.։ Ա. Ղարիբյանի գրչին է պատկանում «Որջան ցանկացա մի ալ վարդ քաղել» հանրածանոթ տարածված երգը։

Վանան Թավաբեկյան (1875—1961)։ Ծնվել է Ղզլարում, այստեղ է ստացել իր սկզբնական կրխությունը, ապա ավարտել Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը։ Ուսանել է Էջմիածնի Տոգևոր ճեմարանում, որն ավարտել է 1897 Թվականին։ Ամուսնանում է մոզդոկցի հայ աղջկա հետ, ձեռնադրրվում բահանա, կնոջ հետ դալիս է Ղզլար և սկսում պաշտոնավարել ս. Աստվածածնի եկեղեցում։ Միևնույն ժամանակ նա կրոնի և հայոց լեզվի ղասեր է տալիս Ղզլարի ծխական դպրոցներում։

Երիտասարդ Հասակում նա գրել է մի շարք բանաստեղծություններ։ 1903 թ. Թիֆլիսում Հրատարակվում է նրա բանաստեղծությունների ժողովածուն։

1940 թ. նա դալիս է Երևան, աշխատում դիտությունների ակադեմիայի պատմությա<mark>ն</mark> ինստիտուտում։

1941—46 թթ. Վ. Թավարբեկյանը աշխատում է Ալավհրդու շրջանի Շնող գյուղի միջնակարդ դպրոցում որպես գրականության դասատու։

Նա ԹարգմանուԹյուններ է կատարել Նադսոնից, Տյուաչևից, Պուշկինից և Լերմոնտովից։

Ռոմանոս Մելիքյան (1883—1935)։ Ռ. Մելիքյանի մասին բազմիցս գրվել է մեր մամուլում և կան մի բանի մենագրություններ՝ նվիրված նրա կյանքին ու գործունեությանը։ Բայց մեր նպատակն է տալ նրա մասին մեր Հուշերը, որոնք ոչ մի տեղ չեն Հրապարակված։

Լինելով ծագումով ղզլարցի Ռոմանոսը սերտորեն կապված է եղել իր ծննդավայրի Տետ։ Մինչև այժմ էլ ղղլարցիները ակնածանքով են

29. Ռոմանոս Մելիբյան։

հիշում Ռոմանոսի սրախոսությունները, շուրախ բնավորությունը, մանավանդ նրանք, ովքեր նրա հետ որսի են դնացել Ղղլարի մոտերքը։ Նա սիրում էր բնությունը և որսորդությունը։ Վերջինս նրա համար նպատակ չէր, այլ ուղղակի առիթ՝ բնությանը մոտիկից շփվելու։

Նա բազմիցս այցելել է Ղզլարում ապրող իր ծնողներին։

Ամեն անգամ Ղզլար գալիս նա անպատճառ

մի բանով սլետք է ուրախացներ իր Հայրենակիցներին՝ կամ Համերգ կազմակերպեր, կամ սիրողների հետ մասնակցեր որևէ ներկայացման։ Գալուստ Պանճուլազյանը իր Հուշերի մեջ գրում է, որ Պետերբուրգի կոնսերվատորիայի ուսանող Ռ. Մելիքյանը գալով Ղզլար, մասնակցել է «Սուտ ճգնավոր» ներկայացմանը։

1905 թ. ամռանը Ռ. Մելիքյանը և Աղատ Մանուկյանը Ղզլարում քառաձայն խումբ են կաղմակերպում և համերգ տալիս, մեծ հետաքրքրություն առաջացնելով հասարակության մեջ։ Մի այլ անգամ Ռոմանոսը Ղզլար գալով, իր մտերամ ընկերոջ՝ ջութակահար Դավիթ Սողոմոնյանի հետ համերգներ են կաղմակերպում հասարակության համար։

նրա՝ Ղղլար գալու լուրը կայծակի արագու-Սյամբ տարածվում էր քաղաքում։ Այդ առթիվ ասում էին՝ «Լսե՞լ ես, ասում են՝ Սարափանցի Օվակիմի տղա Ռամանը հկհլ ա, կոնցերտ ա տա-

Երգեցիկ խմբի փորձերի ժամանակ Ռոմանոս Մելիքյանը որպես ղեկավար պահանջում էր բացարձակ կարդապահություն և լարված ուշադրություն, որով նա կարողանում էր հասնել ամենամաքուր հնչեղության։

Նա կյանքից հեռացավ հիսուներկու տարեկան հասակում։

Դավիլ Սողոմոնյան (1885—1935)։ Հայ ականավոր երաժիշտ։ Ծնվել է Ղգլարում։ Մինչև 12 տարեկան հասակը սովորել է տեղի ռուսաց քաղաքային դպրոցում։ Այդ շրջանում ծնողները նկատելով նրա հակումն ու սերը երաժշտուժյան նկատմամբ, որոշում են տալ երաժշտական կրբերւժյան։ Նրա առաջին ուսուցիչն էր Ղգլարի նվադախմբի ղեկավարը, որի մոտ նա սովորում է մի տարի։ Այնուհետև, հայրը նրան սովորելու է ուղարկում Նոր Նախիչևանի հայոց Թեմական ղպրոցում, որն ավարտում է 1903 Թվականին։ Այդ ընժացքում նա մասնավոր դասեր էր վերցնում Ռոստովի երաժշտական դպրոցի դասատուն և հրից մեկի մոտ։

1900 թ. ընդունվում է Ռոստովի հրաժշտական դպրոց, ջութակահար Մեցի դասարանը, ուր սովորում է ւ^ջինչև 1902—1903 ուս. տարվա վերջը։ 1903 թ. տեղափոխվում է Պետերբուրդ՝ կոնսերվատորիայում սովորելու համար։

Նյութական սուղ միջոցների և զինվորական ծառայության պատձառով նա վերադամում է Ռոստով և շարունակում ուսումը տեղի երաժըշտական դպրոցում (որն արդեն վերածված էր կոնսերվատորիայի)։

Ավարտելուց Հետո (1907 Թ.) Նա աշխատանքի է անցնում Նոր Նախիջևանի Գոգոյան օրիորդաց դպրոցում իբրև ջուԹակի դասատու՝ 1907-ից

30. Դավի# Սողոժոնյան։

մինչև 1921 Թ., այնուհետև աշխատում Նոր Նախիջևանի նորաբաց շրջանային երաժշտական դպրոցում։

1921 թ. Երևանի երաժշտական ստուդիայի վարիչ Ռոմանոս Մելիքյանը նրան հրավիրում է Երևան՝ ջությակի դասատուի պաշտոնով։ Սակայն նա ինչ-ինչ պատճառներով գալիս է Երևան միայն 1922 թվականին։

Սողոմոնյանը խոշոր կուլտուրայի տեր երաժիշտ էր։ Նրա ջանքերով կազմակերպվեց Երևանի երաժշտական դպրոցի նվագախումբը և կվարտետը, որոնք կարճ ժամանակում աչքի ընկնող նվաճումների հասան։ Սողոմոնյանի վաստակը մեծ է կատարողական արվեստի բնագավառում։

Դ. Սողոմոնյանը իր ծննդավայր Ղզլարը եր-

բեջ չէր մոռանում։ Ամռան արձակուրդներին հրկու մտերիմ ընկերներ անց էին կացնում Ղզլարում։

Ղղլարում հիշում հեն 1907 և 1912 թվականների նրանց տված Համերդները։ Վերջին անդամ Դ. Սողոմոնյանը եղավ Ղզլարում իր կնոջ՝ դաշնակահարուհի Ե. Խոսրովյանի հետ։ Նրանց կազմակերպած համերդի մասին վկայում են այն աֆիշան ու ծրագիրը, որոնց պատձենը գտնվում է դրականության և արվեստի թանգարանում, Դ. Սողոմոնյանի արխիվում։

Դ. Սողոմոնյանը Թողել է քառաձայն խմբի Համար ձայնագրած բազմաԹիվ ժողովրդական երգեր, որոնց Թվում՝ «Արի Մանան», Նոր Նախիջևանի երգը՝ «Ապրջանս», որ Հրապարակված է «Գեղարվեստ» ամսագրում։

Հայաստանի լուսժողկոմը բարձր գնահատելով Դ. Սողոմոնյանի մանկավարժական դործունեությունը, նրան շնորհեց դոցենտի կոչում։ Նա ապրեց համեստ, գործեց առանց աղմուկի և մեռավ մեծ վաստակով։

Դավիթ Մովսիսյան (1889—1964)։ Ծնվել Է Ղզլարում։ Դավիիը վաղ Հասակում զրկվեց ծնողներից և ստիպված հղավ Թողնել ուսումը և որպես աշակերտ աշխատել տեղական մի հայ վաճառականի խանութում։ Դավիթը աշխատեց Ղրզլարի այգիներում մինչև իր դինվորակոչությունը
ցարական բանակ։

1917 թ. սկզբին նա բանակից վերադառնում է իր ծննդավայրը և մտնում բոլշևիկյան կուսակցության շարբերը։ Այդ ժամանակվանից սկսվում է Դ. Մովսիսյանի բուռն գործունեությունը՝ Ղըզլարում սովետական կարգեր հաստատելու համար։

Ղզլարում կազմակերպվում է ռազմահեղափոխական կոմիտե՝ կոմունիստ Խորոշևի գլխավորությամբ։ Դավիթ Մովսիսյանը ընտրվում է կոմիսծեի անդամ և նշանակվում ռազմական գործերի արտակարգ կոմիսար։

Ղզլարը սպիտակ գվարդիականներից ազատագրելու և քաղաքը պաշտպանելու գործում նա մեծ դեր խաղաց։ Նրա ջանքերով էր, որ Ղզլարում 1918 Թ. ապրիլին կաղմակերպվեց բոլշևիկյան առաջին օրաժերքը

Հյուսիսային Կովկասում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո, կուսակցությունը Գ. Մովսիսյանին ուղարկեց Միջին Ասիա՝ բասմաչների դեմ կովելու Քաղաքացիական կռիվներում ունեցած մեծ Հաչողությունների համար Դավիքը մի ջանի անգամ պարգևասովեց շջանշաններով։

1921 թ. սկզբում վերջապես իրագործվեց Դ. Մովսիսյանի վաղուցվա երաղանջը՝ ստանալ բարձրաղույն կրթություն։ Նախապատրաստական դասընթաց անցնելուց Հետո նա Հեշտությամբ ըն-

31. Դավիթ Մովսիսլան։

դունվեց Մոսկվայի պոլիտեխնիկական ուսումնարան, որն ավարաեց դերադանց և ապա կատարելագործվեց Մոսկվայի առևտրական ինստիտուտում։

Երկար տարիներ նա աշխատեց որպես Դոնի Ռոստովի «Կարմիր Աքսայ» դործարանի դիրեկտոր։

Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ Դավիթը կռվեց տարբեր ռազմաձակատներում որպես Հրամանատար և ապա նշանակվեց Լեռնային Ղարաբաղի ղինվորական կոմիսար։

Պատերազմից Տետո Դավիթը գործուղվում է Սովետական Միության զանազան մարզեր, գործարաններ կառուցելու, Մինչև իր կյանքի վերջը (1964 թ.) Դավիթը ղեկավարում էր Կույբիշև քաղաքի խոշոր գործարաններից մեկը, Իր բեղուն գործունեության համար նա արժանացավ Լենինի շքանշանի։ Վախճանվեց Կույբիշևում, 75 տարհկան հասակում։

Նիկիա Մկբաչյան (1902)։ Կոմպոզիտոր Նիկիտ Գրիգորի Սկրտչյանը ծնփել է Ղոլարում։ Նրա Հայրը այգեզործ էր։ Նրանց ընտանիջում բոլորն էլ նվագում էին որևէ գործիջի վրա։

1916 Թ. Նիկիտը ընդունվեց Վլադիկավկազի (Օրջոնիկիձե) հրաժշտական ուսումնարան (դաշտտուն էր դաշնակահար Պ. Բ. Մամուլյանը)։ Երկու տարի անց, նա ընտանեկան պայմաններից ելնելով, Թողեց ուսումը և դալով Ղղլար, կաղմակերպեց լարային նվադախումբ, որի համար նա շարադրում էր քայլերդեր և վայլսեր։ Հետրվհետե առելով, նվադախումբը սկսեց ինքնուլույն Տամերզներ կաղմակերպել։

32. Նիկիտ Մկրաբյան։

ԱՀա այդ ժամանակ էր, որ Ղզլար հկավ Հայտնի հրաժիշտ Ռոմանոս Մելիքյանը, որը լսելով Նիկ. Մկրտչյանի Հորինած հրաժշտական պիեսները, առաջարկեց Հորը՝ իր որդուն ուղարկել Թիֆլիս, երաժշտական կրԹուԹյունը շարունակելու Թիֆլիսում Նիկիտի առաջին դասատուն եղավ ինքը Ռ. Մելիքյանը (տեսուԹյուն և սոլֆեջիո), որից հետո նա մտավ կոնսերվատորիա։

Թիֆլիսի ,կոնսերվատորիան ավարտելուց Տետո Ն. Մկրտչյանը ուղարկվեց Մոսկվա՝ երաժըշտության մեջ կատարելագործվելու։ Նա այնտեղ սովորեց մի քանի հայտնի երաժիշտների մոտ (Գլիեր, Ցուկերման, Պրոկոֆև և ուրիշներ)։

Գալով Ռբիլիսի, Ն. Մկրտչյանը սկսեց երաժըշտություն դասավանդել դպրոցներում և միաժամանակ գրում էր պիեսներ էստրադայի և երաժըշտական կոմեդիաների Համար։

Նրան ∗են պատկանում «Նամուս», «Սոս և Վարդիթեր», «Խաթաբալա», «Սայաթ-Նովա», «Պաղտասար աղբար», «Մեծապատիվ մուրացկաններ» և այլ ներկայացումների երաժշտական ձևավորումը։

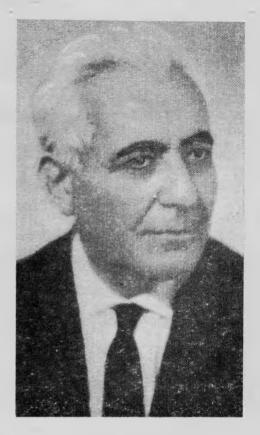
Նա գրել է պիեսներ՝ ջութակի, կլարնետի, փողի և տրոմբոնի համար, սուիտներ՝ լարային և փողային կվարտետների համար, քայլերգեր և վայլսեր՝ փողային նվագախմբի համար, երգեր՝ քառաձայն խմբի համար, երգեր՝ Հ. Շիրազի, Ա. Իսահակյանի, Հ. Թումանյանի, Ս. Կապուտիկյանի, Ա. Ծերեթելու, Ս. Մարշակի, Տ. Շեվչենկոյի խոսքերով։ Ն. Գ. Մկրտչյանը Վրացական ՍՍՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ է։

Գ. Գ. Աղաբալյանց (1904—1967)։ Ծնվել է Ղղլարում, գինեգործի ընտանիքում։

Միջնակարգ կրթությունն ստացել է Ռոստովում։ Դոնի ինստիտուտում ուսումնասիրել է խաղողագործական և գինեգործական մասնագիտությունը։ Ինստիտուտն ավարտելուց հետո Աղաբալյանցը մնաց որպես ասիսենտ և իր ուսուցիչ պրոֆ. Ֆրոլով Բագրեևի հետ պոլիտեխնիկական ինստիտուտում կաղմակերպեց գինեգործության ամբիոն, որը դարձավ մասնագետների պատրաստման դարբնոց։

- Գ. Աղաբալյանցը իր ամբողջ գործունեությունը նվիրեց գինու տեխնոլոգիայի և ջիմիայի պրոբլեմներին։ 1939 թ. նա ստացավ գյուղատնտեսական գիտությունների դոկտորի աստիճան։
- Գ. Աղաբալյանցը սերտորեն կապված էր Հայաստանի գինեգործության և պտղարուծության գիտահետազոտական ինստիտուտի հետ։ Նա մեծ թվով գիտական կադրեր է պատրաստել հանրապետության համար, օգնել է արտադրությանը և գիտական հիմնարկներին։

Պրոֆ, Աղաբալյանցի ղեկավարությամբ մըշակվեց և արմատավորվեց անընդՀատ Հոսանքում ավտոմատ եղանակով շամպայն գինիներ արտադրելու բիոքիմիական նոր մեթոդը, որի Համար 1961 թ. նա արժանացավ Լենինյան մրցանակի։

33. Գ. Գ. Աղաբալյանը։

Վերջին 10 տարում Գ. Աղաբալյանցը ղեկավարում էր սննդարդյունաբերության համամիութենական հեռակա ինստիտուտի գինեգործության ամբիոնը, փրփրուն գինիների Ֆյուղային լաբորատորիան։

Գ. Աղաբալյանցն ակտիվորեն մասնակցում էր Հասարակական ու գիտական բազմաԹիվ կազմակերպուԹյունների աշխատանջներին։

Նա հրապարակել է գինու և կոնյակի հարցերին նվիրված ավելի քան 150 աշխատություն։ Արտադրության մեջ արմատավորվել է կոնյակի, մադերայի և սեղանի գինիների ստացման նրա մշակած տեխնոլոգիան։

Գ. Աղաբալյանցը վախ**ձանվեց** Մոսկվայում 63 տարեկան հասակում։ Ղղլարի Հայհրի խոսակցական լեզուն մի քանի բարբառների (Թիֆլիսի, Երևանի, Ղարաբաղի) հոսոնուրդ է։ Այդ խառնվածքի բառապաշարի ստվար մասը Հայերենի ավանդական բառերն են. մուտք են գործել նաև մեծ Թվով բառեր օտար լեդուներից՝ կումիկերենից և ռուսերենից։

1905 թ. Տետո Ղգլարի հայերի խոսվածջո որոշ չափով ազդվել է հայոց գրական լեզվից։ Դրան մեծապես նպաստել են ղզլարցի հայ երիտասարդները, որոնջ ավարտելով ազգային դրպրոցները (Նոր Նախիջևանում, Թիֆլիսում, Էջմիածնում) և գալով իրենց ծննդավայրը, աշխատել են այնտեղի հայկական կուլտուր-կրթական հիմնարկներում։

Տարբեր ժամանակներում և տարբեր վայրերից Ղղլար են գաղթել Հայեր, և յուրաքանչյուրն իր բարբառից մի քանի տասնյակ բառեր ու դարձվածքներ իստոնել է Ղղլարի խոսվածքին։

Այսպես, օրինակ, շատ բառեր փոխառված են Թիֆլիսի բարբառից՝ բաբաթ, բեդամաղ, բիձա, դեդա, էնդուր, թամադա, թամաշա, թարիփ, մազամ, մամիդա, մնդռիկ, մոգոնել, ջրզրու և այլնւ

Ղղլարի խոսվածքում գործածված շատ բառեր կան, որոնք փոխանցվել են ռուսերենից, օրինակ՝ ակոշկա, արշին, բոչկա, դադա (дядя), դիվան, դյուժին, էտաժ, ժեստ, կաոշ, կամոդ, կլուբ, նաչալնիկ, շկաֆ, չայ, չայնիկ, պաշպորտ, պլիտա, սալդաթ, սսլիչկա, վերստ, սմավառ, տոտա (тётя), փեչ, փեչատ, փութ, օֆիցնը և այլն։

Շատ բառեր էլ վերցված են Հարևան կումիկների լեզվից, ինչպես՝ արաբա, արիշ, բայԹալ (մատակ ձի), ԹաԹաուլ (ջրանցք), ինադ, ղավուն (սեխ), ղարդա, մառալ, լազբաշ (գարուն) և այլն։

Ղզլարի խոսվածքը, վերոհիշյալ բարբառների հետ ունեցած ընդհանրություններից դատ, ունի նաև իր առանձնահատկությունները՝ քերականական հնչյունաբանական տեսակետից։

Մեր կարծիքով, Ղզլարի բարբառը Թե՛ քերականական կառուցվածքով և Թե՛ Հնչյունաբանու-Թյամբ շատ ավելի մոտ է արարատյան բարբառին, քան Ռե մի որևէ այլ բարբառի։ Դրա լավադույն ապացույցը կարող են ծառայել բաղմաԹիվ ոճերն ու դարձվածքները՝ ականջիդ օղ արա, աչքը ճամփին մնաց, դանակը օսկոռին հասավ, Էրկու էրևսանի մարդ ա, իսկքը գնաց, խիաոր ծուսը դուրս էկավ, կերեք, իսմեք, դուշմանի աչքը Հաներ, Հաց ուտել (ճաշել), Հոգիս բերանիցս դուս էկավ, մեծ-մեծ բրդող ա (մեծախոս), մեմեկու միս են ուտում (անհաշտ են), շան լափը Թափեցին խեղճի գլխին, տախտակը պակաս ա (խելքից պակաս), ուղտի ականջումը քնած ա և այլն)։

Ղղլարի խոսակցական լեզուն որոշ ընդՀանրություններ ունի նաև Աստրախանի և Մոզդոկի բարբառների Հետ։ Ղղլարի մոտ դտնվող Բեջեթեյ Հայ դյուղի բարբառը Ղղլարի բարբառից գրեթե ոչնչով չի տարբերվում։

Մի քանի դեպքերում Ղզլ<mark>արի խոսվածք</mark>ում նկատվում են որոշ շեղումներ գրական լեզվի Հոլովման և խոնարհման կանոններից։

Գոլականների Հոլովման մեջ, օրինակ՝ տուն, շուն, «ծուկ» (ձուկ), մուկ բև ռերը սեռական Հոլովում Հնչում են՝ տունի, շունի, ծուկի, մուկի, (փոխանակ՝ տան, շան, ծկան, մկան) տրական՝ շունին, ծուկին և այլն։

Ղզլարի խոսվածքում, ինչպես և գրականում, գոյականները Հոդնակիում վերջանում են եւ կամ 6եւ, օրինակ՝ կով—կովեր, տուն—տուներ, Հարուսաներ, մառան—մառաններ և այլն։

Բայց` ախչիկ—ախչիկեք, արաբա—արաբեք, էրեխա—էրեխեք, կնիկ—կնանիք, մարԹ—մար-Թիկեք, փեսա—փեսեք և այլն։

Բայերի խոնարհման մեջ օժանդակ բայ՝ եմ,՝ ես ա (է), ենք, եք, են։

Անցյալ անկատար՝ ես կալիս իմ (գալիս էի), տու կալիս իր, նա կալիս էր, մենք կալիս ինք, տուք կալիս իք, նրանք կալիս ին։

Անցյալ կատարյալ՝ ես կերամ (կերա), էկամ, կնացիմ, մնացիմ։

3-րդ ղեմքում, ինչպես գրականում՝ կերավ, էկավ, կնաց, մնաց, բայց՝ պերավ (բերեց), սիրավ, ուզավ։

Ապառնի՝ կեթամ, կեթաս, կեթա։

Հրամայակ<mark>ան՝ վեկա՜լ (վերցրու), վեկալե՜ք</mark> (վերցրեք)։

Դերանուններ՝ ով, սեռական՝ ումի, տրական՝ ումին։ Օրինակ՝ ումի՞ տղեն, ումի՞ն տեսար։

Հնչյունաբանության մեջ նկատվում է բաղաձայնների հետևյալ տեղաշարժը. բ, գ, դ հնչյունները շատ բառերում հնչում են համապատասխանաբար՝ պ, կ, տ. բ>պ, օրինակ՝ բան>պան, բարձր>պացը, բեր>պեր, բերան>պերան և այլն։

Գ>Կ, օրինակ՝ Գալուստ>Կալուստ, գալ> կալ, գնալ>կնալ, գինի>կինի, գիրք>կիրք, գող> կող։

Դ>Տ, օրինակ՝ դառը>տառը, դանակ>տանակ, դուռ>տուռ և այլն։

Դ-ն առանց փոփոխության Հնչում է հետևյալ բառերում՝ Դավիթ, դաս, դատ, դատաստան, դոստ, դուջան, դութնա, դուռնա (կռունկ)։ 2>ժ, օրինակ՝ ձե $\beta>$ ժե β , ձայն> ժեն, ձ $\beta>$ ժ β , ձու>ժու, ձյուն>ժուն և այլն։

Ղ-ն բառի սկղբում արտասանվում է ինչպես կղ (կոկորդային)՝ ղաղ, Ղարաբաղ, ղարիբ, ղոյան (նապաստակ), Ղզլար, ղրավ (հղյամ) և այլն։ Իսկ բառամիջում և բառավերջում արտասանվում է ղ՝ աղ, բաղ, մաղ, մատաղ, դաղել, մաղել, ջաղել և այլն։

Զ-ն արտասանվում է ինչպես ճ հետևյալ բառերում՝ ճաղաչ, ճիլ, ճնջել, ճոկ, ճուր, ճրիկ և այլն։

ԱՎԱՆԴՈՒԹՑՈՒՆՆԵՐ

ՂՉԼԱՐ ԳԵՏԱԿԸ

Տատս պատմում էր. «Դարեր առաջ մեր երկիրը գտնվում էր ԹաԹարների տիրապետուԹյան տակ։ Մեր բնակված տեղերում այդ ժամանակները հոսում էր մի գետ, որի ափերին վրան էին ձգել ԹաԹարական զորքերը։ Արշավանքի գնալիս զորքերն իրենց հետ էին տանում և կանանց, որոնց պարտականուԹյունն էր զինվորների համար ճաշ պատրաստել, վիրավորներին խնամել և այլն։

Մի անդամ, երբ զորքերը կռվի դաշտից տուն վերադարձան Հանդստի, իրենց վրանները չգտան։ Ձորս կողմն ամեն ինչ ջրով էր ծածկված, ոչ մի կենդանի շունչ, ինչպես գերեզմանատանը։ Վարարած դետը մի դիշերվա մեջ սաստիկ ավերածություն էր կատարել։ Այդ ջրերում անՀետացել էին և տանը մնացած բոլոր աղջիկները։

ԱՀա այդ դժբախտ աղջիկների հիշատակը Հավերժացնելու Համար դետը անվանել էին «Ղզլար», որ նշանակում է «աղջիկներ»։

Ղզլար ավանը (ապագայում՝ Բերդաքաղաք և դավառային կենտրոն) իր անունը ստացել է Ղզլար կոչված գետակից, որի ափին ժամանակի ընթացրում գոյացել է ավանը։

ՉՈՐՍ ԱՂՋԻԿՆԵՐ

Գարնան սջանչելի օրերից մեկն էր Հյուսիսային Կովկասում։

Թերեք դետի ձախ ափին մարդկանց մի խումբ հրևաց, որը դանդաղ առաջ էր ընթանում։

Դրանք օտարականներ էին, որոնք ապրում էին սաժմանից այն կողմը։ Անժրապույր ու ծանր էր նրանց կյանքն այնտեղ։ Հուսահատությունը ծայր աստիձանի էր հասցրել նրանց։ Եվ ահա մի օր այդ մարդիկ թողին իրենց խրհիթները, ան֊ ցան սահմանը և ոտք դրին մեր հողի վրա այն հույսով, որ այստեղ կգտնեն իրենց բախտը։

Մարդկանց տարաղից կարելի էր ենԹադրել, որ կումիկներ էին դրանը։

Շատ պիտի գնային, Թե քիչ, Հայտնի չէ, բայց ամա վերջապես մեռվում երևացին բարձր ծառերի շարքեր, դեպի ուր խումբն ուղղեց իր քայլերը։

Երբ մարդիկ հասան նվիրական ծառերին և հետազոտող աչքերով նայեցին չորս կողմը, հա֊ մոզվեցին, որ բնունյունն այստեղ հարուստ է, հողը՝ բերրի։ Իսկ Թերեք դետում ձկնեղենն այն֊ քան առատ էր, որ ձեռքերով կարելի էր որսալ։

Հիացմունքից մարդկանց <mark>աչքերը փայլեցին։</mark> Էլ ինչ էր պետք եկվորներին։ Նրանք գտան այս֊ տեղ այն ամենը, ինչ որ երազում էին։

Այստեղ նրանք կանգ առան և որոշեցին իրենց նոր օԹևանը հիմնել ջրին ու ձկներին մոտիկ։

Եկվորները ծանոթացան ձկնորսների հետ, որոնք սրանց հրավիրեցին իրենց հետ ճաշի նստել։ Ճաշից հետո հյուրերը նստեցին գետի ափին և սկսեցին հիշել օրվա անցուդարձր։

«Փառը ալլահին,—ասացին նրանը,—իզուր չանցան մեր Թափառումները, այստեղ ամեն ինչ սջանչելի է»։

Թերեքի այդ շրջանը վաղու<mark>ց հայտնի էր իր</mark> հարուստ բուսականությա**մ**բ և կենդ**անին**երով։

Իրիկնադեմ էր։ Վերջալույսի ոսկեզօծ հառագայԹներից պսպղում էր գետի երեսը, ամեն ինչ խաղաղ էր շուրջը։ Ձկնորսները Հանդիսա նստած ձուկ էին որսում...

Եվ հանկարծ ձկնորսներից մեկը անհանգիստ շարժումով դեպի իրեն քաշեց ահագին ուռկանը, որը շատ ծանր Եվաց։ Նրան օգնության հասավ ընկերը, և երկուսով դժվարությամբ ափ հանեցին մի անսպասելի բան, որ բոլորի վրա սարսուռ ազդեց։ Եկվորները փակեցին աչքերը։ Ի՞նչ տեսիլք էր դա։ Նրանց առջև պառկած էր ջրահեղձ աղջկա մարմին, հրաշագեղ դեմքով, հերարձակ մի հավերժահարս...

Շատ չանցած ձկնորսական ցանցն ընկան ևս երեջ մատաղաՀաս աղջիկների դիակներ։

Այս տեսարանից քարացած, մարդիկ գլուևները խոնարհեցին։ Այդ վայրկյանին ինչ-որ զերբնական ձայն ասաց նրանց. «Ահա այն տեղը, ուր դուք պետք է հիմնեք ձեր բնակավայրը»։ Այս ձայնից ապշած եկվորները սկսեցին աղոթք մրրմընջալ. «Սա ամենակարող ալլահի ձայնն էր, որ հրամայեց այստեղ կառուցել մեր օթևանը»։ Մարդիկ խորհուրդ արին և որոշեցին անմիջապես իրագործել իրենց մտադրությունը։

Նոր բնակավայրի հիմնաքարը դրվեց այստեղ, ուր հողին հանձնվեցին չորս կույսերի դիակները։ Յուրաքանչյուր շիրիմի դիմաց մի-մի հոյակապ բարդի տնկվեց, որոնք իրար կողքի կանգնած, իրար փարված, հիշեցնում էին չորս կույսերին։

Եվ որպեսզի չորս աղջիկների հիշատակը հավերժ մնա մարդկանց սրտերում, բնակավայրը կոչվեց «Ղղլար»։

Պատմում են, որ այդ ջրահեղձ աղջիկները այն դեղեցկուհիներն էին, որոնց ճորտավաճառեները գնել էին, որ ուղարկնն օտար երկիր՝ ավելի բարձր գնով վաճառելու համար։ Սակայն աղջիկեները սարսափով զդացել էին, Թե ինչ ստոր ու դժբախտ կյանք է սպասվում նրանց դերության մեջ։ Նրանք չէին ցանկացել ստրուկ դառնալ ու ծառայել որևէ խանի կամ բեկի լկտի քմահահույքներին, այլ դերադասել էին մահր։

Չորսն էլ իրենց փրկությունը դաել էին Թերեքի կատաղի ալիքների մեջ...

«ԱՂՋԻԿՆԵ՜Ր, ԱՂՋԻԿՆԵ՜Ր...»

Ըստ ավանդության, շատ ժամանակներ առաջ, երբ թաթարները տիրապետող էին Աստրախանում և նրանից դեպի հարավ, Ղզլար ավանի շուրջը, Թերևքի ափերին սքանչելի բուսականություն կար, ղարդարված բաղմաղան ծաղիկներով, որոնց գեղեցկությամբ ու բուրմունքով հրապուրված այստեղ էին գալիս մատաղահաս աղջիկները։ Նրանք այդ ծաղիկներից փնջեր էին հյուսում, պսակում իրենց գլուխները և ուրախ ու ղըվարթ շուրջպար պարում ու հրգում։

Այսպես մի անդամ, ինչ-որ տոնի առթիվ, այստեղ իմբված աղջիկները բոլորովին միա-միա՝ իրենց պար ու խաղով էին ղբաղված, երբ Հանկարծ անսպասելիորեն Թփերի միջից նրանց դիմաց դուրս եկավ Թաթարների մի խումբ։ Աղջիկները սաստիկ վախեցած, իրար Հպվեցին, և ղգալով վերաՀաս վտանդը, որ նրանց սպառնում էր, դերադասեցին մահը և բոլորը մի անդամից նավեցին Թերեք դետի պղտոր ջրերի մեջ։

Անակնկալի հկած Թախարները սաստիկ աղմուկ բարձրացրին, բացականչելով. «Ղղլա՜ր, զդլա՜ր» (աղջիկներ, աղջիկներ)։

Եվ այս անզամ դուրս Թռած բացականչու-Թյունը հիմբ ծառայեց ավանը կոչել «Ղղլար»։

«ԱՂՋԻԿՆԵՐԸ ՄՆՈՒՄ ԵՆ» (Կումիկական ավանդություն)

Ղղլարը կումիկների լեղվով կոչվում է «Ղրղկալա» ամբողջությամբ նշանակում է աղջիկնեց, իսկ «կալա» (ղալա) բառը ղանազան նշանակություն ունի՝ մեծ, բարձր տուն կամ բերդ, որը լար կալած է ջարև պատհրով և վերջապես կարան «Ղղլարկարան «Աղջիկների բերդ» կամ «Աղջիկները մնում են»։

Շատ հին ժամանակներից Թերեքի մյուս կողմը զանվում էր Էնդրեյ գյուղը։ Գյուղը և իր բնակչությունը ամբողջովին բեկի սեփականու- թյունն էր։ Բեկը շատ խիստ օրենքներ էր սահմա- նել Էնդրեյ աուլում։ Ամենաչնչին հանցանքի համար ստրուկին կարող էին սպանել, վաճառել կամ ցմահ փոսը նետել։

Եվ ահա Էնդրեյ դյուղում մի դեպք պատահեց, որ ոչ ոքի մաքովն անգամ չէր անցնի։ Բեկի աղջիկը սիրահարվեց մի ջահել սիրուն ստրուկի։ Տղան էլ շատ ջերմ սիրեց աղջկան։ Եվ որովհետև նրանք գիտեին, որ իրենց երկուսին էլ մեծ վտանդ է սպառնում դաժան բեկի կողմից, իրենց երջանկությունը չկորցնելու համար սիրահարները որոշեցին՝ ծածուկ փախչել դյուղից։

Սրանք ուննին հավատարիմ ընկերներ, որոնք Հանձն առան ամբողջ ճանապարհին ուղհկցել ու պաշտպանել սիրահար զույգին։

Նրանք գալիս Հասնում են Թերեք դետին, Տիանում նրա ափերին կանդնած Հոյակապ բարդիներով և որոշում են այստեղ բնակություն հաստատել։

Դրանից Հետո պարզ է, սիրահար զույգի ընկերները չէին կարող վերադառնալ իրենց գյուղը և երևալ բեկին, որը նրանց անպայման կսպաներ։ Ասում են, որ այս դեպքից Հետո Էնդրեյ աուլից իրար ետևից սկսեցին փախչել ուրիշ աղջիկներ, որոնք սիրահարված էին այն տղաներին, որոնք իրենց ընկերոջ և նրա գեղեցկուհի կնոջ Հետ բնակվել էին Թերեքի ափին, բարձր բարդիների տակ։

Գալով իրենց սիրահարների մոտ, աղջիկները այստեղ էլ մնում են մշտապես։

Այս ավանդությունը պատմեց կումիկ Ա. Զեյնալովը։

ՀԵՐԻԱԹՆԵՐ, ԱՌԱԿՆԵՐ, ԶՐՈՒՑՑՆԵՐ, ԶՎԱՐՀԱԽՈՍՈՒԹՑՈՒՆՆԵՐ

ՄԱՐԹԻ ԱՁԿԸ

Աբ քերիե դահի իևա հարմաանի։ Հարդարավ, ատրբլ ծաևի իասետվանավ, դբ շաբորվաջ ծաև։ ենրսան ծաևն մեր ու մեր շուս ավավ՝ Հաա արավաղ, ետքն իրչ ծաև իքեն Հշարկանավ։ Ճբևչն հարագաղ, ատրբլ ծաևն իրա ետիչնոն չստ իշարիարա բ ինոր էլ նավ իվանգատևի։

Թաջավորը եփոր տեսավ էտ հրաշալի քարը, շատ ուրախացավ, նա հրամայավ իրա կլխավոր դանձապահին՝ քարը պերողին տալ էնքան օսկի, ինչքան կքաշի էտ քարը։ Թաքավորի հրամանը քարը, մյուսին՝ օսկին։ Քարի կողմը ծանդր տուս էկավ։ Ինչքան օսկին ավելցնըմ ին, ողջ մեկ ա, ցած սաղ կարողությունը տնել կշեռքի վրեն, հալա ուրիշ Թաքավորից պարտք օսկի վեկալավ, ողչ մեկ ա, քարը ծանդր մնաց։

Թաջավորն իրա մոտ կանչավ իրա երկրի իմաստուններին։ Սրանջ էլ մտիկ տան քարը, շատ Հիացան նրա տեսջից, պայց պան չՀասկացան։

Էն ժամանակ խորհուրդ տվան Թաքավորին՝ կանչել Հնդստանի ամենաերևելի իմաստունին։

Սա էկավ, ձեռքի մեչ վեկալավ էտ քարը և ասավ. «Թաքավորն ապրած կենա, էս քարը մար-Թի աչկն ա, նրան ոչ մի պան չի կարող կուշտացնել, բացի հողից»։

Ողջ պալատը գարմացավ։

Իմաստունը մե հափուռ հող վեկալավ ու քըցավ կշեռքի վրեն, քցավ Թե չէ, քարը իսկույն վեր քաշվավ։ Նորից դարմանը։ Մարթի աչկը անկշտում ա, նրան կարող ա կուշտացնել միայն հողը։ Էս ա մեր հեջիաթի միտջը։

Պատմեց Աղաջան Սիմոնյանը 1964 թ.։

08Ը ԵՎ ՏԵՐՏԵՐԸ

Իլըմ ա, չի իլըմ մե տերտեր. սա ունենըմ
ա մե տղա։ Մե օր իրա բաղըմը կործ անելու
վախտը տերտերը մե պստիկ օց ա տեսնըմ,
հետը պարեկամանըմ ա։ Տերտերի մեղջը կամ
ա, տեսնըմ ա, որ նա հալա պստիկ ա, պետջ ա
մեծանա կաժ ուտելով։ Եվ որոշըմ ա՝ պատահած տեղըմը ամեն առավոտ մե կավաժով կաժ
ա տընըմ, ինջն էլ հեռանըմ ա, որ օցը չվախանա։ Օցը գալիս ա կաժը խմում և կավաժի մեչը
մե օսկի ժողնըմ։

Էսպես ամեն առավոտ տերտերը կաթ ա տանըմ, օսկին վերակալըմ։ Ժամանակ ա անց կե֊ նրմ, տերտերը Հարուստանում ա։

Հիմի նա միտք ա անըմ՝ կնա Երուսաղեմ ուխտի՝ մուղդուսի դառնա։

Կնալուց առաչ տերտերը օձի մասին պատմըմ ա իրա մինուճար տղին և տանըմ ա օցի հետ ծանոթացնելու։ Տերտերը ասըմ ա օցին. «Սրանից եդ բու մոտ կգա իմ տղես, իսկ ես գնում եմ Երուսաղեմ»։

Էտ օրվանից տղեն կան ա տանըմ օցին, օսկին ստանըմ։

Ստացած փողերով տղեն էլ Հարուստանում ա, սկսում ա քեփ անել, շռայլ կյանք անցկացնել։

Մե օր էլ տերտերի տղեն միտք ա անըմ, Թե ի՞նչ եմ կլոխս ցավացնըմ, տրա համար ամեն օր կախ տանըմ։ Արի էս օցին սպանեմ, օսկով լիքը պունը քանդեմ և սաղ հարստությունին տեր իլեմ։

Էքսի օրը տղեն կաթը տընըմ ա իրա տեղըմ, ինքն էլ թաք ա կենում ծառի քամագրմը և Հենց որ օցը կաթը խմըմ, օսկին տընըմ ա և շուռ ա կամ, որ դնա իրա պունը, տղեն կացինով խփըմ ա, որ օցի կլոխը թռցնի, բայց միայն նրա պոչն ա կտրըմ։

0ցը ցավից շուռ ա գալի ու կըծում տղին։ Տըդեն մեռնըմ ա։

Էս դեպքի Լքսի օրը տերտերը ուխտատեղից տուն ա տառնըմ։ Մտնըմ ա տուն, ծեն ա տամ, տղեն չի կա։ Գնըմ ա իրա բաղը և ինչ տեսնի՝ տղեն օցի պունի մոտ վեր ինգած, մեռած ա։

Տերտերը օցին տուս ա կանչում և լաց իլելով Հարցնըմ ա, Թե էս ի՞նչ ա պատահե։

Օցը պատմըմ ա տղի չար արարմունքը և ասըմ ա. «ԷՀ, մնաս պարով, տերտեր, աշխարքը շուռ էկավ մեր էրկուսի կլխին. դրանից եդ մեր պարեկամությունը վերչացավ, քանի որ էրկուսանքս էլ ցավով մղկտըմ ենք, տու՝ քու տղի համար, ես էլ իմ պոչի համար»։ Ասավ օցը ու չքացավ։

Պատմեց Ս. Վամբաբյանը 1967 թ.։

ԾՆՈՂԱՍԵՐ ԱՂՋԻԿԸ

Մե Թաջավորի մոտ ծառայըմ էր մե շատ աղնիվ նագիր-վեզիր։ Թաջավորը սրան շատ էր սիրըմ և սրա խոր\$ուրդներով էր կործ կատարըմ։

Պալատականներին էս պանը տուր չէկավ։ Ախր, Հե՞ր Թաջավորը նրան ավելի պատվի, ջանց Թե իրանց։ Եվ նախանձից սկսան նազիր-վեղիրի վրեն սուտ պաներ Հնարել։ Պայց Թաջավորը սըրանց խոսջերին չէր Հավատըմ։

Անց կացավ մի քիչ ժամանակ, բամբասանքները չափից անց կացան, Հիմի նոր սուտ Հնարան, որ սաքիմ Թե նաղիր-վեզիրը Թաքավորի դուշմանն ա և նրա տակը փորըմ ա, նպատակ ունենալով նրան Թախտից ցած քցել և իրա տեղը նստել։

Էս Տանգամ Թաքավորը սկսըմ ա Տավատել, որ «առանց կրակ մուխ չի իլըմ», ուրեմն էստե մե պան կա, որ պալատականները խոսըմ են։

Թաջավորը հրամայըմ ա նազիր-վեզիրին բանտը քցել և չտալ նրան ոչ ուտելու, ոչ էլ խմելու, որ նա սովամահ իլի։ Էղպես էլ արան, անմեղ մար<mark>Թին բանար քը-</mark> ցան։ Դուշմանները ուրա<mark>իացան։</mark>

Պայց մի ասա, էս նաղիր-վեզիրը մե ախչիկ ա ունենըմ, ազնիվ սիրտով մի ախչիկ, որ իմանալով Հոր կլխին էկած քամբախտությունը, իսկույն գալիս ա Թաքավորի մոտ, նրա ոտերն ա ինդընըմ և իւնթրրըմ ա, որ իրան ամեն օր Թողնեն Հոր մոտ գնալ տեսությունի։

Թաջավորը խույլ ա տամ, պայց պահանջ ա տնըմ ախչիկան, որ իրա հետ ուտելու և խմելու ոչ մի պան չաանի։ Ախչիկը խոսը ա տայի։

Էսպես ամեն օր ախչիկը մտնը<mark>մ էր բանտ,</mark> Հոր մոտ, էնտեղ մնում էր կես սՀ<mark>ա</mark>թ և տուս էր դալիւ

Անց ա կենըմ մե ամիս, Թաքավորը ուղում ա իմաննա, Թե իրա նաղիր-վեղիրը սաղ ա, Թե մեռած։ Թաքավորին Հայանըմ են, որ նադիր-վեգիրը ողչ-առվողչ ա և անվնաս։

Թաջավորը շուտ ա դարմանըմ էս պանի վրեն և սաստիկ միաջի տակ ինգնըմ։ «Էստե մե հրաշջ պան կա»՝ միտջ ա անըմ Թաջավորը։

Թաջավորը Նադիր-վեզիրի ախչիկան իրա մոտ ա կանչըմ։ Թաջավորը հարցնըմ ա, Թե ի՞նչ ա պատձառը, որ սրա հերը մինչև հիմի սաղ ա մնացե, ջանի որ հրամայված էր նրան ջաղցած պահել։ Աիչիկը պատասիանի տեղակ Թաջավորից խնքիրոմ ա մե հանելուկ ասել՝ Թե որ Թաջավորը գուշակի, Թող էրկուսի կլոխները կտրել տաւ Իսկ Թե որ չկարանա, էն ժամանակ Թող Թաջավորը բանտից ապատի իրա մորը։

Թաբավորը խոսք ա տալի։

Ավոչիկն ասըմ ա. «Թաքավորն ապրած կենա, էա ինչ պան ա, որ ես Հեր ունիմ, Հերո կորավ, նրա տեղ տղա ունեցամ»։

Թաջավորը շատ ա կլոխ ցավացընմ և վերչը խոստովանըմ ա, որ ախչիկա հանելուկը չի կարող բացատրել։

Էն ժամանակ ախչիկը պատմըմ ա իրա կըլլսին էկածը. «Ես ախչիկ չեմ, կնիկ եմ, ունեմ
պստիկ էրեխա։ Ես նրան իմ կախով ի մեծացնըմ։
Պայց եփոր իմ հորս հետ պատահավ էս քանլախտությունը, ես միտքս տրամ փրկել հորս
կյանքը։ Թաքավորն ապրած կենա, ես խնթրամ
ձեղանից, որ ինձ իրավունք տաք՝ ամեն օր գնալ
բանտ հորս մոտ։ Իրավունք ստացամ։ Էն ժամանակ ես մի ծծմեր կնիկ վարձամ, որ իմ էրեխին
կաթ տա, իսկ ես հորս մոտ մտնելով, նրան իմ

իմ գնըմ։ Էսպեսով ես իմ Հորս կյանքը պահպանամ, չթողամ, որ նա մեռնի։ Հիմի, թաքավորն ապրած կենա, պարզվա՞վ, որ իմ հերը անգումանք տառավ իմ տղեն»։

Էս խոսքերի վրեն Թաքավորը շատ զարմացավ, Թաց աչքերով ախչիկան ղուջաղավ և իսկույն Հրաման ավավ՝ բանտից աղատել իրա սիրած նագիր-վեգիրին։

Պատմեց Ն. Մենբաբյանը 1965 թ.։

USULBAUC

Իրեք ախպեր են իլըմ, սրանցից էրկուսը՝ սաստիկ ստախոս։ Սրանք սաղ օրը կեղի մեջտեղմը նստած էնպես սուտեր ին Տնարըմ, որ աստված Հեռու տանի։ Իսկ պստիկ ախպերը իրա Հալալ աշխատանքով էր ապրըմ և ախպե**րներին** պա-Հըմ։

Մե օր էլ պատիկ ախագերն ասըմ ա. «Էս Հանդամ տուք գնացեք պան արեք, փող աշխատեք, ես էլ կեխամ ձեր տեղ սուտ կխոսեմ, որ ժամանակս անց կենա»։

Պոտիկ ախոսերը նստըմ ա կեղի մեջտեղըմը.
անցնող-տարցողը կայնըմ են սրա սուտերը լսելու։ Եփոր սա տեսնըմ ա, որ իրան լսողները քանի
դնում շատանըմ են, ավելի ա զոռ տամ իրա
սուտերին։ Սա մե սուտ ա Հնարըմ, մե՞ սուտ, օր
ինքն էլ չէր սպասըմ։

«Էսօր առավոտ,—ասըմ ա ստախոսը,—երկինքմը տեսամ մե շուն, որ համ Թռնըմ էր, համ հաչըմ»։ Պայց էս սուտը լսողներին տուր չէկավ, նրանցից մինը ասավ. «Էտ իսկի իլելու պան չի, որ շունը Թռնի. սուտ ես ասըմ, աննամուս»։ Ու խալխը վրեն ինգան, սկսան ստախոսին Թակել։

Էտ տուրուդմփոցի վախտը հայտնվավ մեծ ախպերը, որը իսկույն մեչ մտավ, Թակվողներին Ճոկավ ու իրա զոռբա ծենով ասավ. «Հը՞, ի՞նչ ա պատահե, ախպորս հե՞ր եք Թակըմ, ո՞ր մեղքի համար»։

Տեղ-անդից ասըմ են. «Ախը ո՞նց չԹակենջ, որ չլսված սուտեր ա խոսըմ, սաքիմ Թե երկինբըմը Թռնող շուն ա տեսե»։

Մեծ ախպերը պստիկին Հավատար ա տուս գամ՝ «Ախպերս օղորն ա ասըմ, շունը կարող ա նռնի։ Բա իսկի չեք տեսե, յա չեք լսե, ինչպես Հսկա արծիվը ոտերով պոնած երկինք ա Թոցնըմ մե պստիկ երեխա, յա գառ։ Դե, հենց Էտպես իմ ախպերս էլ տեսել ա, ինչպես արծիվը փախցրել

ա մի պստիկ շուն, որը վախից ու ցավից սկսել ա երկինըմր ոոնալ»։

Եվ լսողները հավատան մեծ ախպոր խոսքերին, որ էտ իսկապես իլելու պան ա, և պստիկ ախպորը պաց Թողան։

Պատմեց Ա. Սիմոճյանը 1963 թ.։

ցրելոՒՄ ԿՆԻԿԸ

Մե մարի մե չատ իարս պնուիքի կնիկ ա ունենըմ, մե ասսու պատիժ։ Կնիկը մարիին օր չի տալի, Հուլ-Հուլի ա հաղացնում։ Խեղձ մարիը չի իմանըմ, իե ինչպես տրա ծեռից աղատվի։ Միտջ ա անըմ, միտը, ոչ մի Հնարը չի ջինըմ։

Մե օր էլ մարժը ասըմ ա կնդան. «Ա՞ կնիկ, էսօր դիրադի ա, լավ օր ա, Հաջնվի, դնանը ջաղաջից տուս, մի ջիչ բոլժա տանջ»։

Կնիկը՝ Թև լավ։ Քաղաքից տուս են դալի Թե չէ, սրանց մե մենձ Հոր ա պատահըմ։ Մարթը մոտիկից մտիկ ա տամ՝ հորը շատ խորն ա, մեչը՝ չոր։ Միտք ա անըմ՝ կնդան քցի էտ հորը և նրանից ազատվի։ Խոսելով, հանաք անելով կնդան տանըմ ա հորի մոտ, մե բրդամ ղուջաղըմ ա ու քցըմ հորի մեջ։ Ինքը հանդստացած, ուրախ տուն ա դնրմ։

Անց ա կենում մե քանի օր։ Էս մարթը գնըմ ա էն Հորի մոտ, որ տեսնի թե կնիկը սաղ ա, թե մեռած։ Որ մոտիկանըմ ա Հորին, մեչից ծեներ ա լրսըմ։ Անկաջ ա տնըմ, ծենը իրա կնդանը չի, ուրիշ ծեն ա։ Թուրմե էնդե սատանա ա ըլըմ։ Սա որ տեսնըմ ա մարթին, աղաչանք-պաղատանք ա անըմ. «Աստված սիրես, Հետս մե կնիկ կա, ինձի էստե տանջավ, Հոքիս Հանավ, շատ եմ խնթրըմ՝ աղատի ինձի սրա ձեռից, վարձքտ չեմ մոռանա, քեղ լավություն կանեմ, միայն թե շուտ Հորի մեչից ինձի տուս քաշի»։

Մարթը կլխի ինգավ, թե ով ա էն կնիկը, թոգը ջցավ, սատանին Հանավ։ Սատանեն՝ «Մա՞րթ, շատ շնորհակալ եմ քեզանից, հիմի զնա, հեջիմություն արա, ես քեղ քոմագ կանեմ։ Եփոր տեսնես, որ ես հիվանդի ոտերի մոտ եմ կայնած, էտ հիվանդին ծեռ չես տա, նա չի լա-վանա, իսկ թե որ տեսար, ես կայնած եմ հիվան-դի կլխավերևը, էտ հիվանդին կլավացնես»։

Էս մարթը սատանի ասածի պես անըմ ա։ Քիչ ժամանակըմը էնքան հրաշքներ ա կործըմ, որ ոչ մե հիվանդ նրա ծեռին չի մեռնըմ։ Կարճ ժամանակըմ մարթը հարուստանըմ ա։ Էս հեքիմի խաբարը ուրիշ աշխարք ա հասնըմ էնտեղի խաքավորի տղեն շատ ծանդր հիվանդանըմ ա։ Մեր հեջիմին կանչըմ են Թաքավորի մոտ։ Եփոր սա Թաքավորական պալատն ա մտնըմ, տեսնըմ ա, որ սատանեն նստած ա հիվանդի ոտների մոտ։ Սատանեն սրան Թաքուն ասըմ ա. «Ախր, ես քեզ չասամ, որ ծեռ չտաս»։ Մարթը նրան. «Ես ուրիշ կործով էկամ էստե, էկամ, որ ասեմ քեղի, որ կնիկը հորի մեչից տուս ա էկել, քեղ ա պտոտըմ։ Դե, քանի հարաքախ ունես, փախի, կլխիտ ճարը տես, Թե չէ, հա...»։ Էլ կկայնի՞ սատանեն, էս խոսկերի վրեն տեղից վեր Թռավ ու փախնել ա, որ փախավ։

Մարթը թաբավորի տղին լավացրավ և շատ փող ու փայեր ստացավ թաբավորից։

Պատմեց Ս. Մկբտումյանը 1964 թ.։

ԻՆՉ ԿՑԱՆԵՍ, ԷՆ ԿՀՆՁԵՍ

Մե աղվակատ կողության կործին ծանոթանալուց եղո, ասըմ ա կողին. «Իմանըմ ես, շատ դժվար ա քեզի դատաստանի առչև արժարացնել. միայն մե ելք կա ազատվելու, այ էսպես...» և աղվակատը սովորացընմ ա կողին, որ նա դատի ժամանակ իրան գիժ ձևացնի, այսինքն դատավորի հարցմունքին ոչինչ չպատասխանի, հենց մենակ կլոխը դես ու դեն ժաժ տա և փչի՝ փո՜ւհ, փո՜ւհ, փո՜ւհ։ Թե որ դատավորը հրսվի, նրա վըրեն էլ փչի։

Դատի օրը կողը կայնած դատավորի առչև, արավ էն, ինչ որ նրան սովորացրել էր իրա ադվակատը։ Դատավորը տեսնելով սրա արարմունքը, սաստիկ Հրսըմ ա և շուռ եկած դիբա վնասված մարքը, ասըմ ա. «Էս դիժին Հե՞ր ես սլերե մոտո, տուս արեր նրան»։ Կողը ազատվոմ ա

Աղվակատը գնում ա կողի տուն և պահանջըմ տ իրան հասանելիբը, բայց կողը սրա հետ վարվըմ ա էնպես, ինչպես դատավորի հետ և վերջն էլ Թքում ա ադվակատի էրեսին։

երվակատը տեսնըմ ա, որ իրան տված դասը իրա կլխին էկավ, փոր ու փոչման հեռանըմ ա։

UNESC

Մե օր Իվան Նիկիտիչ Մուղդուսիևը իրա լընդ-լընգ յուրուշով, մեծ փորը առչև քցած գնըմ ա, սաղ բազարը ման ա կամ, բայց քոմուր չի ճարըմ, անճարակ ետ տուն ա տառնըմ։ Ճամփին նրան պատահըմ են ծանոխներ.
սրանցից մի քանիսը Տարցնըմ են. «Իվան Նիկիտիչ, բաղարից ես գալի, կիմանաս, քոմուր կա՞,
Թե՞ չէ»։ Նա պատասխան ա տամ, Թե. «Հրաման քեղ, շատ կա»։ Նրանք էլ հավատըմ են սրա խոսկին, ջալդ գրնըմ են, որ քոմուրին հասնեն։

Իսկ Մուղդուսինը Էտսլես սուտ խոսելով արթեն իրա տունին էր մոտիկանըմ, եփոր մե բրդամ ուշկը Տավաքելով բանդ ինգավ և սկսավ ինքն իրան խոսել. «Հը՞ Իվան Նիկիտիչ, էս որ դիփունանքը քոմուր են Տարցնըմ, չիլի թե բաղարըմը քոմուր կա, դե որ էտ սուտ խաբար չի, ես էլ դնամ, առնեմ»։

Եվ իրա Հնարած սուտին Հավատելով, նա կես Ճամփից շուռ էկավ ու գնաց դուզ դիբա բաղար։ Պատմեց Ս. Ղամբաrյանը 1966 թ.։

ԳՈՐԳԻԱՆՑ ԵՂՔԱՅՐՆԵՐԻ ՀԱՆԱՔՆԵՐԻՑ

Մեր գոմիշի սերը էնքան ղալին էր, որ կուրկուրը էրկու ոտով վրեն կայնած՝ սերի մեջ չէր Թաղվրմ։

Բաղի վերչըմը մե բրդամ Թվանդի կրակոց լսվավ։ Թամադեն ասըմ ա Նողային, «Գնա՛, մե իմացի, ի՞նչ խաբար ա, ո՞վ ա Թվանգ քցողը»։ Խաբար էկավ, որ Թվանգ քցող չկա։ Եղով կլխի ինգան, որ ախր բոստանի ղավունը, ղարփուղը էնքան են Տասել, որ սկսել են իրան-իրան արաքել։

«Ատա՛, էտ ի՞նչ ա, գոմիշները մտել են բաղի մեչ, հավուղը ուտում են»։ Վաղ տալով դնըմ են և ի՞նչ տեսնեն, ո՛չ գոմիշ, ոչ էլ ուրիշ անասուն, ոն հավողը էնթան բերք ա տվե, որ վաղերը ոնացել են։

Մե օր Գորգիանց էրկու ախպեր իրանց Հինդերներով Լուսավորիչ ժամի Տայաթով անց են կենըմ։ Ենոքը կայնըմ ա և պարծանքով ասըմ. «Տղե՞րք, կՏավատեք, որ շատ սուր աչկեր ունեմ, մե տեսեք զանգակատան կլխին մե մոծակ նըստած, անգաջն ա քորըմ»։

Մեչ ա մըտնըմ սրա ախպերը. «Ես քու չանք սուր աչք չունեմ, պայց պարզ լսըմ եմ՝ էտ մոծակը ինչ մարիփաժի մեր «Կոունկն» ա երքըմ»։ Լոողների պերանները պաց մնաց։

Մե Հանգամ մենձ Տեր-Խաչատուրը իրա գավաղանը քուչի տախտակներին խփելով, գնում էր
իրիգվան ժամ կատարելու։ Ճամփին տեսնըմ ա
նոր պաց արած դուքան, որի ճակատին ռուսավոր
խոժոր տառերով կրած ա՝ «Овес»։ Տերտերը պարմացած կայնըմ ա և տառերը կարթըմ։ Ռուսավոր
ջանջալ էր կարթըմ՝ «Ո՞վ ես»։

Ինքն իրեն՝ «Հը՞, ինչպես Թե ո՞վ ես, բա չե՞ս իմանըմ, մենձ Տեր-Խաչատուրն եմ, էլի»։

Հորոս տոտեն բազարից տուն էր գնում ֆաիտոնով։ Սովորություն ուներ իրա արած պաները խալխին ի տես շանց տալ։ Էս Հանգամ տուն էր տանըմ մեծ կավաթով գոմիշի սեր։

Ճամփին պատահըմ են էրկու հանաջչի տրղերջ, իսկույն և եԹ ձեռջ են առնըմ կնդանը։

«Ատա, Հորոս տոսւա, բա չե՞ս տեսնըմ՝ ստաջանիտ տակը ծակվել ա»։

—Վա՜լ, աման, քոռանամ ես, ասըմ ա և շուռ ա տալիս գավաթը և սերը թափըմ։

Նոր Տասկանալով տղերքի չար Տանաքը, Հորոս առանն լեզուի կապը պաց արավ և սկսավ օրՏնել՝ «Ծեր ռաը կոտրվեր, ոչ իք ռաստ էկե, ծեր Տորն ու մոր գոռըմը շուները..... ԹուՀ, ԹուՀ, ԹուՀ,..», Ոբելով գնաց։

Տղերբը քամադից քահ-քահ ծծաղան։

Ծմեռ ժամանակ տղեն ասավ Հորը. «Հայրի՞կ, էս տարի գոմիշները Լժան են, մեկը առնե՞նք»։ «Քանի՞ աժի գոմիշը»։ «Քսան մանեի»։ «Շատ թանդ ա»,—ասավ Տերը։

Գարունքին աղեն ասավ Հորը. «Հայրի՛կ, դումիշի դինը ավելացել ա, տառել ա Հարուր մաւնեն»։ Հերը ասավ. «Առնենք»։ Տղեն զարմացավ՝ «Հայրի՛կ, ծմեռը, եփոր դոմեշը շատ էժան էր՝ չառար, էսօր աժի Հարուր մանեթ, ասըմ ես՝ առաներ, էտ ի՞նչ ա պատճառը»։

«Շատ պարզ, որթիս, էն ժամանակ ես փող չունիմ, Հիմի ունիմ»։ Էրկու շատ Թունդ նարդի հաղանողներից մինը՝ Փարսադանանց Ավետը ՀայԹե։ի տանըմ էր, իրա հինգերոջը իսկի նափաս քաշել չէր տամ։ Սրան Տարցրան, Թե էտպես միշտ հաչողակ տանելու պատճառը ի՞նչն ա։

—Ի՞նչն ա պատձառը, էՀ, բալամ, իմ ջա-Հիլությունն ա, իՀարդե,—ասավ Ավետ աղեն։

—Իսկ քու հետ հաղանող Մեսրոպ բիձեն շա՞տ ա քեզանից տարիքով մենձ։

— Ի՞նչ ասեմ, բալես, նա ութանասունից քիչ անց աւ

— Իսկ տու, Ավետ աղա, քանի՞ տարեկան ես ամոթ չիլի Հարցնելը։

— Ես Հալա նոր եմ մահլ օխտանասուն իննի մել,—իլավ պատասխանը։

Պատմեց Մ. Հաrությունյանը 1968 թ.։

ՄԵՐԸ ԹԵ ՀԵՐԸ

Մե օր դոխտըր Միջվելյանի մոտ կալիս ա մե ջահիլ հայ կնիկ, էրեխեն ծեռին։ Դոխտըրը իսկույն հասկանըմ ա, որ հիվանդը էրեխեն ա։

— Էրեխիտ տկլորացու,— ասըմ ա դոխտըրը։

—Մերը կատարըմ ա։ — Էրեխետ դոխցոցով ա հիվանդ. ա՛յ ես ճար կտամ, պայց քանի որ տու նրան քու կաթն ես տալիս, ճարը չի կարելի էրեխին խմացնել, նա շատ պստիկ ա։ Ճարը նշանակըմ եմ խինի, որը օրական էրկու հանդամ տու ինքտ կխմես, հասկացա՞ր, տիկին,— ասավ դոխտըը։ Էլի մի անդամ էլ ասավ և իրեք հանդամ՝ «հասկացա՞ր»։

Կնիկը ասավ.—Հա՛, հասկացամ, դոիստրը ջան։

Անց կացավ մե չաբաթ, թե ավելի, էս կնիկը իրա էրեխով նորից էկավ դոխարրի մոտ։

-- Հր, ի՞նչ կա՞,-- Հարցրավ դոխարրը։

Քեղ ջափա եմ տամ, դոխարը ջան, կներես, ախը, էրեխեն չի լավանըմ»։

Դոխտրրը Հարցնում ա ջահիլ կնդանը.—Ինչ որ ես ասամ, տուբ բոլորը կատարա՞ք։

— Ձէ, դոխարը ջան, կներես, ճարը ես չխըմամ։

Դոխարը սկսրմ ա հրսվել.—Բա որ չես խմե, էրեխեդ ո՞նց կարող էր առոխչանալ, հը՞, ձեղ եմ Հարցընըմ, ո՞նց. իսկ իմ՝ տված ճարը ի՞նչ արար։ — Մեղավոր եմ, դոխարը ջան, մի հրսվեջ վրես, ես ուղամ խմի, բայց ճարը շատ տառը Օվավ ինձի, մարիս տեսավ, որ ես տանջվըմ եմ, աստվ՝ իե որ տու չես կարնըմ, տուր ես կխմեմ, և էտ տառը ճարը ինջը դիփ խմավ։

Դոխտրը քիչ մնաց գժվի։

Տուք էրկուսանքա էլ մե խելքի եք և ամենահասարակ պանը չէք հասկանըմ. քու մարթը տղամարթ ա, տու մեր ես, էրեխետ քու կաթովն ա մեծանըմ, հասկացա՞ր, իսկ քու մարթը էտ կործըմր հեչ պան ա, հասկացա՞ր, ուրեմն տված հարր իսինին՝ տասն ա, պայց տու ինքա պետք ա խմես, էն ժամանակ էրեխետ կլավանա, հասկացա՞ր, էլ ուրիշ ոչ մի հնարք չկա, հասկացա՞ր, դե հիմի կնա։

Պատմեց՝ Ա. Սմբատյանը 1968 թ.։

ԻՆՉՊԵՍ ՊԵՏՔ Ա ՊԱՐԱԿԵԼ

Մե Հանդամ մե շատ չաղ կնիկ Ռաման Իվանիչին Հարցրավ, Թե ինչպես անի, որ ինքը պարակի։

Դոխարըը մտիկ ավավ կնդանը ոտից մինչև կլոիլը և ասավ.—Տուր պարտավոր եք ամեն օր, օրը մե քանի հանգամ, կլոխներտ տանել աջից դիբա ծախ, ծախից դիբա աչ։

-Հենց ե՞տ դոխարը։

-- Հա՛, տիկին, հենց էա, էլ ուրիշ ոչինչ։

-իսկ ո՞ր վախար, դոխարը։

— Եփոր ծեզի պատվըմ են բոլ-բոլ Հաշ, յա գոմշի սերով ղափա, բոլ Թխվածքով։ Էտ վախար տուք պետք է կլխի կտրական նշանով Հասկացնեք, որ շատ կուշտ եք, Հասկացա՞ք,— ասավ գոխարրը չաղ կնգանը։

ՁԱՏԿԻ ԼՈԲԻՆ

Շատ առաչները մեր տերտերները Էնքան անկրակետ ին, որ ավետարան, յա ժամի ուրիշ կիրբեր իսկի ձեռքերը չին վեկալում, պայց ինչ որ իմանրմ ին, դիփ անդիր էր։

Տեր Թաթևոսը ղատիկից առաջ 49 դանա լոբի հաշվըմ էր և քցում իրա փարաջի ջեբը, որ իրա իմացածով նշանակում էր մեծ պասի օխտը շափաթը։ Մեծ պասի առաչի օրվանից Տեր-Թաթևոսը ջիբից մե-մե լոբի հանըմ էր և դեն էր քցում։ Մնացածների հաշիվով նա իմանըմ էր, թե մինչև դատիկ քանի օր ա մնացե։

Մե օր տերտերակինը շատ թավաքալ տերտերի կլխին օյին պերավ։ Նա վեկալավ մարթի փարաջեն, որ սրփի, լաքեքը հանի. Թափ տալու ժամանակ փարաջի մեչից լոբիքը սաղ թափվան դես ու դեն գլորվան։ Տերտերակինը մնաց շվարած, ի՞նչ անի. վախացավ որ տերտերը կարող ա վրա հասնի, ջալդ մե հափուռ լոբի վեկալավ, լբցրավ տերտերի ջիբը և փարաջեն կախ տվավ։

Սրանից եդով տերտերը ըստակ կորցրավ լոբիի հաշիվը։ Եփոր իրա ծուխից մեկն ու մեկը հարցնըմ էր տերտերին, իե եփ ա դատիկը, նա շատ խեղճացած, կլոխը հափ տալով, ասըմ էր. «Ախր, ի՞նչ ասեմ, իե որ ջիբիս լոբիին մտիք տանք, ա՞յ բալամ, էս տարվա մեջ իսկի դատիկ իլելու չի»։

Պատմեց Ա. Սմբատյանը 1968 թ.։

ՎԱՅԹՄԱԶԱՆՑ ՄԻՔԵԼԸ

Մելիքսեի Մովսիսյանը, որն անձամբ մասնակցել է Ղղլարի հայ կտրիճների շարքերում 1831 Թվին Ղաղի-Մոլլայի հրոսակախմբի դեմ կռվելիս, այդ կռվի մասին Թողել է ձեռադիր-հիշատակարան իր սերունդներին։ Հուշերը գրված են Ղղլարի բարբառով,

«1831 թ. նոյեմբերի Լ-ը գիրագի օր էր։ Էն
սև օրը գյանքըմս չեմ մոռանա. մինչևի օրս էլ
կասես աչկիս առչևըմն ա։ Էն վախտը ես քսան
տարեկան տղա իմ։ Աստվաձաձնի ժամի տրռանը
Հինդերներիս Հետ աշուղ ինք Հաղ անրմ։

Մին էլ մե Հուշտուրմա ղալմաղալ պացրացավ մեր քուչի վերևը։ Դեսից-դենից Հառայ ին տալիս՝ «Էկա՜ն, էկա՜ն, Հարա՜, տարա՜ն…»։ Մեր Տաղը Թողանք, մենք էլ վապ տվանք քուչից քուչա. «Ո՞վ ա էկե, ումի՞ն տարան»։ —Խալխը կլոխները կորցրած փախնըմ են։

«Ղազի-Մոլլեն կալիս ա քաղաքը Թալանելու։ Երկու Հազար չեչենցի ծիավոր Թերեքը անց են կացել, որդե որ ա վրա կտան, դե, փախեք, բերԹը մտեք, կլոխներտ աղադեք», Հառալ են տալիս չորս գումանից սարսափած ղղլարցիք։

Կնանիքը ոտապաց, կլխապաց, էրեխեքին ղուչաղած փախնըմ ին դիպա բերքը։ Մարքիկեքը իրանց մոլորված էրեխեքնին Հավաքըմ, որը կընկանն էր կորցրել, որը իրա տան օսկի-էրծաքը շլակած, քրտինքը էրհսին ծլծչելով, վազ էր տամ։

«Բերթը փախե՜ք, բերթը» բղավում ին չորս գումանից։ Էս չփոթ ճիչերին միացան ժամերի ղանգերը՝ դա՜նգ, դա՜նգ,, դա՜նգ... Ղաչաղները Թերեքից դուրս էկան Թե չէ, ծիերը ծռան դիբա Աստվածամոր ժամի քուչեն։ Առունածարավ անՏավատները կրակ ին մաղում աչ ու ծախ, ամեն պատահողի, փախնողի անխնահ դյուլյախորով ին անրմ։

Մեկ էլ կոխքի քուչից նրանց առչև տուս էկավ փախնողների մե խումբ։ Սրանց մեջ էրկու տղամարի, մնացածը դիփ կնանիք, ախչիկեք, էրեխեք, բոխչերը չլակներին փախնըմ ին դիբ ս բերթը։

Ղաչաղները սրանց որ տեսան, Հառայ տվան «վո ր», գժված ծիերը քշան սրանց վրեն։ Գը ո, գր ո, գր ո. լսվավ թվանքների գոգռոցը, պսպը-ղան խնչալները. մի մունութում թոգի, մուխի մեչը կորան խալխը։

Ես տեսամ էս ստրսափը, սիրտս կասես Հաթավ։ Վաղ տալով կնացիմ տուն, տեսնեմ տանը օչով չիկա... Մերս ու էրեխեքը բերք ին փախեւ Ես վեկալամ Հորս մենձ խնջալը, քվանգը և կեծակի պես տուս քոամ. ինքս էլ բղավոմ իմ. «Տղե՞ք, շուտ յարտղ վեկալեք, տուս էկեք, կնանք կովենք խալանչիքի հետ, ամոք պան ա, որ մենք նրանց չի ախս ենք»։ Բայց ծենս լսող չիլավ, բուչեքը տառտակ, Հայաքների տուռները պաց-պաց, օչով չէր մնացե, դիփ փախել ին։

Վաղ տալով ես ինդամ մե խալվաԹ քուչա, ուր տեսամ մի խումբ կտրիճներ, սրանց մեչըմր ՂայԹմաղանց Միջելը։

Ես առանց խոսքի միացամ տղերքին։ Ո՞վ էր Ղայիմազանց Միջելը։

Սրանց տունը Ղղլարի լավ օջախներից մինն էր։ Սրանջ հինգ ախպեր ին։ Լավ ին ապրըմ, տունը միշտական բոլ և ուրախ էր։ Հունարով տղերջ ին՝ լավ բաղմանչի, լավ երք ասող, լավ սազ աժող, լավ էլ քեփ քաշող։ Սրա վրեն ավելացնենք և էն, որ մեծով, պստիկով, դիփ էլ քաջ ին, Թուր ու Թվանգի հետ հաղ ին անըմ, վախ ասած պանը չին իմանըմ։

Եփոր քաղաքըմը ղալմաղալ է պացրանըմ, Միքելը իրանց Հացի դուքանըմն ա իլում. տուս ա կամ, փախնողներից և Թվանգների դո**ւդւ**ոցից Հասկանըմ ա, որ լավ պան չի կատարվըմ քաղաքըմը, ջալդ տուն ա կալիս։

Սրանց տունը Աստվաձաձնա ժամի ջուչումն էր։ Եփոր Հասնըմ ա ջուչի կլոխ, տեսնըմ ա, որ անՀավատները լջցվել են ժամի Հայաթը։ Միջեյը շրշմված կայնըմ ա, ծունկերը կտրվըմ են, պայց ինք իրան Հավաքըմ ա, և նափասը կտրված իրանց տուն ա Հասնըմ։ Ի՞նչ տեսնի, իրա չորս ախպերը պատրաստ, մեչքերը կոտիկով պինդ կապած, թափանջեքը և խենջալները մեչը խրած, չերքեղի մաղալու թվանգները ուսերին, սուրերը ձեռքերին, իրանք էլ Հոկ-Հոկ պատի մոտ կայնած սպասում ին ղաչաղներին։

— Ատա, տնաքանդներ, ի՞նչ էք էստե տնգվել, կայնել։ Էնդե դաչաղները մեր ժամը Թալանըմ են, աուք՝ էստե քնած եք։ Հը՞, շնորքի համա՞ր էք կապել էս յարաղները։

— Լավ, ապի,—ասան ախպերները,—բա ի՞նչ անենք, ախը մերոնք տանն են, ջահիլ, պառավ, ո՞ւմի հուսով Թողնենք նրանց. եԹե մենք կնանք, սրանց ո՞վ մտիկ կտա։

— Լա՛վ, տղերք, էսպես կանենք. Մելքո՛ն, տու կհավաքես մերոնց, կտանես դուզ բերքը։ Իսկ տուր իրեքանքտ իմ հետ կենաք ժամի հայան։ Վախանալը Ղայնամազանց համար չի ասված։ Դե, տվեր նվանգս, խնչալս, շուտ արեք, կնանր ժամ, էն ղաչաղներին շանսատակ անենք։

Միջելը ասլանի էր նման, Թվանգ, խնջալը
վեկալնելը և տուս Թռնելը մեկ իլավ։ Տուս էկավ
բուչա, էրեսը խաչակնջավ, ախպորներին ծեռով
նշան արավ իրան ետևել։ Եփոր Հասան ժամի
ՀայաԹ, նրանց աչքի առջևումը էնպես մե զարՀուրելի պատկեր պացվավ, որ տեսնողի մաղերը
բիղ-բիղ կայնան։

Ժամի տուռերը ճառԹված, դյուլլեջով ծակծրկված, պատերը ներկված առունով, չորս գումանը սպանված հավատացյալներ։ Սրանց մեչն էր Տեր-Սահակը և տիրացու Մաղաջիան, որ արունաշաղաղ վեր ին ինպած, Մե ջիչ էլ դենը խեղճ ժամկոչը փչել էր հոջին։

Տեսնըմ են ճառնված սուրփերի պատկերք, մեկի երեսի էրծանն էր պոկված, մեկելը խնջալով ծակծկված, ոտնատակ իլած խաչեր, սկիճներ, ճաղեր, շուրջառներ, շամդաններ։ Ղաչաղներ ինչ որ կարացել ին, տարել ին, մնացածն էլ ոտերով ճարնել, առունով շաղաղել...

Եփոր էս բոլորը տեսնըմ ա Միքնլը, սիրտը տակն ու վրա ա իլըմ, աչկերից արտասունք ա ժափվում։ Միտկըմը ասում ա. «Լա՜վ, ես ծեր Տախիցը կկամ»։ Իսկ էնտեղ ՀայաԹըմը էտ ղղվելի ղաչաղները իրանց խուրջինները Տա լքցնըմ են էրծաԹի խաչերով, ժամի անոԹներով։ Մե ղաչաղ ժանգակին շուրջառները քցել ա ժամքի վրեն, մե Տայ կնիկ էլ նստացրել իրա քամադին, և ստիպում ա, որ կնիկը պինդ բռնի իրա կոտիկից։ ԽեղՀ կնիկը ամոԹից Տրաժարվըմ ա ղաչաղի մեյքը պոնել։

Միջելի սիրտը չի դիմանըմ, Հրսից ատամները կրճտացնըմ աւ Մեկ էլ մե բրդամ բղավըմ ա.---Քուլրի՜կ, ծիից ցած արի։

Պայց կնիկը չի կատարըմ Միբելի խոսկը։

— Քույրի՞կ, բեզ եմ ասըմ, ցած արի ծիից։ Նա տեղից վախանըմ ա ժաժ կա, որ ղաչաղը իրան չսպանի։

— Ախր, ինչպես ցած կամ, ախպեր, չեմ կարնըմ,—ամաչկոտ ծենով ասըմ ա կնիկը։

—Ինչից ես վախանըմ. էս սհանիս էտ ղաչաղներին ես շանսատակ կանեմ, դե՜, շուտ ցած նոի։

—Ախպեր ջան, չեմ կարնըմ, պատճառավոր եմ։

— Ցած դիր կնդան,—բղավում է Միջելը ղաչաղի վրեն,— Թե չէ կլոխտ տասը կտոր կանեմ։

— Ես քու կլոխը քսան կտոր կանեմ, գյավուր, ասըմ ա ղաչաղը և թվանգր պացրացրնըմ։

— Քույրի կ, մի վախացի, — բղավում ա Միբելը և կրակրմ ա։ Ղաչաղը հավի պես փռվըմ ա
տափին։ Լա ժամանակ մե ուրիշ ղաչաղի հետ իրա
հաշիվն ա տեսնըմ Միջելի ախպերը։ Մեր ղոչաղ
Միջելը դաստի ծիից ցած ա պերըմ վախացած
հայ կնգան, նստացընըմ ա ժամի գավիթըմը,
սիրտ ա տալիս։

Առանց ժամանակ կորցնելու Միջելը և իրա ախպերները հավաքըմ են սպանվածների յարաղները, հավաքըմ են ժամի անոթնները, ժամաջապիկների մեջը փթաթում, կապում են և պարցում ծիերին, իսկ մեկի վրեն նստացընըմ են հայ կընդան և տանըմ են դուզ իրանց տուն։ Էստեղ Միջելը իրա ախպորներից մեկին պահապան ա կայնացնըմ։

ժամը Թալանելուց հդով ղաչաղները անկըշտում կելերի պես, ծիերին քշում են դիբա բաղարը, բայց շատ ծանդր են առաջ կընըմ, պատճառը՝ որ տեսնըմ են պաց տուռներ, մտնըմ են տուները, տակն ու վեր են անըմ, օսկի, էրծաթ, պղնձեղեն և ուրիշ Թանգադին պաներ Թալանըմ են, քուչումը պատահողին սպանըմ են, սպանվածներին տկլորըմ, լեշերը կտոր-կտոր անըմ։

Էդպես, մինչև Թալանչիքը բազար կը հասնին, Միջելը իրա հինգերներով Թողան իրանց տունը և ասլանի պես ինդան բերքը, որդե համարյա սաղ քաղաքը պահ էր մտել։

Միրելը մե պացր տեղ ա պացրանըմ, էնդեդից սկսըմ ա բղավել. «Տղե՛րք, էսօր էն օրն ա,
որ մենք մեր չահիլ ջոմարդությունը պետք ա
շանց տանք։ Ով որ իրա հավատը, իրա ծնած քաղաքը սիրըմ ա, թող ղոչաղ կովի, ամոթ ա մեղ
համար, որ մե հափուռ ղաչաղների չկարնանք
ախտել։ Որդե որ ա նրանք բազար են մտնելու,
մեռնենք, մեռցնենք, պայց մեր քաղաքը չտանք
հառամների ծեռքը»։

— Բարութ, գյուլլա չունենը, ինչպե^ս կրու վենը,—ասան տեղաեղան։

—Ես կճարեմ, միայն Թե տուս էկեք,—խոսկր կտրավ Միջելը։

Սրա կարձ, կտրուկ խոսկերից տղերքը սիրտ առան, մե ծեն իլան և ասան. «Մենք քու Հետ ենք, Միքել ախպեր, մեռնենք, պայց չի Հանձնըվենք»։

Միջելի ջոմարդությունը տեսնելով, նրա խումբին են միանըմ մև ջանի ջանավար տղերջ, սրանց մեչ կտրիճներ Աթլ Կոկորը, Մաթիանց Գրիջորը, Գուղերզիանց Կալուստը, Փանոսանց տղերջը, որ տառտակ ծեռով կել ին խեղդըմ և ուրիշները։

Միջելը իրա անվախ հինգերներով կընըմ ա դուզ բերթի նաչալնիկի մոտ և պահանջըմ ա նրանից օջնական զորջ, բարութ, գյուլլա։

Պայց նաչալնիկը չի վռազըմ և մինչև նա միտք ա անըմ՝ տալ Թե չի տալ յարաղ, Միքելը, իրա ախպերները, ԱԹլ Կոկորը, ՄաԹիանց Գրիքորը, Փանոսանց տղերքը և ուրիշ տղերք ինգնըմ են բերԹի զենքատուն, տուռները կոտրտըմ են, Հափշտակըմ են յարաղ, բարուԹ, գյուլլա և բաժանըմ իրանց մեչ։

Ահա հիցուն-վացուն ջահիլ հայ տղերք, իրանց առաջնորժ Միքելի հետ բերժից ցած են ժափվում և մտնըմ են բազար (բերժը բազարի կողջին էր)։ Էս կատարվըմ ա էն ժամանակ, եփոր ղաչաղները հակառակ գումանից մտնըմ ին բազար անհոգ ու բեխաբար։ Մեր քաջերը դուքանների քամագը ժաք մտած, էնդիան նշան են պռնըմ և ժըվանդներից կրակ են պաց անըմ ժշնամիների վրեն։

Ղաչաղները քառասունով, հիցունով հասած տանձի պես ցած են Թափվում ծիերից։ Միավորների մեչ շփոթ ա ինգընըմ, չեն հասկանըմ, թե էս կրակոցը որդիան ա։ Միջելը մե բրդամ տուս ա կալի ու նշան պոնըմ նրանց բայդաղչի Մսրրխանի ճակատին, սա «յա՜, ալլահ» ասելով, փըռվըմ ա. սրա հետ շատ ղաչաղներ իրանց ստանալուն ստանըմ են։

Մե գումանից էլ Կոդերզիանց Կալուստը Հեծնըմ ա բերթի վալի վրեն, էնդե տրած թուիր մե բանի անգամ տռաքացնըմ ա, սաղ քաղաքը դղրդացնըմ, ղաչաղների սիրտը ձաքացնըմ, լեղապատառ ա անըմ։

Եփոր Թոփերի ծենը լսան, ղաչաղները և և իրանց աչկի առչևըմը տեսան սպանված բայդաղչի Մսրր-խանին, աչկերը մԹնավ, մե բրդամ ծիերի կլոխները ծռան դիբա Թերջը և ջալդ Թափվան Ճուրը ու կորան դամիշների մեչ։ Մե խոսկով, էն տեղը ինդան, որ մե մուկի ծակը հազար Թումանով կառնին։ Կնացին, ոչ պարով ին եկե. իրանց հետը տարան շատ Թալան և եսիր։

Հայ կնանիքն էլ անմաս չմնացին էտ սարսափելի կռիվի մեչ։ Ղաչաղները փախնելու վախտը նրանք տուների կտուրներից հեփ տված ճուր ին Մափըմ ավաղակների կլխին, քարեր ին շպրտըմ և պատի ճղկերքից տաք-տաք գյուլլեք Թավաղա անըմ անկոչ դոնադներին։

Ղաղի-Մոլլան սպանվեց ղենքը ձեռքին 1832 Թ. Գիմրի աուլի (Դաղստան) մոտ ռուսական ղորջերի Տետ ունեցած ընդհարման ժամանակ։

ԺՈՂՈՎՐԳԱԿԱՆ ԵՎ ԳՈՒՍԱՆԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ, ՊԱՐԵՐԳԵՐ, ԽԱՂԻԿՆԵՐ

ՄԵՐ ՔԱՂՈՒՄԸ

Մեր բաղումը կանաչի, Հուղքը ճուղքին նման չի, Հարս-ախչիկ շատ եմ տեսել, Ոչ մեկը յարիս նման չի։ Ախ, անուշ, ջան անուշ, Իմ սիրական Հայկանուշ։

Այ բաղմանչի, բաղմանչի, Բաղս բաղիդ նման չի, Քաղաքում տղերք շատ կան, Մեկը մեկին նման չի։ Ախ, անուշ ...

Ախչի, անըմդ Շուշան, Շոր ես Հաքել շխշխան, Խելբս տարար, ջան Շուշան, Օսկի մատնիս քեղ նշան։ Ախ, անուշ ...

Ունքերդ կամար-կամար, Էկամ Ղղլար քեղ Համար, Կաշխատեմ օսկի քամար, Քու պարակ մեչքի Համար։ Ախ, անուշ ...

Մե բարձ ունեմ նախշած ա, Ցարս վրեն քնած ա. Նրա աչկունքին մեռնեմ, Մե քիչ ռանգը Թռած ա։ Ախ, անուշ ...

Դարիվեր ճուր ա դնում, Հարցրեք՝ ո՞ւր ա գնում, Քենուն մահանա արած, Սիրածի տուն ա գնում։ Ախ, անուշ ...

Դու նստել ես դոշագին, Ուշկ ու միտքը փեշագին, Խմել ես կարմիր գինին, Հոտ ես քաշում մեխակին։ Ախ, անուշ ...

Սանդո, նստել ես կարի, Ալ ախալուղ մի կարի, Ռամանին տարան Սիբիր, Պետք ա սպասես տաս տարի։ Ախ, անուշ ...

Ալ ախալուղ կարել եմ, Ալ կոճակն էլ շարել եմ, Տանըմ են տանեն շան պիճին, Նրանից լավին ճարել եմ։ Ախ, անուշ ...

Մեր բոստանչի Վարքանը Ցանավ իրա բոստանը, Շատ շոք արավ ամառը, Չորացավ սաղ բոստանը։ Ախ, անուշ ...

Սիրականը լավ պան ա, Ոչ շաքար ա, ոչ տառն ա, Թե որ ատամին կպավ, Դիմանալու հեչ պան ա։ Ախ, անուշ ...

Մեր բաղումը Թորոսը,

Ծեն էր տալիս խորոզը, Պոչը տափին քսելով, Պար էր գալիս Հորոսը։ Ախ, անուշ ...

Մեր Թամադեն Հոջի ա, Օջնականը լոթի ա, Էրկուսով մեկ պարում են, Դափ ո, զուռնեն զոռում են։ Ախ, անուշ ...

Ախչիկերի մոդա ա, Տուֆլիքը սուր կրունկով Սիրուն սազով տղա ա, Տեխնիչեսկի ֆուրաժկով։ Ախ, անուշ ...

Հոոոմ տոտեն շատ չաղ էր, Երկու աթողը կնստեր. Պապիրոզը պերանին Անկայնելի կխոսեր։ Ախ, անուշ ...

Ես մի ջա՞ել շոֆեր եմ, «Սուտբեկերի» վրեն եմ, Եփոր յարիս տեսնում եմ, Տորմուս տալով կայնում եմ, Ախ, անուշ ...

Մեր բախչումը կանաչի, Ճուղջը Ճուղջին նման չի, Թոբուն-Թոբուն գալիս են, Ոչ մեկը յարիս նման չի։ Ախ, անուշ, ջան անուշ, Իմ սիրեկան Հայկանուշ։ Այս եռզի խոսքեռը ճաղուղել են Աննա և Մովսես Մովսիսյանները։

ԵՂՍՈՅԻ ԵՐԳԸ

Եղսոն նստել՝ բուրդ կրգզի, Աղունակի հետ կխոսի։ Հո-ո-ո-ո Եղսո ջան

Եղսոն արագ ման ա գալիս, Գոզնոցները ժաժ ա գալիս։ Հուուուս ...

Եղսոն ընկավ մեր դուքանը, Կանֆետները՝ իր գրպանը։ Հո-ո-ո-ոԵղսոն գտավ սիրականին՝ Բեղը սրած ծուռ Սիմոնին։ Հուր-ուր- ...

«Սա ա, որ կա իմ սիրածը, Մեզ վկա ա ինքն աստվածը»։ Հո-ո-ո-ո- ...

Սիմոնը կասի, «Եղսոս լավն ա, Առանց խոստում դուռ չի բանա»։ Հո-ո-ո-ո- ...

Եղսոն սադափ գոտիկ կուղի, Քոթուկ ոտին մաջիկ կուզի։ Հուր-ո- ...

Սիմոնը կասի. «Կտամ,—կասի,— Ինչ որ յարիս սիրար կուզի»։ Հու ո- ո- ո- ...

ՆիկՈՂՈՍԻ ԵՐԳԸ

Անցյալ դարի վերջում Ղղլարում ապրում էր աշուղ Քոռ Նիկողոսը, որը նվադում էր Թաու Նրա Հորինած հրգերից մեղ Հասել է այս միակ հրգու

Վառա, վառա, հս վառա,
Կրակըս Ֆրագ առա,
Հանգստություն չունեցա,
Մինչև փափագս չառա։
Վառա, վառա, ես վառա,
Ամբողջ Ղզլար ես վառա,
Ղզլարում Հաղ ասելով
Մի մեծ բախտի տեր դառա։
Վառոյիս որ ես տեսա,
Ուշջից, մտջից գրկվեցա,
Վառա, վառա, ես վառա,

քեՖԻ ԵՐԳ

Թե սիրում ես Թամաշա, Պիտի լինես բաղջումը. Ինչ են անում Համաշա Մարդիկ իրանց բաղչումը։

> Ծալապատիկ ծառի տակ Մեր լոթիջն են նստոտել, Չաթվարներն ու գավաթներ Իրանց առջև են դրել։

Մին մինի կենաց խմում, Մեռելոց ու կենդանյաց, Մին մինի բողաղ խրում Շամփուրներով խորոված։

Քաչալ գլուխ զուռնաչին Հառալո ա հա փչում, Իսկ դաուլի դմփոցը Մարդու ականջ ա տանում։

Աչքը ճակտին ա Թռել Մեր պատվելի Ղզլարցու, Լեզուն դամաղին կպել Պոկ չի գալի դինուցը։

> Դմփացնում են դահիրա Իրանց փափուկ մատներով, Պար են գալիս լեզգինկա Աղունակի ոտներով։

էս են անում Համաշա Մարդիկ իրանց բախչումը, Թե սիրում ես Թամաշա, Պիտի լինես բաղջումը։

> ԱԼ ՑԱՑԼՈՒՂԸ (Երգով պար) Աղջիկ

3այլուղս կորավ ձեր դուռը, Սրտես դուրս չի գա մոմուռը. Բախտն ինձ զցեց էս Հուրը, Սիրուն տղա, տուր յայլուղս։

Snu

Քո յայլուղը ինձ մոտ չկա, Երդըվում եմ, Հոգիս վըկա. Ով գտել է, Թող բերի տա, Սիրուն աղջիկ, բու յայլուղը։

Աղջիկ

Ցայլուղս յարիս բաշխածն էր, Օսկի Թելերով նախշած էր. Պատկերս վըրեն քաշած էր, Սիրուն տղա, տուր յայլուղըս։

Տղա

Զահիլ-ջիվան սարերն ընկա, Ցավոտ սրտիս ճար չի գտա. Քու սերն ինձի հոգի կրտա, Թող ինձ մնա ալ յայլուղդ։

Աղջիկ

Ախ, ի՞նչ ասեմ ես իմ մորս, Կամ ի՞նչ պատմեմ ազիզ Հորս, Խաբար կըտան մեծ եղբորս (2) յարո ջան, Սիրուն տղա, տուր յայլուղս։

Snu

Սևուկ աղջիկ, սպիտակ Հագի, Առ յայլուղդ, վերքս կապի, Սիրուդ գերի, ինձ մի տանջի, Էրված աղչիկ, առ յայլուղդ։

በሮሀኮ ቴሮዓ

Առավոտ է, դնանք անտառ, Հաղրենք մեր Թուր ու Թվանդ, Որսանք բադեր, փասյան կայտառ, Տապկենք, ուտենք, կրշտանանք։

ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ԵՐԳ

«Ուսի եւգը» և «Հաւսանիքի եւգը» հաղուդել է Գևուգ Ցիւուլնիկյանը։

ԿԱՆԱՆՑ ՍՈՒԳ

Դու որ գնում ես, Ինձի ումի աբովն ես Թողնըմ, Այ աղիզս (այրին իր ամուսնուն Թաղելիս)։

Քու բոյ բուսանին մեռնեմ, Քու լիքը յայլուղին մեռնեմ։ Ինձ էլ Հետդ տար, Գրիգոր ջան։

, ԼԱՐԻ ԹՄԲԼԱ

0 , ինչ քաղցր պան, Իլել կոնծապան, Կոնծել միշտ գինի, Թափառել միշտ անպան։ Լարի Թմբլա, լա , Տա , Տա , 0՜, ինչ տառը պան, Իլել ԹղԹապան, Տարվել միշտ փողը, Կլխին տալ սև Հողը։ Լարի Թմբլա ...

Անպոչ նապաստակ, Պոչով ավանակ, Իվան Նիկիտիչ՝ Աշխարհի փրկիչ։ Լարի Թմբյա ...

ԵՐԳ ՎԵՐԳԻՆԻԿԻ ՄԱՀՎԱՆ ԱՌԹԻՎ

Ախ, իմ բալես,
Ազիզ բալես,
Ջան բալես,
Հեր Թողեցիր,
Մեղի տխուր,
Ջան բալես։
Սիրտներիս մեջ
Վերջ Թողեցիր,
Ջան բալես։
Ո°ւր գնացիր
Մեղնից Հեռու,
Ջան բալես։

Քեզ Հիշելով Մեր Վերգինիկ, Ջան բալես, Չենք մոռանա, Մեր նազ աղջիկ, Ջան բալես։

Ախ իմ բալես, Ազիզ բալես, Ջան բալես, Չենք ունենա Քեղ պես աղջիկ, Ջան բալես։

Այս երգը նուինել է Աթանես Ալեքսանյանը իր դստեր մանվան առթիվ, 1889 թ.։

ՈՂԲ ԼԵՎՈՆ ՔԱՆԱՆՑԱՆՑԻՆ

Տխուր Համբավդ որ Հասավ, ցնցվեցավ Ղզլար, Քանանյանց. Անբախտ ժողովուրդը սրտով տրտմեցավ իսպառ, Քանանյանց. Ջօր ու դիշեր ջեզ ցավով են Տիշել, ով աշխարհ, Քանանյանց. Դեմջով Թշնամին ուրախ էր, բայց Հոդով ակար,

Դեմքով Թշնամին ուրախ էր, բայց Հոդով ակար, Քանանյանց.

(Այս ողբի հուինողը հայտնի չէ)։

ՂՁԼԱՐԻ ԵՐԳԸ

Վերի կողմը Դաղստանն է, բարձր սարեր ունի, Ղգլար, Երկու Հարյուր տարվա քաղաք, անցած դարեր ունես, Ղզլար, Չորս օրյորդից պատրաստված ես, այդպես անցքեր ունես, Ղզլար, Այգիներդ օգուտ կտան, բազում Հոտեր ունես, Ղգլար։

Երբ կփոխվի, գարուն կգա, կբողբոջեն ծաղիկներդ, Վարդապսակ այգիներում քաղցր կերգեն մուզիկներդ, Հարս ու աղջիկ ձեռք կբերեն վարդ ու շուշան, մեխակներդ, Եդեմական դրրախտի պես կարմիր խնձոր ունես,

Հողդ անուշ, ջուրդ անուշ, քեզ ուրիշ բան պետք չի, Ղզլար, Մեջիդ եղող ղարիբներն էլ չեն ուղում ետ վերադառնալ,

 $\eta_{\eta I \mu I l l}$

Ճոխ սհղաններդ տեսնելով՝ միշտ են ուզում ուրախանալ, Ամառվա սաստիկ շոգերին Թանձր Հովեր ունես, Ղզլար։

Լեռնական, Թե նողայները բազում կգան մշակներդ,

Բաց կանեն քո այգիներդ, կբազմանան խաղողներդ, Ամեն տարի մենենիկով՝ կհիշենք ձեր նախնիներին, Ջան ասելով, ջան կլսեք, քաղցր օրեր ունես, Ղգլար։

(Երգր նորինված է XIX դ. սկզբին, նեղինակն աննայա է։ Երգի խոսքերը նաղորդեց Սոնա Կարապետյանը)։

¹ Տոնաիսմբություն, անվանակոչություն։

ՂՉԼԱՐԻ «ԿՈՒՊԼԵՏՆԵՐԸ»

Մեր Ղզլարը առաչ գնաց, Ամեն քուչում պիվնոյ ա պաց, Աշխատանքի տուռը քԹան, Գինիի տեղ պիվա խման։

Էս մեր բաղի մեչտեղումը, Մե մենձ փանառ կա որ կախված, Մուժ դիշերը սեյր անելուց, Տեսնում ենջ շատ վախտր Հանդած։

Մեր մենձ ջուչեն ցարսկի դառավ, Ցեխից դուրս գալ տժվարացավ. Արաբեջը բանմըշում են, Հանողները խեղդվում են։

> Մեր բաղերին ղռավ տարավ, Աղի արտասունք լացացրավ, Նրա տեղը Հինգ գուլյանին Ղվլարցիքին զբաղեցրավ։

Մեր ցավերի ԹունդուԹյունից Մենք ես տարի մուզիկ պերանք, Նրա վարձը լրացնելով, Մե գույյանին ավել սարքանք։

> Մեր ծախոսերը լավ ա գնում, Գինին ծախում, վեքսիլ առնում, Լեղուներս Հանած պառում,

Մանդրացնելու տեղ չենք բβնում։

ժամանակը վեջսիլների Տասը ամսից ա Թամամվում, Գնում ենք փող ըստանալու, Փողի տեղը երգ ենջ լսում։

Հուինել է Մատթեոս Նալրանդյանը, Ղգլաւ, 1910 թ.։

ՂԶԼԱՐԻ ՔԵՓԵՐԸ

Ղզլարի ջեփերը Տեսնելու պան են, Ղզլար եկողները Շատ գոհական են։ Ախր, ո՞վ չի սիրի Ղզլարի գինին, Կամ ո՞վ չի հավանի Ձաղլիկ կուրկուրին։ Իսկ ղըյմով փլավը,

Սև-սև խավիարը, Եղոտ շամայեն։ Կամ գոմիշի սերը, Նազուկ, փախլավեն,

0", իրա նմանը, Հավատեք չունեն։ Հարիսեն խոմ ճոկ պան ա, Անմահական ա. Սրրա հետ սև գինին Լափ սադական ա։ Թամադեն գովըմ ա **Ճա**շ պատրաստողին, Նրա կենաց Թասերը Ձնգում լազաԹին։ Եմիշն ու հավողը Շատ քաղցրահամ են, Ղգլարից էլ դուսը Լավ ընթունված են։ Օխնրվի էն հողը, Քաղցր հավողը, Օխնվեն ծևոքերը՝ Բերք ստեղծողները։ Ղգլարի քեփերը Տեսնելու պան են, Ղպլարի Հյուրերը Շատ գոհական են։ Թող Հայի սեղանը Միշտ ուրախ իլի, Թող Ղգլարի գինին Ծեղ անուշ իլի։

Հուինել է Ս. Մկստումյանը։

ՈՐՔԱՆ ՈՒԶԵՑԻ

Որքան ուղեցի մի այ վարդ քաղել, Որ բուրմունքի հետ փշեր շունենար, Որքան ցանկացա սրտանց ծիծաղել, Որ ծիծաղիս մեջ վիշտր չխաղար.... Որքան ուզեցի մի երգ Հորինել, Որ կրծքես ուրախ ու զվարի խոչեր, Որքան ցանկացա մի կույսի սիրել, Որ իր կրծքի տակ օձեր չպահեր։ Վարդն առանց փշի ինձ չր պատահեց, Որքան մոտեցա, ձեռներս ծակեց, Ծիծաղից հետո միշտ դառը լացի, Ծիծաղն առանց վիշտ երբեք չզգացի... Երգս մրմուռի հեծեծանք դառավ Ու այրված սրտես այնպես դուրս Թռավ, Կույսն էլ ինձ սիրեց, հետո ուրացավ, Երբ ինձնից Հարուստ փեսա ունեցավ... Այս երգի խոսքի հորինողն է Արտաշես Ղա-

rիբյանը։ Ոտանավուր առաջին անգամ տպագրբ-

վել է «Մբմուտ» գբքույկում 1904 թ., Ս. Պետեբբուբգ։

ՇበՒՇԻԿ, ԱՂԶԻԿ

Շուշիկ, աղջիկ, Քեղի ասի՝ «Սիրտս նվեր եմ տալիս, Սերըս, երգըս Տխուր, մոմուռ, Գանձս քեղ եմ ես տալիս»։

Նուշ ծոցըդ բաց, Մուշ ծոցըդ բաց, Ցար ջան, ինձ ներս ընդունիր, Սև աչջըս լաց, Սև սիրտըս բաց, Ցար ջան, ինձ ներս ընդունիր։

Սևուկ, մևուկ, Անծայր, խավար, Աչհրըդ ինձ վառեցին, Քնքուշ, անուշ, Մատաղ, խաղաղ, Կյանքս սևով պատեցին։

0°, անգութ յար, 0°, անսիրտ յար, Ղարիբ, օտար մաշվեցի, Էդ աչքերիդ, Նուշ պաչերիդ Ծարավ, պապակ Հալվեցի...

Յար սիրեցի, Կյանք ասացի, Յարըս երես դարձրեց։ Աչքը սև էր, Սիրտը մութն էր, Հարուստ տղին սեր տվեց ...

Էն օրվանից, Սև օրվանից, Ղարիբ ընկած քուն չունեմ։ Ոչ մի սրտում, Ոչ մի գրկում, Սիրող ծոցում բուն չունեմ։

Օտար Հողում, Ղարիբ տեղում, Յոթ տարի ալ Հագնեմ, Սիրտս սև է, Վշտի ծով է, Թեկուդ վարդի մեջ ապրեմ։

Այս եւգի խոսքի նուինողն է Աւա. Ղաւիբլանը։ Տպագւված է «Մւմուռ» գւքույկում, 1904 թ.։ Եղանակը ճաղուղեց բժիշկ Սոս Բաղդասաբյանը։

ՋԱՆԴՅՈՒԼՈՒՄՆԵՐ (Խաղիկնեբ)

Ծառիս տակը մանիշակ, ջան գյուլում, ջան, ջան, Քեղ կանեմ յարիս շիշակ, ջան ծաղիկ, ջան, ջան։

Ամպել ա, ձյուն չի գալի, ջան գյուլում... Աչկերիս քուն չի գալի, ջան ծաղիկ...

Անձրև էկավ շաղալով, ջան... Կանաչ խոտը դողալով, ջան... Հրեն յարս դալիս ա, ջան... Ալ ձին տակը խաղալով, ջան...

Խնձոր ունեմ կծած ա, ջան... Չորս կողմը էրծախած ա, ջան... Ախպերս ուղավ, չովի, ջան... Առի` չարիս ղրկածն ա, ջան...

Հիցուն օր պաս եմ պահե, ջան գյուլում... Իմ սիրած յարի համար, ջան ծաղիկ...

Ախչի, մաղերդ Հուսի, ջան... Թուշդ էրեսիս քսի, ջան... Թուշդ տուր ինձ, մե պաչեմ, ջան... Աստված քու մորը պահի, ջան...

Սարի խոտը ծեղնե-ծեղ, ջան... Եղբայր երժանք միատեղ, ջան... Որ Հարամին վրա տա, ջան... Գրլուխս տամ գլխիդ տեղ, ջան...

Այ տղա՝ բաղի մեչին, ջան... Ոտերդ՝ շաղամեչին, ջան... Ինձանից քեղ ճար չիկա, ջան... Ես եմ քու Հաղի մեչին, ջան...

Ծառի տակը Հով քամի, ջան... Յայլուղս քամին տանի, ջան... Կլոիս ծոցդ դնեմ, ջան... Անուշ քունս կտանի, ջան... Պայր տեղը տուն ունեմ, ջան... Իմ դուշմանին սախտ կանեմ, ջան...

Իմ յարը խոով դնաց, ջան... Էն պացր սարով դնաց, ջան... Ես ծիտ դառա, նա՝ կաքավ, ջան... Էն սարով Թռավ դնաց, ջան...

Ճաղացս պանի, պանի, ջան... Դարդից քունս չի տանի, ջան... Քո պես մորը ինչ ասեմ, ջան... Որ ինձ մարթու չի տալի, ջան...

Ախալերս ծառի տակին, ջան... Սաղմոսը կռան տակին, ջան... Սաղմոսը գիր ա դառե, ջան գյուլում, ջան, ջան... Լեղուն բլբուլ ա դառե, ջան ծաղիկ, ջան ջան։

«Ջանգյուլումնեrի» խոսքեrը հաղոrղել են ղզլաrաբնակ Աննա և Մովսես Մովսիսյաննեrը։

ԽԱՂԵՐԳԵՐ, ԿԱՏԱԿԵՐԳԵՐ, ՀԱՆԳԱՎՈՐ ԱՍՈՒՑԹՆԵՐ

Ասա՝ վեց-վեց, չանդ ինզնի ցեց։ Ասա՝ օխտը-օխտը, ինդնես շան կողջը։ Ասա՝ ուժը-ուժը, ջրջրես ուղտի պուրժը։ Ասա՝ տասը-տասը, տառնաս մոլլի Հարսը։

Մեկ, էրկու, իրեջ, Համեցեջ, կերեջ, Ութը, իննը, տասը, Թժու ժանի սպասը։

Ուրբաթ, շաբաթ, դիրադի, Մամեն ինձի կթագի։

Այ Օվանես, Օվանես, Չափառի տակ ճուտեր հանես։ Ես կոխրչեմ, դու հավաքես, Էտ ի՞նչ մարթ ես, Օվանես։

Ջան, ջան դիրագի, Վայ էրկուշաբԹի, Մամա ջան, մամա, Փորս կցավի, Շկոլա չեմ գնա։

Տմբըլ, տմբըլ Հարսանիջ, Դիփ դնացին, ես մնացիմ։ (ասում են ոտները Թմրելուց)։

Չոլախ-չոլախ, չոլ քցի, Փոխանը հանի, դեն քցի, Եփոր մարԹտ տուն կգա, Առչևրմ սուփրա քցի։

Լղար-մղար մոնԹ Յուզբաշը Կես քիշերին կերավ խաշը, Նստած քնավ մինչև Հաշը։

8 перт ш, уперт ш, մрипей եմ, Ծոցս Հшу կш, петпей եմ, Ախչիկ կտաբ, կպաչեմ, Ձեր տա, շան պես կհաչեմ։

Ճարը-ճրաք երեխես, Ամալ դարման էրեխես, Դարդ մոռացնող էրեխես, Դարդի Հինգեր էրեխես։

էրհխես չիլի, ինչ կիլի, Մամի անգահը դինջ կիլի։

Մտիկ արա, հա՜, Աչկերտ կհանեմ, Տեղըմը կորեկ կցանեմ։

Դան, դան, դանոցը, Մեղրով լիբը բԹոցը, Սև օչխարի տմակը, Մութը տանը Տրագը։ Հայդա, փախնենք, նորահարս։

Ծիտ եմ, ծիտ եմ, ծլվլում եմ,
Աղունակ եմ, կլվլում եմ,
Հոր մորթած եմ, մոր կերած եմ,
Աղիզ քվոր լաց իլած եմ։ Թը՜ռռ...
(Երեխաները շուրջ բռնած, ձեռքերը իրար
վրա դարսելով ու ձեռքի կաշին քաշելով, ասում
են վերի քառյակը։ «Թը՜ռռ»... բացականչության
վրա ձեռքերը բարձրացնում են)։

ՇԱՏԱԽՈՍԻ ՄԱՍԻՆ

Ով շատ խոսի, բլբրլի, Օչիլ ուտի կոճրտալի, Շան պոչ ուտի, Ախպրից Ճուր խմի։ Լհղուին աչառ քցենք, Բալանիքը ղեն քցենք։ էրուց գիրագի **ա**, Կոկոն քաղելու ա, Կոկոն քաղեմ, դեդին տամ, Դեդեն ինձի գաթա տա, Գաթեն տանեմ չոբանին տամ, Չոբանն ինձի մի գառ տա, Գառը տանեն ասսուն տամ, Աստոծ ինձի ախոլեր տաւ Ախանը, ախանը, ջան ախանը, Գոտկի ծերին աբրեշում, Աբրեշում չիլի, կաց իլի, Սուփոհ ծերին սաց իլի։ Հավերին հայվա կտանք, Ղասերին բակլա կտանք, Թուրքի տղին Հուր կտանք, Ուուով խախած, շուռ կտանք։

Ախչի պարոն Կատինկա, Ոտիտ չունես բատինկա, Ղափիտ մեչին սեր չիկա, Պերանըմըտ համ չիկա, Ղզլար քու պես կին չիկա.

Դաշտեմուրովանց Մակոն Լավ էր պար գամ շալախոն, Իրա բոյը պստիկ-մստիկ, Ոտերը խոմ շատ կարճլիկ, Կլոխը միշտ պտուտ կտար, Ոնց որ իլեր պուրժի կծիկ։

երկուշաբնի՝ ծռահկ օր ա, Իրեքշափնի՝ տաշտի օր ա, Չորեքշափնի՝ հաց կնխեմ, Հինգշափնի՝ համամ կվառեմ, Ուրբանը՝ նուրքի գիրագի, Շաբանը՝ ջհուդի գիրագի, Գիրագին խո մեր գիրագին, Ասա, տեսնենք, ի՞նչ պան անեմ։ (ծույլ կնոջ վերաբերյալ)։

իմ անուշիկ աղջիկ սիրուն, Քեց սիրեցի ես Թաջուն, Դու Հե՞ր արար աշկարա, Որ մենք դառնանք մասխարա։ Խելք չմնաց իմ գլխում, Ման եմ գալիս ես տրտում Ախ իմ սիրուն սիրաՀար, Մենք Հե՞ր դառանք մասխարա։

ԱԶԱՏՑԱՆՑ ԽԵՉՈ

—Ազատյանց Խեչո բիձա, Գինիտ ծախա՞ր, իե՞ Հալա կա։ «Գինիջս որդե՞ ծախեմ, Կլխիս Հազար մե բալաՀ կա. Ուզում եմ սովդի խփեմ, Մետե էժան մոչալա կա»։

— Աղատյանց Խեչո բիձա,
Կյանքտ, ասա, ո՞նց ա։
«Բաղերին ղռավ խփավ
Կյանքը շատ տժվարացավ։
Գնա, հիմի կնիկ պահի,
Կովել ա, Թե շլյապա առ։
Ախր, շլյապեն որդիա՞ն կա,
Հաքըմըս շլղավ չկա։
Անտեր մնա շլյապեն,
Հետն էլ նրա մոգոնողը,
Արքայություն չի տեսնի
Շլյապեն մող քցողը»։

ԷՐԿՈՒ ՍԻՐԱՀԱՐ

Աղջիկը.—Իմ ազիղ հինդեր, իմ սրտի հինդեր,
Էտ քանի հանդամ էսօր անց կացար,
Աչքերտ քցած մեր տունի վրեն,
Սրտիտ մեջ պահած անուշիկ միտքեր։
Հեր չես ներս դալի, իմ հալից հարցնըմ,
Ախր չես ասրմ, Թե ո՞նց եմ ապրրմ,
Կոնե դաս, սրտիտ ցավիցը խոսես,
Մեկ-մեկ ինձ պատմես, սիրտդ հովացնես։
Ինձանից հարցնես, դարդերս քրքրես,
Ես էլ քեղ պատմեմ, միսիԹարվեմ։

Տղեն.—Իմ ազիզ օրյորդ, ախը ո`նց անհմ,
Որ ջու տան վրեն Համփա պաց անեմ,
Թե իրիկունը դամ, ծնողջտ տանն են,
Թե կես ջիշերին` ջունտ խանդարեմ,
Թե առավոտ գամ՝ խալխը կխոսեն,
Չար լեզուները մեզ կըբամբասեն,
Սաղ ջաղաջով կըխայտառակեն։
Դե ասա, աղիղ, էլ ո՞նց անեմ։

Սոնեն, Վանեն քնած են, Վարթք էրեսին փռած են. Ով որ տեսավ՝ Հիացավ, Մամի աչկը լիացավ։

Աչկ չըկպնի, Թող քնեն, Լավ էրազներ Թող տեսնեն. Էրկու շարժաղ քնած են, ՎարԹք էրեսին փռած են։

Ձ Մ Ե Ռ Ը

Էս տարի ինչ շատ ծքվար, Չիլի՞ մեզ ախպերացար. Քու ցուրտիցը լավ կերանք, Մինչի բողաղ կուշտացանք։ Չես Թողնըմ աչկ պաց անենք, Բաղերը կարքի քրցենք. Էնքան մեղ վնաս տվար. Հաշվելու չիկա հընար։ Թե ախպեր ես, նամուս կա, Վախտա էկավ, հերիք ա, Փասա-փուսետ հավաքի, Մե՛ր տունիցը տուս պրրծի։

Այս ոտանավորը Հորինել է այդեպա<mark>ն Ղարա</mark> Օվակիմանց Օվանեսը, (Ռոմանոս Մելիքյանի Հայրը) 1905 թ.։

Այդ տարի ձմեռը Ղզլարում ձգձգվեց, բաղմանչիները սկսեցին անհանգստանալ, քանի որ տևող ցրտերը հնարավորություն չէին տալիս այգիները ժամանակին բացել։

ԱՌԱԾ-ԱՍԱՑՎԱԾՔՆԵՐ

Ախչիկը մորը կքաշի, տղեն՝ Հորը։ Ախչիկը տան զարին ա։ Ախչիկը ուրիշի ապրանք ա։ Ախալերը ախարըն ասավ՝ հալա մե հեսաբ տեսնենը, եղով էլի ախպեր ենը։ Ախպերն ասավ քուր չունեմ, քուրն ասավ՝ իմ ախպոր արևր վկա։ Ակաս մակաս, էտ էր պակաս։ Աղ ու Հաց, սիրտը բաց։ Ամանը լպստի, որ կնիկը սիրուն իլի։ Ամառվա հասած տանձր աշունք չի տեսնի։ Ամառվա փուշը, ձմեռվա նուշը։ Ամեն խոսկ իրա տեղը ունի։ Ամեն ծաղիկ իրա հոտը ունի։ Ամեն կինի ճուր չի վե կալնի։ Ամեն մարթի շապիկը իրա ջանին մոտիկ ա։ Ամեն մարթ իրա դարդից կխոսի։ Ամեն մարժ իրա էշն ա բրշմ։ Ամեն մարժ իրա կլխի տերն աւ Ամեն պանի սկիզբն ա տժար։ Ամեն պանի վերջն ա կովական։ Ամեն պան իրա կիծը ունի։ Ամեն պան իրա վախար ունի։ Ամեն օր գաթա չի ուտվի։ Անեծկը անիծողին կտառնա։ Անկին քարը ցեխումն էլ կին ունի։ Անրմը կա, ամանըմ չկա։ ԱնՀունար մարթի լեզուն ծիք կիլի։

Անձրևից փախամ, կարկուտին ռաստ էկամ։

Անճարը կերավ բանջարը։ Աննամուսի էրեսին թըան, ասավ՝ անձրև ա շաղըմ։ Անպան Թուրր կժանգոտի։ Անպետկ ծառր քոքից կկտրեն։ Անպաուղ ծառին քար քցող չի իլի։ Անսիսալ մարթ չի կա։ Անտեր օչխարին կելը կտանի։ Անտղա ծնողքը մե դարդ ունի, տղատերը՝ հաղար։ Անցկացած պանին մի ափսուգի։ Անցկացած պանի թամագից չեն ինգնի։ Անցկացած օրին օր չի հասնի։ Անուշ Հոտը վարթից կուզեն, մարթկությունը՝ մարթից կուգեն։ Անփորձ հրեշտակից փորձված սատանեն լավ աւ Աշխարքը ծով, մեղ ամա սով։ Աշխարքը նարդիվան ա, մինը վերև ա հեծնըմ, մինը՝ ցած գլորվում։ Աշխարքը չարխ ա, անկայնել պաուտ ա կալի։ Աշխարքը՝ ամակ, ղոչաղը տանակ։ Աշխարքի սուտը շատ ա, քանց Թե օղորթը։ Աշխարբ շնողն ու քանդողը՝ լեզուն ա։ Աշխարքս ինչպես էկել ա, էնպես էլ կենա։ Աչ ծեռով տուր, որ ծախր չիմանա։ Աչկից հեռու, միակից հեռոււ Աչքի տեսածը սիրտը կուզի։ Ապրել կա՝ էրկաթ ա, ապրել էլ կա՝ էրծաթ ա։ Առանց կրակի մուխ չի իլի։ Առանց շուն կեղ չի իլի։ Առանց տանջանքի ապրուստ չիկա։

Առանց տերտերի պատարաք։ Առանց օսկոռ միս չի կա։ Առաչ ղոնշի ճարի, եղով տուն առ։ Առնողը քինըմ ա, ծախողը՝ կորցնըմ ա։ Ասա ջան՝ լսի ջան, ասա չոռ՝ լսի չոռ։ Ասել են՝ առուտուր, չեն ասե՝ առ ու կուլ տուր։ Ասես՝ վայ ա, չասես՝ ավելի բեթար ա։ Ասլի հետ քար կրելը լավ ա, քանց թե բեղասըլի հետ փլավ ուտելը։

Ասողին լսող ա պետկ։ Աստված ազատի ղոյանի Թափուկից։ Աստված Հալալին կտա։

Աստված հեռու տանի տան կողից։

Աստված մեկին տալիս ա մե մատնոց խելը, մե տոպրակ բախտ, մեկին էլ՝ մե տոպրակ խելը, մե մատնոց բախտ։

Աստված որ ուղի մեկի տունը քանդի, առաչ նրա խելքը կառնի։

Ավել Թիքեն փոր չի ծակի։ Ատամ քչփորելով փոր չի կուշտանա։ Արթար եղը ճուրի տակ չի մնա։ Արի ու էշը ցեխից հանի։ Արունը արունով չեն լվանա, ճուրով կլվանան։ Բախտավորությունը և քամբախտությունը քուր ու ախպեր են։

Բաղդադ շատ խուրմա կա, ինձ ի՞նչ։ Բարով ծառը կլոխը կախ կքցի։ Բիառ մարթը շատ կապրի։ Բոյը ծիք, խելքը կարճ։

Գառը կելին պահ չեն տա։ Գիժը կնաց հարսանիք, ասավ` էստեղ լավ ա, քանց Թե մեր տանը։ Գիժը կովի պես կաԹ կտա, քացով կտա, շուռ կտա։ Գիժը չի ամանչըմ, նրա տերն ա ամանչըմ։ Գիժի համա ամեն օր զատիկ ա։ Գիժի հետ կլոխ մի տնի։

Դարդոտը շատ կխոսի, քաղցածը շատ կուտի։ Դարդ ունեմ, դարման չունեմ։ Դուզ խոսողի քԹագը ծակ կիլի։ Դուզ ճամփով կնացողը չի դաԹրի։ Դուզ ճամփին արաբեն շուռ չի կա։

Եղը վեր ինդավ, տանակավորը շատացավ։ ԵԹե ինքտ քեզի չսիրես, ուրիշը քեզ չի սիրի։ Եղն ա իմանըմ իրա քաշածը։ ԵԹիմին Հաց տվող չի իլի, խրատ տվող շատ կիլի։

հիրմին պահողը աստված ա։ Եղի քիլլի պերանը որ պաց իլի, կելին էլ նամուս ա հարդավոր։ Ես աղա, տու աղա, մեր ալուրը ո՞վ աղա։ Ես աղա, տու աղա, մեր ճաղացը ո՞վ կաղա։ Եփ՞ ես էկե, ե՞փ ես կնըմ։

Զուռնի ծենը հեռվից տուրական ա։

էն հանաքին ինչ ասեմ, որի կեսը սուտ չի լի։

Թազա ավիլը ըստակ կսրփի։

Թացը չորին հետ կվառվի։

Թե խաչն իմն ա, զորությունը ես եմ իմանըմ։

Թե խաչն իմն ա, զորությունը ես եմ իմանըմ։

Թե չեմ մեռնի, կտեսնեմ (անհավատալի բան)։

Թե տու սատանեն ես, ես էլ ջո պոչն եմ։

Թե փող ունես՝ մարթ ես, թե չունես՝ շուն ես։

Թոկի ծիջն լավ, խոսկի՝ կարճը։

Թող սև իլի, բոլ իլի, եղը վրեն գոլ իլի։

Թող ասեն կեշ ա, չասեն՝ էշ ա։

Թոփն էլ կլոր ա, պայց խնձոր չի։

Թջածտ մի լզի (խոսջիդ հաստատ կաց)։

Թունդ սոխից աչկ ա կսկըծմ։

Ժամանակը օսկի ա։

ժամից ես եմ կալիս, տու ասըմ ես՝ օղորմի աստոծ։

հնչ իլիկը, ինչ պլիկը, ինչ նախրչին, ինչ՝ կնիկը։
Իմ պանը աչի, ով կուզե հաչի։
Իմ սրտիցը ճուր խմար (իմ մտածածը ասացիր)։
Իմ քիչը ուրիշի շատից լավ ա։
Իմ քաշածը դուշմանս չքաշի։
Ինչ կցանես, էն կհնձես։
Ինչ կփրթես, էն կուտես։
Ինչբան մարթ, էնջան խասիաթ։

Ինքը չիկա Թիզ ու կես, արարմունքը դաղ ու կես։ Ինչից վախենաս, էն էլ կլխիտ կկա։ Իսկական օսկեն ժանութե վեկաննե

Իսկական օսկին ժանգ չի վեկալնի։

հրա աչքի գերանը չտեսած, ուրիշի աչկի փուշն ա տեսնըմ։

Իրա Հացը ուտըմ ա, ուրիշի վրեն խոսըմ ա։ Իրա տանը՝ կրակ, ուրիշի տանը՝ ճրաք։ Իրա փորի ղուլն ա։

Իրեք դաղ պատանքից ավել պան չես տանի էս աշխարքից։

Իրեք պան պինդ պահի՝ հին պարեկամ, հին կինի, հին փող։ Լավ ախչիկը օխտը տղա աժի։
Լավ է կույր աչոք, քան կույր մառք։
Լավ կնիկը կին չունի։
Լավը շուտ ա մոռացվում, փիսը՝ ուշ։
Լավն ու փիսը ախպեր են։
Լավ օրիտ պարեկամ շատ կիլի։
Լավ օրիտ պարեկամ շատ կիլի։
Լավ մարժի հետ փշրուկ ուտես լավ ա, քանց ժե

քաշ մարնի հետ՝ փլավ։ Լավ մուշտարի հս՝ էջուց արի։ Լացով մեռելը չի սաղանա։ Լավ էրազ էր, նե որ կատարվի։ Լեզուն մեղը ա, սիրտը՝ լեղի։ Լեզուո օսկու չունի։ Լեզուով ամեն պան հեշտ կշինվի։ Լեղուտ որ չիլեր, ղարղեքը աչքերտ կհանին։ Լավ կնիկը տուն տեղ ա, փիս կնիկը՝ ցավ ա։ Լեն օրտ նեղ արա, որ նեղ օրտ լեն ապրես։ Լուն ուղտ շնող ա։

Խավից-խավլավից աղեն ուտի, ինդնի Հալից։
Խելք ունես, քեղ ամա պահի։
Խիարը ծուռը տուս էկավ (անհաջողություն)։
Խմել ես փունջը, մտել ես քունջը։
Խմելու հորը քար մի քցի։
Խնամի, խոնջանի Հոնդը ծամի։
Խողը իրա դունչը ամեն տեղ կխցկի։
Խոսկը խոսկ պաց կանի։
Խոսկը խոսկ պաց կանի։
Խոսկը անի պերանմըտ ա՝ քունն ա, պերանիցտ տուս եկավ՝ քունը չի։

Ծալած շորը իրան-իրան կմաշվի։ Ծակ ամանը ճուր չի պահի։ Ծանդր քարի տակ ճուր չի մանի։ Ծարավ ես՝ ծառ կուլ տուր։ Ծառը գանգատ կնաց աստծուն, Թե կացինը իրան կտրըմ ա, աստված ասավ՝ ինչ արած, կոԹը քեղանից ա։

Ծառը մե խփելով չի վերինդի։ Ծառը քոքից ա փթում։ Ծենը տաք տեղից ա տուս կալի։ Ծեռը ծեռ կլվանա, էրկու ծեռը՝ էրես։ Ծեոքից պան չի կալի, անջաղ բողաղն ա ճըղմ։ Ծերանաս, ծերի ղադրը իմանաս։ Ծին ու եզը կռվան, էշը ոտնատակ իլավ։ Ծմեռը՝ համամչի, ամառը՝ բաղմանչի։ Ծովը տարավ, ծարավ պհրավ։ Ծովին Հարցրան՝ Հուրտ Հե՞ր ա աղի, ասավ՝ շատ արտասունք եմ կուլ տվե։ Ծվածեղի խաβրու Թավի կոթն էլ կպաչես։ Ծվի կողը ծի էլ կկողանա։ Ծուկ պռնողը Ճուրից չի վախհնա։ Ծուս նստի, դուս խոսի։ Ծուս ծառը պստիկ վախտը կդուղացնեն։

Կաթից պերանը էրվել ա, մածունը փչելով ա ուտըմ։

Կակալը պատին կկայնի, քու կլխին էլ խրատը։ Կայնած ճուրը կհոտի։ Կաթելան չուրը քար կծակի։ Կաթնով ուտելը լավ ա՝ մե օր մեր տանը, մե օր էլ ծեր տանը։ Կատվի դունչը մսին չհասավ, ասավ՝ էսօր ուրբաթ ա։ Կատվի հաղը, մուկի մահը։ Կարմիր ծուն զատիկին կսաղի։ Կելի կլխին ավետարան կարթան, ասավ՝ շուտ

արեք, օչխարս կնաց սար։ Կեղը կայնի, սար շուռ կտա։ Կեսատ հացը չի սաղանա։ Կինին կեսկեն համով, ախչիկը՝ նամուսով։ Կլոխ մի ցավացնի տղիտ համա, մատով հանգիստտ չի փորի։

Կլոխտ շատ մի կովի, կով կտառնաս։ Կլոխտ սառը պահի, ոտերտ՝ տաք։ Կկակղես՝ կուտես։ Կնա մեռի, արի սիրեմ։ Առղը ի՞նչ կուզի՝ մուխ քիշեր։ Կողը կողից կողացավ, վերև աստված զարմացավ։ Կողը որ տունից իլի, եզը բուխարով կհանի։ Կող՝ սիրտը դող։

Կոտրված ամանը չի սաղանա։
Կոտրած քնալի պես մեչտեղ մի ինդնի։
Կործտ ոնց որ պռնես, էնպես էլ կենտ։
Կռեվի վերջը բարիշունյուն ա։
Կռկռան հավը շատ ծու կածի։
Կրակի վրեն եղ չեն ածի։
Կուժը ամեն օր ճուր չի պերի։
Կուժը հուրի ճամփին կկոտրվի։
Կուժն ու կուլեն մեր կլխին։

Հազար Թուման պարտքս իլի, մարթամեջի մարթ իլի։

Համբերությունը կլանք աւ Zmi' muune dmis Հայի վերչի խելքն ա կովելի։ Հայ-Հայր կնացել ա, վայ-վայն ա մնացել։ Հանաը-Հանաը՝ դադանակ։ Հանաքի կեսը կռև ա։ Zung grilling ish duhunghi Հառամ Թիքեն կույ չի կնա։ Հասկացողին մեկ, անհասկացողին՝ հաղար ու մեկ։ Հասած տանձր ծառին չի մնա։ Հաստ ու պարակ մի կին, վայ պարակ մանողին։ Հավր հրացումը կորևկ կահանի։ Հացի գոռ, պանի քոռ։ Հաց տուր՝ խելքի կամ, շոր տուր՝ շնորքի կամ։ Հաց ու կինի՝ պառկի քնիւ Հարսը կեսուրի զույն աւ Հարցնելով Երուսադեմ կհասնես։ Հեռավոր սուրփը դորավոր կիլի։ Հեռու կանես, մոտիկ կվեկալես։ Հեփը կալուց, ըափը քաշելուց։ Հինց մատից որն էլ կտրես, արուն կտուս կաւ Հին պարեկամը դուշման չի իլի։ Հիվանդի աչկր տռանը կիլի։ Հնագանդ հորթը օխար կով կծծի։

Ղաբաղին գլորել ա, ինքը նրա տեղն ա նստեւ Ղարդեն դարդի աչկր չի հանի։ Ղարդի խնամին կչաղկն ա։ Ղարդին հարցրան՝ ո՞ր ղուշն ա ամենքից սիլուն, ասավ՝ իմ Հուտը։ Ղարփուզի մեչերը հանավ (խոսքը շատ, գործը դատարկ)։ Ղոնադին առաչ հաց տուր, եղով հարցուփորց արա։

Ճրաքը անձեն վառվի։ Ճրաքը իրա տակին լուս չի տաւ Ճուտերը աշունքին կհամբրեն։ Ճուրը ինգնողը անձրևից չի վախենա։ Ճուրի պերածը Հուրն էլ կտանի։ Ճուրի պես կնրմ ա, ղումի պես նստըմ աւ Ճուրին չի հասած փոխանտ մի հանի<u>։</u>

Մախաթեր տոպրակումը չի պարտկվի։ Մարիփաթությունը բաղարումը չեն ծախում։ Մարթի աչկր Հողը կկուշտացնի։ Մարթի աչկը տուս կա լավ ա, քանց թե անըմը։ Մարթի արածը իրա աչքին չի էրևի։ Մարթը էշ որ չիլեր, էշի կինը հազար կիլեր։ Մարթ ինչ որ կանի, իրան կանի։

Մարթին սակացնողը՝ շորն աւ Մարթիս նամուսը՝ քթագն ա, կնդանը՝ լաչագը։ Մարթիս ամենամենձ դուշմանը իրա լեզուն ա։ Մարթիս ձակատին ինչ որ կրած ա, էն էլ կիլի։ Մարթ լավ ա սև հաց ուտի, ուրախ ուտի։ Մարթ կա՝ աստղով ա ծնվրմ, մարթ կա՝ անասարդ։ Մարթ կա՝ հազար աժի, հազար կա՝ մինին չաժիւ Մարի կա՝ մարի ա, մարի էլ կա՝ շունից բեիար ա։ Մարթ կա, որ իրա շվաբից ա վախանըմ։

Մարթս այքածակ ա։ Մարի չի, ատամնացավ աւ

Մարթս մարթով աւ

Մարժին իրա կործով կիմանան։

Մարթ ու կնդա կոևը ոնց որ մայիսվա անձրևը։ Մարթ ու կնիկ՝ մի սատանաւ

Մատնիքն առ մատիտ դորա, սիրածա՝ սրտիտ иппші

Մարտը պրծավ, դարդս պրծավ։ Մե անդաճից մտավ, մեկելից տուս էկավ։ Մև դարդը մարթ չի սպանի։

Մե խելքը լավ ա, էրկուսը՝ ավելի լավ։

Մե ծաղկով մայիս չի կա։

Մե ծեռը եղըմն ա, մե ծեռը՝ մեղրըմը։

Մև ծեռով էրկու ղարփուղ չեն պոնի։

Մե ծևոքով ծափ չեն տա։ Մեդր ծախողը մատր կլիզի։ Մենակ հարսը տղա չի պերի։ Մենձի խոսքը կտուրը չեն գցի։

Մեռելից խարջ չեն ուցիւ

Մեր կնալը՝ Թե Ասլամազանց Աթույի Հաշարիխան կնալը։

Մե փոյլ Հացը օչովին չի քանդեւ Մե օչխարից էրկու կաշի ղուս չի կա։ Մե օր մեր քուչումն էլ հարսանիք կիլի։ Մին մեխին ա տալի, մին՝ նալին։ Մինչև հրեխեն լաց չիլի, մերը ծիծ չի տա։ Մինչև խաբարը իրան հասավ, օխտ խախալ ծու யிய்யு

Մինչև խելոբը միակ արավ, գիժը իրա պանը տե-

Մինչև տու պան հասկանաս, ուղաի պոչը տափին կհասնիւ

Մինչև բուրբ հարան, ծմեռը անց կացավ։ Միսն ու ծուկը մե դադանըմը չեն հեփի։ Մոտիկից տերոչ աչկն ա տրաջացնոմ, հեռվից՝ դուշմ անիւ

Մոտիկ ղոնշին հեռու պարեկամից լավ ա։ Մտնելուց առաջ միտք արա, Թե ոնց ես տուս կայու

3ա աղն ա ոլակաս, յա՝ մաղը։ 3ա Հարդ արա, յա Թարդ արա։

Նմանը նմանին կսիրի։ Նոր-նոր հավեր են աուս էկե, էրկախի ծուհը են ածրմ։

Նոտողը ինչ ա իմանըմ, կնացողը որդե հասավ։ Նրան Հեփած եմ ճնանչըմ։

Նրա խոսկի <mark>Հոնդր պացվավ, ղանդի Թոկից էլ</mark> ծջվավ։

Շահն ու վնասը մետեղ են։ Շան հետ պարեկամացի, փետը ծեռքիցա մի քցի։ Շան պոչը կարես, օչխար չի տառնա։ Շատ ապրողը չատ պան կտեսնի։ Շատ ասելով պերանըմըս մաս տուս էկավ։

Ծատ ասելով պերասըսըս մազ տուս էկազ։ Շատ ես իմանըմ՝ դիչ խոսի։ Շատր կնաց, քիչը մնաց։

Շատին՝ շատ, քչին՝ քիչ։ Շատ խոսևլը՝ ցավ ա։

Շատ ծծաղը՝ լաց կպերի։ Շատ կուզես, քիչն էլ կկոր<mark>ց</mark>նես։

<u> շատ ղրվե առբիսվ, ուբեարա չի ճամնեարա։</u>

Շատ մի սիրի՝ ատել կա, շատ մի ատի՝ սիրել կա։

Շորի գորա տուն կտանեն, խելքի գորա կճամփեն։

Շունը իլի իրա հավադարը։ Շունը իրա տերոչ վրեն չի հաչի։

Շունը կհաչի, քամին կտանի։

Շունը հաչելով կպառավի։

Շունը հաչելով կել կպերի։

Շունը շան ոտը չի կծի։

Շունը շան միս չի ուտի։

Շունը շունից կիլի։

Շունը շունից, դիփ մե տունից։

Շուշա խոմ չես, որ կոտրվես։

Ոնց որ առել եմ, էնենց էլ ծախըմ եմ։ Ոչ էրես ունի, ոչ էլ աստառ (անամոթ մարդ)։

Ոչ կիր (նամակ), ոչ Կիրակոս։

Ով իրա աղգը ուրանա, երկու աչբով քոռանա։

Ով չուստ, նա կուշտւ

Ով փող ունի՝ խելք չունի, ով խելք ունի՝ փող չունի։

Ոտավորը ծիավորին Հինգհր չի։ Ոտերտ յորղանիտ գորա ծքի։ Որդե Խելը պարակավ, էնդե էլ կկտրվի։ Որդե Հաց, էնդե կաց։

Չար աչքը քարն էլ կճաքացնի։ Չեմ ուզըմ, չեմ ուզըմ, ջիբս քցի։ Չուտողի ապրանքը ուտողին Տալա ա։ Չքնա⊰ավան ախչիկը անպսակ կմնա։

Պանը եղվա մնաց՝ սառավ, կնաց։ Պանը չարած մի պարծացի։ Պանի անըմը տալուց կլխի ցավը պռնըմ աւ Պանի տրան՝ փախավ, Հացի տրան՝ Հասավ։ Պանիը Հաց, սիրտը պաց։ Պառավես՝ մեծի ղադրը իմանաս։

Պատերին անգաջ ունեն։

Պատվիր, որ քեղ էլ պատվեն։

Պարեկամիդ հետ կեր, խմի, առուտուր մի արա։ Պարեկամա կլխիտ մաիկ կտա, ղուշմանտ՝ ոտերիտ։

Պարտատերոջ երեսը սև կիլի, լեզուն՝ կարճ։ Պարտքա Հաղարի Հասավ, ճուտով փլավ կեր։ Պեծից կրակ ա իլրմ։

Պերանըմը լոբի չի Թրչըվըմ (դաղանիք պահել չդիտի)։

Պերանըմը մաղ պառտող ա։ Պերանը տոպրակ չի, որ կարես։ Պերանից պերան՝ տառավ դերան։ Քերանտ կապի, ձանձ կմանի։ Պղտոր ձուրից ծուկ չեն պռնի։ Պտոտողը կջԹնի։

Ջալդ ման էկողը շուտ կդաթրի։ Ջանի սևն ու սպտակը Տամամըմ կերևի։ Ջափեն քաշի Կարապետը, խերը տեսնի Հայրապետը։

Սատանից օխտը օր առաջ ա ծնվեւ Սատկած էչ ա պտոտըմ, որ նալը Հանի։ Սարը սարին չի պատահի, մարնը մարնին կըպատահի։

նարսաղ կլխից ոտերն են չարչրվում։ Սերը սովորը կուտի, Թանը մոլորը։ Սիրտը՝ լեն, ջիբը՝ նեղ։ Սիրտը շուշա ա, Թե կոտրվավ, էլ չի սաղանա։ Սիրտը սուփրա չի, որ ամեն մարԹի առչև պաց

Սիրունի էրեսին փլավ չեն ուտըմ։ Սիրուն մի ծնվի, նասիբով ծնվի։ Սկսած կործա կեսատ մի Թողնի։ Սոխ ուտողի սիրտը կմոմռի։ Սուտ ասողի տունը էրվավ, հավատող չիլավ։ Մուտը սատանի փայ ա։ Սուտի պոչը կարճ ա։ Սուփրեն ջցած, պանն անիծած։ Սևը սպտակից չի Ֆոկըմ։ Սևին սապունը ի՞նչ անի, դիժին՝ խրատը։

Վարծ սիրողը փուշ էլ կսիրի։ Վարձքդ կատար, կնքավոր։ Վերև իքեմ, հակատս ա, տափին իքեմ, միրուքս ա։ Տալ, քեզ եմ ասըմ, հարս, դու հասկ**ացի։** Տալուն տուր, առնելուն առ։ Տանակը օսկոռին հասավ։ Տանակի կտրածըձ կսաղանա, լեղվինը՝ չի սաղանա։

Տանը ասլան, չոլըմը՝ կատոււ Տանձր իրա ծառից դեն չի ինգնի։ Տանտերը տանը չիւ Տառաակ բոչկի դղրդոսը մեծ կիլի։ Տառաակ քիլլա, բոշ ամբար։ Տասր չափի, մեկ կտրի։ Տարեն մեկ զատիկ, էն էլ նավակատիկ։ Տափը ծուռ ա, կովը կաթ չի տամ։ Տաբ գլխով դատ-դատաստան մի անի։ Տեղս փոխամ, բախտս ոնց փոխամ։ Տեղրմա ծանդր նստիւ Տերովին տերը տարավ, անտերին՝ Հուրը։ Տերաերին Համփին տեսար՝ կործտ Թարս կեթա։ Տղետ մեծացավ, Հոբստ շատացավ։ Տունը առանց կնգա՝ տուն չիւ Տունը մերը, խոսկը մերը։ Տուն չի, շան շնթեռոց ա։ Տուն քանդողի տունը աստված կքանդի։ Տուստ կողպ պահի, ուրիշին կող մի անիւ

Ցած մաիկ անողից վախացի։ Ցածըմ նստի, որ վերև քեղ տեղ տան։ Ցամքած աղպուրից ճուր չեն ուզի։ Ցավը կալիս ա փութերով, տուս ա կալի մսխալով։ Ցավի լավը չի կա։

Ուզողը ուղողից, պուրիը դղողից։ Ուղողի մե էրեսն ա սև, չտվողի՝ երկու էրեսը։ Ուղաը իրա կուղը չի տեսնի։ Ուղաը կորցրել ա, լվի քամագից ա ման կալի։ Ուղաի անգաչըմը քնած ա։ Ուղտի կաշին մի էշի բեռ ա։ Ումի արաբեն նստես, նրա Տաղը պետք ա ասես։ Ունքը շնելու տեղ աչքը հանավ։
Ուշ իլի, նուշ իլի։
Ուսումը լուս ա։
Ուսումով մարթը քաղցած չի մնա։
Ուտելու համար մեռած ա։
Ուտելու ուստա, պանի խաստա։
Ուրագը դիբա իրան կտաշի։
Ուրիշի կնիկը սիրուն կիլի։
Ուրիշի հացով քու փորը չի կշտանա։
Ուրիշի ունեցածին աչք մի տնի։
Ուրիշին սևացնողը ինքը չի սպակի։
Ուրիշին տնաղ մի արա, քու կլխին կգա։
Ուրիշին տնաղ մի արա, քու կլխին կգա։

Փեդը վեկալնես, կող շունը կիմանա։ Փեդի ցեցը իրանից ա։ Փիս խաբարը շուտ տեղ կհասնի։ Փիս խոսկը ծունի պես՝ պաց Թողնես պերանիցտ,

մենձ բոչկի չանք կաուս դա ղոնշիիտ տոնիցը։

Фլավը ումին ա տված, ըշտահը՝ ումին։

Փողը ձեռքի կեղտ ա, էսօր կա, էգուց չի կա։

Փող ունես՝ աղա ես, փող չունես՝ գյադա ես։

Փողը փող կաշխատի։

Փորացավտ հասկացանք (միտքդ իմացանք)։

Փոր չի, հոր ա՝ տերտերի փոր ա։

Փորցանքը որ գա, տանը նստած էլ կգա։

Քաղցր լեզուն օցը ծակից կհանի։ Քանդելը հեշտ ա, քանց Թե շնելը։ Քաչալը որ ձար իմանա, իրա կլխին կանի։ Քարը իրա տեղըմը ծանդը ա։ Քեզանից Պողոս-Պետրոս չիիլի։ Քեղի ռաստ էկողին ինչ ասեմ։ Քեսիբի երեսը սև ա։ Քևսիբի Հալը քեսիբը կիմանա։ Քեփ անողին քեփ չի պակասի, դարդ անողին դարդ չի պակասի։ Քիշերվա սաբրը խեր ա։ Քիշերվա կերածը կորած ա։ Քիչ խոսի, շատ լսի։ Քիչին ղաբուլ արա, որ աստված շատ տաւ Քթագր մենձ, տակր տառտակ։ Ք Թագս ալուրոտ տեսան, կարծան, Թե Հաղաց-யுயப் க்பீர Քոռը ինչ կուղի՝ երկու աչքին լուս։ Քոսոտ մոզին սաղ նախիրը կքոսոտի։ சாட யாயத் பாயுழ் வா

Քու տերն էլ կասի, Թե նախիրումը էշ ունեմ։

Օլով իրա Թանին ԹԹու չի ասի։ Օսկի լազանը ինչի՞ս ա պետք, որ մեչըմը արուն պետը ա Թքեմ։ Օսկիի կինը գարգարը կիմանա։ Օցի կծածը կսաղանա, լեղուինը՝ չի սաղանա։ Օցի սևն էլ անիծվի, սպտակն էլ։ Օցը իրա տաքացնողին կկծի։ Օցից էլ ճար են շընըմ։ Օցը իրա շապիկը կփոխի, խասյաթը չի փոխի։

օրչնևնք, ԵՐԳՈՒՄ, ԱՆԵԾՔ, ԿԵՆԱՑ

ՕՐՀՆԱՆՔՆԵՐ ԵՎ ԲԱՐԵՄԱՂԹՈՒԹՑՈՒՆՆԵՐ

Աստված բարաքաթ տա։ Աստված էնպես բախտավորացնի քեզ, ոնց որ քու սիրտն ա ուղում։

Աստված Հոքին լուսավորի։ Աստված Համփերություն տա։

Աստված քու մեկը Հազար անի։

Աստված բու մուրազիդ արժանացնի։

Աստված պարի ճամփա տա։ Աստված վերչը պարի անի։

Աստված տունտ հաստատ պահիւ

Աստված տունտ շեն պահի։ Աստուծով միսինարվես։

Ասսու օղորմությունը հասնի քեր։

Դու չըմեռնես։ Դու սաղ իլես։

Դուշմանի սիրտով չիլի։ Էրագտ պարին կատարի։

եմ քաշածը Աստված իմ դուշմանին չա*ա*։

Լուսը վեր գա Հորդ-մորտ գերեզմանին։

Ծեր տան սուփրեն միշտ շեն իլի։

Ծլես, ծաղկես, զորանաս։

Ծլեբ, ծաղկեբ, բազմանաք, մի բարձի ծերանաք։ Նրանք Հասան իրանց մուրադին, դուք էլ Հասնեք

ձեր մուրադին։

Շեն կենաս, շատ ապրիս։

Պարով մաշես, ուրախությունով վայելես (նոր դդեստ)։

Պարով մաշես, հինը ինձ բաշխես։

Պերանտ տաճար։ Ջանտ սաղ իլի։

Ջան ասենը, ջան լսենը։

Սեղանտ միշտ բոլ իլի։

Տերը պահի, տերտերը պսակի։

Ուրախ սիրտով պառավես։

Փուշ առնես, վարթ տառնա։

Քու սուփրեն ջցաց իլի, Հացտ տրած իլի, գինիտ բոլ իլի, խոսքա շաքարով իլի։

Օղորմի Հորդ Հոքուն։ Օղորմի քու Հորն ու մորը։

ՈՂՋՈՒՅՆ, ԽՆԴԻՐՔ, ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱՆՔ

Աչկիս վրեն տեղ ունես։

Uzhin Incus

Ավել-պակաս Թողություն արա (տանտերը՝

Հյուրին)։ Արևիտ մեռնեմ։

, . Էտ ո՞ր քամին պերավ քեղ։

Էտ ո՞ր խաչից մեզի միտա քցար։

Էրկու աչկիս վրեն։

Ընթունելի իլի (հաղորդվելիս)։

Թե աստված կսիրես։

Թողություն կիսնթրեմ։

Իմ աչկի լուսն ես։

ի սերն шսսոււ

Լուսը տեսնողին (երբ երկար ժամանակ իրար չեն տեսել)։

Կալտ պարի (բարի գալուստ։)

Կլխիս վրեն տեղ ունես։

Համեցեք, շնորհ պերեք։

Հեռու քեղանից։

Հոքիս էլ չեմ խնայի քեզ ամա։

Մուրագտ կատարի։

Շնորհավոր նոր տարի (պատասխանը՝ ծեզանով)։

ք^ոնց ես (պատաս<mark>խանը՝ փ</mark>առք ասսու)։

Պարաչողում (պատասխանը՝ ասսու պարին)։

Պարի լուս (պատասխանը՝ ասսու պարին)։

Պարի սհաթի իլի։

Պարով, հաղար պարով ես էկեւ

*8ய்புள் ளய்*ப்பிர்

Չարտ տանեմ։

Օղորմի աստոծ։

Օղորմի ծնողացու

ԵՐԴՈՒՄ

Աստված, հրգինը, գետինը։ Աստված, հրգինը, խաչ, ավհաարան։ Աստված վկա։ Դժոխքի փայ իլեմ, Թե սուտ եմ ասըմ։ Ես ու իմ աստվածր։ Էս խաչը վկա (խաչակնքում է)։ Էս հացի բարաքաքիր վկա։ Էս հրաքր վկա։ Էրեխեքիս արևը վկա։ Իմ արևը վկա։ իմ Հորն ու մոր դերեզմանը վկա։ Ինձ թաղես, Թե սուտ եմ ասրմ։ Կուռս կարեմ, Թե որ... Հոքիս դժոխքի փայ իլի, Թե որ... Հոքիս սատանի փալ տառնա, Թե... Մուրադիս չՀասնեմ, Թե որ... Սուրփ Գևորգը վկաւ Տղիս Թաղեմ, Թե... Քու ազից արևը վկա։ Քու աղ ու Հացր իմ աչքնրը քոռացնի, Թե որ....

ሁኔታወደ 64 20608

Անհիշատակ վեր ինդնես։ Անտեր, անտիրական մնաս։ Աչկերտ պոնվի։ Uyum macu que Աստված դիվանտ անի։ Աստված կլաիտ խոով իլի։ Ասսու կրակը քեզի։ Ասսու ղազաբի գաս։ Աստված քու ջուղաբը տաւ Արմատդ չորանա։ Արևա խավարի։ Գնալա իլի, գալա չիլի։ Գոռբագոռ իլես (գերեզմանափոխ)։ Դարդ ու բայա։ 2ահրում ար։ Զիւկում ։ $g_{n_1n_1n_{m_1}}$ Էրեստ սևանա։ Իմ ամագը հառամ իլի քեզ։ Լեզուտ պապանձվի։ Խանի խարաբ (խանի հրամանով ավերված)։ Կրակ ինդնի փորտ։ Կրոդը տանի քեղ։

Կրողի փայ իլես։ Հառամ իլի կերածդ։ Հոդեմ կլոխաւ Հոդը կլխիս։ Հորս ցավրւ Մուրագտ փորրմրտ մնա։ Շան կաթ կերած։ Ոչ պարով իր էկեւ 2nn ni gwdi Չքվես, չորանաս։ **Ջանտ դեց ինգի**։ Ջանտ քրքրվի։ Ջառ ու ջհանդամ իլես։ Սատանի փայ իլես։ Վայ տամ կլխիտ։ Տափը մանես։ Տունդ քանդվի։ Ցավս փորրաւ Փուչ կեն Թանի։ Քոքա չորանա։ Քու ետ քցողին ինչ ասեմ։ Քու մարթ ասողին։ Քու հերն են անիծեւ Քու մորեն կաթը...

ՍՊԱՌՆԱԼԻՔ

Աչկիտ պիպիկը կհանևմ։ Ես բու օֆտից (Հախից) կդամե Էժան չես պրծնի իմ ծեռից։ Էնպես կտամ, որ աչկերիցա պեծեր կթափվեն։ Էնպես պան կպերեմ կլխիտ, որ էկած ճամփետ Թե խելք ունես, ինձի լսի։ Լեցուտ կարճ պահի, Թե չէ... Խոսկիտ տակը մնացող չեմ։ խմի, թե չէ կլխիտ կածհմ։ Ծենտ կարի, Թե չէ... Ծենտ փորտ քցի, սսկվի։ Կնա, Թև որ կլխիցտ չես բեզարե։ Կունդ ու կծիկ կանեմ քեղ։ Հոքիտ կհանեմ։ Մենձ Թիքեն անգաջմրտ կթողնեմ։ Շլափլավա կուտեմ։ Որդե քունը ասես, էնդե իմն էլ ասաւ Որ ասեն՝ մածունը սև ա, ասա՝ սև ա։ Չիլեմ, չիմանամ։ Պուրթ ու պամբակա կգգեմ։

Սպաստ կՏեփեմ։ Քիթիցտ կՏանեմ։ Քու իզն ու թողը կտրվի։

4 6 6 4 8 6 6 6

Աստված երկար կյանք տա նրան, ով ինքը էստեղ չի, պայց սիրտը մեր հետ ա։ Էս էլ աստված կյանք տա նրան, ով ումին կսիրի։ Էս էլ ջահելների կենացը, որ մեղանից ավելի լավ ապրեն։ էս էլ արևի կենսացը, որ սառած մարԹին տաքացնրմ ա։

էս էլ լուսնյակի կենացը, որ մութի ահղ լուս ա տամ։

էս էլ աստված կյանք տա նրան, ով որ վադր կտեսնի, միշտ լավը կասի։

Խմենք Տամփորդների կենացը, որ ողջ տեղ Հասնեն, կործերը Հաջողակ վերջացնեն։

Կենքանություն, աչողակ իլեք, բախտավոր իլեք (ընդհանուր կենաց)։

ZUTELARATER, TARSUUELARATER

ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐ

Աբրեշումի խալիչեն փռած ա, Նուռի հատիկները շարած ա, Մեչն էլ մե կլոր գաԹա։ (Երկինջ, աստղեր, լուսին)

էն ի՞նչ պան ա, տուրեկան, Չի թողնըմ վրեն մտիկ տանւ (Արև)

Լն ի՞նչ ա, լող ա տամ, ծուկ չի, Կլորակ ա, պաղաճ չի, Սիրուն ա, ախչիկ չիւ (Լրիվ լուսին)

Եղիա մարքարեն ծին քշավ, Սաղ աշխարքը դղրդավ։ (Ամպրոպ)

Գալիս եմ փափուկ, Գնում եմ թաքուն, Նափասս սառնավուն։ (Ձյուն)

Կարմիր ալջը <mark>էկավ,</mark> Աշխարջը կհրավ։ (Հրդեհ)

Էն ի՞նչ ա՝ ծու ա ածըմ, հավ չի, Վաղ ա տամ, ծի չի։ (0ձ)։

Անգաջներն ա էշի, Ոտերը՝ շունի։ (Նապաստակ)

Ծու ա ածըմ, հավ չի, Խոտ ա ուտըմ օչխար չի։ (Կրիա)

Էն ի՞նչ ա` Խոտ ա ուտըմ, ձուր չի խմըմ, Իրա տունը ինջն ա շնըմ։ (Շերամ)

Աստված շարավ, Մարթը ջանդավ։ (Նուռ, խաղող) Ինքը տափի տակին, Կլոխը՝ արևին։ (Բողկ)։

Օխտը շոր ունի Հաջին, Ով շորը Հանի, Նա սուջ կանի։ (Սոխ)

Համ անուշ Հուր ա, Համ՝ կեր ա, Համ էլ՝ սերմ։ (Ձմերուկ)

Հուփ տուր, կուլ տուրւ (Խաշիլ)

Առավոտ չորս ոտով եմ, Ցերեկը՝ էրկու ոտով, Իրիգունը՝ իրեջ ոտով։ Ո՞վ եմ։ (Մարդ)

Էն ո՞վ էր, որ որձից ծնվավ։ (Եվան)

ՍՀաթ չի, պայց անկայնել պան ա անըմ։ (Սիրտ)

Պստիկ եմ, Հստիկ, Աշխարթը մեչս տիտիկ։ (Աչք)

Երկու ախպեր աշխարջ են տեսնըմ, Մեկմեկու չեն տեսնըմ։ (Աչջեր)

Մե պատ, էրկու տուն։ (Քիթ)

Միշտ պերանըմն ա, կուլ չի գնում։ (Լեզու)

Արի՛, արի՛՝ չի գալի, մի՛ արի, մի՛ արի՝ Գալիս ա։ (Շրթունքներ)

Էն ի^նչ ղուշ ա, ոչ միս ունի, ոչ օսկոր։ (Հոգի)

Վեց ոտով են, Էրկուսը՝ օԹին, Չորսը՝ տափին։ (Չիավոր և ձի) Ինքը՝ կարժիր, Կերածը՝ կանանչ, Տվածը՝ ճերժակ։ (Կով)

Բաղըմը նստած մեր աղեն, Քառասուն ջուրջ ունի վըրեն։ (Կաղամբ)

Տուն ունեմ, տուռ չունի, Տուսը՝ էրծախ, մեչը՝ օսկի։ (Ձու)

Ինքը՝ Տողից, Կյանքն՝ արևից, Մահն ա հուրից։ (Աղ) Ծունի պես սպտակ ա, Ամենքից սիրված ա։ (Շաքար) Տամ ծեռքտ՝ Տարանա փորըտ, Ցնգի իւելքըտ։ (Օղի, դինի)

Ուսիս տրամ՝ լաց իլավ, Ցած տրամ՝ սուս իլավ։ (ՋուԹակ)

Տար՝ Հաղ արա, Պեր՝ քաշ արա։ (Սաղ, Թառ)։

Մե յայլուղ ունեմ, Ծալոմ եմ, ծալըմ, չի ծալվըմ։ (Ճամփա)

Գնըմ ա, գնըմ՝ իղ չի կա, Ետ մտիկ տաս՝ Թող չիկա։ (Նավ) Ջանը փեդից, Թևը ԼրկաԹից։ (Դանակ) Մեջը՝ աղիք, Ճոնդը՝ ծաղիկ։ (Ճրագ)

Կործը կատարավ, Պատից կախ ինդավ։ (Մաղ)

Մե աչքով, ծիք բոյով։ (Ասեղ)

էն ի՞նչն ա, Աշխարբը մեչն ա։ (Հայելի)

Ղանադ չունի, Թռնըմ ա, Ատամ չունի, կրծըմա ա։ (Հրացանի գնդակ)

Փոր ունի, շվաջ չունի։ (Ջրհոր) Թոգը ջաշան, ծենը լսան։ (Զանգ)

Քանի շատ պտուտ էկավ, Էնքան շատ Հաստացավ։ (Իլիկ)

Մարթից պացր, Հավից ցածր։ (Գլիսարկ) Ցերեկը` ծառա, Քշերը՝ աղա։ (Կոշիկ) Էստեղ պուպուղ, Էնտեղ պուպուղ , Տուռնով տուս։ (Աղբ)

Սաղ օրը ման ա գամ մունջ, Քշերը մանըմ ա քունջ։ (Ձեռնափայտ)

Ճոճվըմ ա, ճոճվըմ, Տուն ա դամ, տափին ծջվըմ։ (Կացին) Ոչ կով ա, ոչ ծի ա,

Պայց խոտ ա ուտըմ։ (Եղան)

էն ի՞նչ ա՝ ատամներ ունի, Պերան չունիւ (Սղոց)

Անպան մնաց՝ սևացավ, Պանի տրան՝ շեկացավ։ (Գութան) Ինջը տանն ա, կլոխը տուսն ա։ (Մեխ)

Էն ի՞նչ ա՝ ոտեր չունի, Թևհր չունի, Պայց անկայնել վազ ա տամ։ (Ժամանակ) Ոչ լեզու ունի, ոչ Տոքի, Պայց կխոսի։ (Ժամացույց)

Վերևը՝ ծակ, տակը՝ ծակ, Մեչտեղը՝ ճուր ու կրակ։ (Ինջնահռ)

Չորս ախպեր վազ են տամ, Մեկմեկու չեն Հասնըմ։ (Անիվներ) Սև շունը` տոանը ղարավուլ։ (Կողպեջ) Ցերեգը նորահարս, քշերը ղարավաշ։ (Ծալք անկողին)

Պերան չունի, պայց խոսըմ ա։ (Գիրք) Սպտակ տափ, սև ցորեն, Ծեռովս ցանեմ, Պերանովս քաղեմ։ (Թուղթ ու դիր)

էն ի՞նչ տուն ա, Ներս ես մանըմ քոռ աչքերով, Տուս ես դալիս լուս աչքերով։ (Դպրոց)

ՇՈՒՏԱՍԵԼՈՒԿՆԵՐ

1. Տեր-Եղիանց տանձի ծառին Տասը ծանդը տանձ կա ծերին։

2. Մուկ տապակեմ, ծուկ ուտեմ, Ծուկ տապակեմ, ծուկ ուտեմ։ 3. Մամա, մտիկ տռան տակը, Մուկը մտավ մկան ծակը։ 4. Ալուր, ալուր, ալուր (արագ կրկնել)։

5. Չարուղ ու չաքմեն մե չափով չեն չափի։

ՄԱԿԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ղզլարում մեկի հասցեն փնտրելիս, ավելի հեշտ էր գտնել նրան իր մականունով, քան Թե իսկական անունով։

«Խոյեցի»՝ ընդհանուր մականունն էր այն բոլոր հայերի, որոնք ավելի ուշ ժամանակ եկած էին Ղզլար Պարսկաստանից կամ Անդրկովկասից։

Ինչպե՞ս էին գոյանում մականունները։ Մականուն կա, որ ցույց է տալիս իր կամ Հոր, կամ պապի զբաղմունքը, արհեստը, ինչպես օրինակ՝ Չաքմաչի Սիմոն, Հաց Թխող Էյվազ, Բոմփ Գարաս, Ղասաբ Ավագ և այլն։ Հաճախ մականունը վերաբերում է տիրոջ արտաքինին, ինչպես օրինսկ՝ Սիրուն Գևորգ, Քաչալ ՕՀան, Դոդոան Գաբուշ, Ցիգան Աղո (գանգուր մազերի Համար) և այլն։ Կամ ցույց է տալիս, Թե որտեղից է հկած՝ Նոխեցի Ակոփ, Սարուխանցի Օվակիմ, Հաշտըրխանցի Արտեմ և այլն։

Նա, ով կրում էր Ղոյան անունը, քայլվածքով նապաստակի էր նման, Լոբի Արտեմը լեզվից շատ Թույլ էր։ Չոլի Պետրոսը ապրում էր քաղաքի ծայրում, դաշտին (չոլ) կից։

Աղբաշ Մեսրոպ
Ամերիկանսկի Թախտաբիթի (Աբրահամ)
Արզրումցի Կարապետ
Բալբա Հորոս
Բախկալ Կարապետ
Բոմփ Գարաս
Բուլթիաղանց Մինաս
Գիժ կամ Ղաջար Կատո
Դալլաք Աղո
Դարադափանց Օսաննա
Դոդոան Գաբուշ
Զակոն Գարաս
Զուան Պողոս
Ժաժուլ Ցագոռ
Ժամկոչ Ադո

Իթեթ (շան հրես) Ցագոռ Լավաշ ուտող Կարապետ Լոբի Արտեմ Խոլեցի Մարկոս Խուրջին Զաքար Ծադե Խեչո Ծռտանց Հորոս Ծուռվրդանի Ադամ Կակալ Իվան Կատու մաշկող Ցագոռ Կարմիր մազանի Օսեփ Կոճակ Դավիթ (ժիր) Կարածանց Ռաման Հազարանոց Քրիստափոր Հաշտարխանցի Արտեմ ՀացԹխող Էլվադ Ղազի ծու (Գևորգ) Ղաչաղ Մարքար Ղասաբ Ավագ Ղարա Օվակիմ Ղոլան Գրիգոր Ղոջի *Սիմո*ն Ղուրալանց Շուշիկ Ձու ծախող Ակոփ Ճապի Ակոփ Ճաղացպան Մարտիրոս Մելդանանց Մինաս Ցոլսրգ Մինաս (Համփից դուրս եկող) Նոխեցի Ակոփ **Սողալ Մոսես** Շիրեփ Մոսես Չախկալ Արտեմ Չաչուլանց Օսեփ Չարեք Մայրամ Չաքմայի Սիմոն

Չոլախ Անդո Չոլի Պետրոս Չոփրռ Գարաս Չուլքի ԴավիԹ Պամպուլի Լևոն Պատիշամդանանց Մինաս Պղպեղ Միջայել Պոմադ Անինկա և Գարաս Պոչով Վանյա ՋուՏուդ Միկիտ Սարուխանցի Օվակիմ
Սիրուն Գևորգ
Տանձի կոթ Հայրապետ
Ցիգան Աղո
Ունանանց Հորոս
Փաստա Սերգեյ
Փինաչի Թումաս
Քաչալ ՕՀան
Քրթանց Իլուշ
Օխտը բուխարանց Սաթո

41124174161

Աբամ, մեչկտ շանց տուր (Հեռացիր, դնա, ասում են փոքրին, երբ նրա ներկայությունը ցան-441/1 25): Ազիզ մարթ ա։ Ագիզ օր (տոն)։ Աթաթադան-բաբադան էտենց ա։ Ալուրս մաղել, մաղր պատից կախել եմ (նպատակիս Հասել եմ)։ Ախչիկան զոռով տղի կլխին փաթաթան։ Ախչիկը հասել ա (հասակն առել է)։ Միստարմա անել (տակն ու վրա անել)։ «Ախը, ե՞փ», պատասխան՝ «եփը կալուց, քափը քաշբլուց» (բառախաղ)։ Ախ ու վախ անել։ ԱՀ տվավ նրան։ Աղաչանը-պաղատանը անել։ டியர் Աղ խոմ չե՞ս, որ հայվես։ Աման-չաման։ Ամոթից տափը մտամ։ Ամոթ չիլի ասելը (հարցնելը)։ Ային-օյին օքմին ա (տարօրինակ մարդ է)։ Այնըմը չի բցըմ (բանի տեղ չի դնում)։ Անգաջը ծանդը ա (վատ է լսում)։ Անգաջը կանչի (հիշվում է)։ Անդաջիդ պամբակը հանի (լսիր)։ Անդաջիտ օղ արա (մտքումդ պահիր)։ Անգաջի բամակը բցել (չլսելու դնել)։ Անգաջս դինջ Թող (հանգիստ Թող)։ Անգյալ մարթ ա (ծույլ)։ Աներես մարթ ա։ Անըմը կոտրված օքմին ա (վարկաբեկված)։ Անկլոխ օքմին ա։ Անկրակ էրվրմ եմ։

Անհիշատակ մեռավ (անդավակ)։ Անպնկալ հավի պես ի՞նչ ես քունջ ու բուջաղ ինգեւ Աշխարքը կլխին մեննել, շուռ կալ։ Աշխարքի լափը կլխին Թափավ։ Աշխարբի պան ունի (շատ հարուստ է)։ Աչկաթող անել։ lhչկածակ մարթ ա։ Աչկապաց մարթ ա։ Աչկերը վրես վառավ (բարկացավ)։ Աչկերս խառնվըմ են (շաղվում են)։ Աչկը չի վեկալնըմ (նախանձում է)։ Աչկի լույսը տուս էկավ (պատժվեց)։ Աչկի տակից Թոցնող ա (ճարպիկ է)։ Աչկի տակով մտիկ տալ։ Ալկիցս ինդավ, ալկից բցավ (ատելի դարձավ)։ Աչկիցս ռադ իլի։ Աչկ կպավ, աչկով տվավ (վնասվեց)։ Աչկ ման ածել (տնտղել, փնտրել)։ Աչկով անել (նշան)։ Աչկով աչկ չունեն մեկմեկու հետ (իրար ատում Աչկս էս քշեր չեմ կպցրե (չեմ քնել)։ Աչկս ինչ որ պաց եմ արե, նրան եմ տեսե։ Աչկս համփի վրեն ա (սպասում է)։ Ալկս Հուր տառավ (սպասելով)։ Աչկս մնըմ աւ Աչկս վրեն մնաց (հավանեցի)։ Աչկա պաց արա (ղգաստացիր)։ Այկունքը հավաքել (հոնքերը կիտել)։ Ավարա-սավարա (անգործ)։ Ավել-պակաս մի խոսի (զգույշ եղիր)։ Առավոտ լուս-մութ (լուսը չբացված)։ Առուտուրը կայնած ա (չկա)։

Ասեղ խում չի, որ կորչի։ Ասսու տված օրը (ամեն օր)։ Աստված չի վեկայնի։ Ասեղ քցելու տեղ չիկար։ Ատամի չկպած (Հազվագյուտ)։ Ատամներըտ ի՞նչ ես շանց տամ (ծիծաղում)։ Ատամները վրես կռճտացրավ (սպառնաց)։ Ս.րուն-արտասունքով լաց ա իլըմ (աղիողորմ)։ Արևր կծրմ ա (այրում է)։ Արևր կլխին խփավ (ներգործեց)։ Բախտավոր աստղով ա ծնվե։ Բախտիս տուռը պացվավ (Հաջողվեց)։ Բալաղույ օքմին ա, քանիսի կլոխն ա կերե (վատ ւ մարդ է)։ Բեչեստ անել մեկին (անպատվել)։ Բրավոմ ա, ինչքան Հարաքախ ունի։ Բողաղ-Վողազս կրակ ա ինգե։ சாராபு- சாபய சாபு பீயரசெயு: Բոշ-պողադ մարթ ա (անպետք)։ Բրիլիաննի հուր (վճիտ ջուր)։ Գադա-գուդա օքմին ա (անպատիվ)։ Գիժ կապելու ա (խենթ է)։ Գիժ ու խելոք օքմին աւ Գլդիկլոր իլել (Թավայվել)։ Դարբեղաղ իլավ (դռնե-դուռ ընկավ)։ Դարդամահ իլավ (ղարդից մեռավ)։ Դավ-դարաբա անող ա (ղալմաղալ)։ Դոշիս տախտակը ցավըմ ա (կուրծքս)։ Դուշմանի սիրտով իլավ։ Երանի էն օրին (կամ երանիք էն օրին)։ Զահլա տարավ էլի (ձանձրացրեց)։ Զառ-վարադտ խոմ չի՞ վերինգե։

Զարգանդր պռնավ (սարսափը)։ Զոոր չի ախտրմ (ուժը չի պատում)։ Զռնեխ կինի (ԹԹու գինի)։ Ձուքած ջանդրած (դարդարված)։

էն կնալն էր, որ կնաց (էլ չերևաց)։ էն Տանդի կոտըրվըմ ա, կասես Գասպար Դավիդիչի աչխիկը իլի (Հարուստ Մամաջանովի)։ էրի տեղ ա տրնըմ ինձի։ है? वैधानि ध (प्राथमा): Էս խոսկր մեր մեջ մնա։ Էսօր-էքուց ա քրցում հայթեփ (շարունակ հետա-Egnis 5):

Էսօրվա պես միտս ա։

Էտ ինչ ասելու խոսկ ա։ էտ մինը Թարկ տուր (դադարիր)։ էրադի պես ա միտս կալի (լավ չեմ հիշում)։ Էրեսը գոմշի կաշի ա շինե։ էրեսըմը ծծաղ չունի (մռայլ)։ էրեսը շատ պաց ախչիկ (անպատկառ)։ Էրեսը շուռ տալ (խռովել)։ Էրեսը պադոշ ա շինե (անզգա)։ Էրեսը վեկալնել (սափրվել)։ էրես պահող (պատիվ պահող)։ Էրեսով տալ (երեսին ասել)։ Էրկու էրեսանի մարդ (կեղծավոր)։ Էրկու կրակի մեջ եմ ինգեւ

Թանգ ու կրակ։ Թափ-Թազա (նոր)։ Թարժաժ անել (տեղահան անել)։ Թոբա անել (վերջ տալ)։ Թոկից փախած (անսանձ)։ Թաքավորն ապրած կենա (Հեքիաթից)։ Թրև-Թրև տալ (քաշքշել)։

ժանգ օքմին (մաղձոտ մարդ)։

Իմ մեղկը չի վեկալնի։ Իմ վեքիլը խոմ չես (գլխիս տերը)։ Ի՞նչ ես առչևըմըս բայդաղ իլե։ Ի՞նչ ես կլխիս կակալ կոտրըմ։ Ի՞նչ ես նողայի արաբի պես Հռչորմ։ Ի՞նչ ես նորահարսի պես նստել (լուռ)։ leնչ ես ուռե կուրկուրի պես։ Ի՞նչ էրեսով մաիկ տամ նրան։ Ի նչիս ա պետք։ Ինչ Հունար ասես՝ ծեռից կալիս ա (ընդունակ է)։ ինչ որ պերանը կամ ա՝ տուս ա տամ (վայր ի վերո խոսող)։ Ինքը իրա ոտով էկավ։ Ինքս ինձի էրվըմ-փթոթվըմ ևմ։

ԻշարաԹով իմաց տալ։ Իրա էշն ա քշըմ (կամակոր)։ Իրա գազով ա չափըմ։ Իրա Թքածը լպստավ։ Իրա խոսկի տերն ա։ Իրա կլխից ծեռ ա վեկալե։ Իրա մահով չի մեռնի։ ^իրա ջանի ղադրն իմանրմ ա։ Իրա փիս լեզուից կրակն ա ինդե։ իրա օրրմը էտա ու **էտ**։

Լավ ոտ ունի։

Լավ ցուրտ կերանք։ Լեզուն դամաղին ա կպե (հարբած է)։ Լեզուն կապ ինգավ։ Լեղու պանացնող ա (բամբասող)։ Լեղին Տաքել (վախենալ)։ Լերթս կտրվավ (շունչս կտրվեց)։ Լիթոնս կտրվավ (սաստիկ հոգնեցի)։

Խաթրը մի կոտրիւ խաթրի համա մեռած ա։ Խաթրջամ կաց (հավատացած հղիր)։ Խալխի միսերը ծամելով ման ա կամ։ Խելքը անջաղ կլոխը էկավ։ Խելքը կնալ-կալով ա (անհաստատակամ)։ Խելքը կնաց (հիացավ)։ Խելքը վրեն չիւ Խելքը տանել ա տվե։ Խելքի աղկատ ա։ խելքս սլան չի կտրըմ։ Խելքի տոպրակ ա (շատ խելոք է)։ Խելքից հանել։ Խելքտ աղ անեմ։ Խեղճի ծեռը ծոցըմը մնաց (մոլորված է)։ խիարը ծուռը տուս էկավ (գործը անհաջող է)։ Խմորը շատ Հուր կվեկալնի։ Խնձորը կես անես, իսկ որ իրա հերն ա։ Խող ա տառե (գիրացել է)։ Խոզի միսի կին ունի (շատ էժան է)։ Խոսկերը կույ ա տամ։ Խոսկր անց կացավ։ Խոսկը էրեսին տվող աւ Խոսկի վրա եմ ասրմ։ Խոսկը պերան-պերան քցան (տարածել, Հռչակել)։ Խոսկը պերանից տուս քաշել (գաղտնիքը իմանալ)։ Խոսկը պերանից տուս Թռավ։ Խոսկը պերանըմը մնաց։ Խոսկա կարական ասաւ Խոսկա շաքարով կարեմ։

Ծալը պակաս ա (անխելք)։
Ծածկի-սատկի անել (հետքերը Թաքցնել)։
Ծերոյի (սոսինձ) պես կպել ա, չի պոկ կամ։
Ծեն-ծենի քցել (ձայնակցել, աղմկել)։
Ծենը կլոխն ա քցե, կասես Շալյապինը իլի։
Ծեռից կնաց։
Ծեռ ու ոտի ինգնել (շտապ գործ անել)։
Ծծաղից կոտրվանք։
Ծվիկ-ծվիկ անել (պատառոտել)։
Ծունուծմեռ արավ (ձմեռն եկավ, ցրտեց)։

Ծուռ այկով մաիկ տալ։ Կային ու օսկոռն ա մնացե։ Կարկուտի պես վրա ա տամ։ Կար≾ կապի։ Կե՞լ ա ինգե փորտ։ Կերածս բողագրմըս կայնել ա։ Կերեք, խմեք, դուշմանի աշկը հանեք։ Կինին կլխին ինգավ (հարբեց)։ Կլխանց անել։ Կլխի ինգել։ Կլխին վայ ա տամ։ Կլխիտ գոռ մի տա։ Կլխիտ տերություն արա։ Կլխիցս ռադ իլիւ Կլխիցտ ային, չոյին պաներ մի մոգոնի։ Կլխին նստացնել։ Կլոխ ա պետք, որ դիմանա։ Կլոխը եղել։ Կլոխ Հանել։ Կլոխը կորցրել աւ Կլոխս մի քլոզի։ Կլոխտ ինչ ցավացնեմ։ Կողկը պոնել ա (համառում է)։ Կոտրը ինգնել (սնանկանալ)։ Կոտրած բթալի պես մեչ մի ինգնի, Կունդ ու կծիկ իլել։

Հախից կալ։ Հալ ու մաշ իլավ (Նիհարեց)։ Համր տարավ (ձանձրացրեց)։ Հանաքը դենը, օղորթը դեսը։ Հավի պես Թուխս ա նստեւ ՀարաքաԹս կտրվավ։ Հարբ ու զարբ անել։ Հարայ-մադաթ քցավ։ Հարսանիքիտ մենձ խախալով ճուր կկրեմ։ Zhane jungmys Հեռու մեկանից։ Հիվանդ դամառը պոնել ա։ Հորն ու մորն ա քաշեւ Հոքի մարթ ա։ Հույ-հուլի հաղացնել (չարչարել)։ Ճամփես պահըմ աւ Ճամփեն կտրել։ Ճարս կտրվել ա։

Ճամփեն կտրել։ Ճարս կտրվել ա։ Ճար ու ճրաք մի տղա ունի։ Ճինճինի ա քցել։ Ճիպոտի պես անձրև ա կալի։ துநாற ய மாயாக்ட

Մախլաս (ինչևիցե)։

Մաղը կախան տան պատից (աղջատացան)։

Մաղը ծակ ա (ըգույշ, հասկանում է)։

Մածուն մի արա (զգույշ խոսիր)։

Մայիլ մնացիմ նրա սիրուն էրեսից։

Մարթ չի, ատամացավ ա (շատ է խոսում)։

Մարթատեղ չի տնըմ։

Մատի վրեն հաղացնել։

Մարթ մեչ բցել։

Մե աչկա չորս շինի։

Մե մեկու միս են ուտրմ։

Մեյդր հանել (անիսդձորեն ծեծել)։

Մենձ սիրտանի օքմին ա։

Մենձ-մենձ փրթող։

Մե ոտ առաջ էկավ։

Մե ոտր գրեզմանըմն ա։

Մեչերը սև կատու անցավ։

Մեչկիս Թելը կտրվավ։

Մե պերան չասավ, Թե կացի։

Մեր պանր պուռն ա (գործը անհաջող է)։

Մե սիլլա կտամ, որ աչկերիցտ պեծեր (կայծեր՝)

կտուս կան։

Մե փորացավ կունենա, առանց էն չի։

Մինչև նրան պան Հասկացրամ, իմը ինձի Հասավ։

Մինչև տեղ Հասամ, սիրտս պերանիցս տուս էկավ։

Միտր պերել։

Միտր քցել։

Միտկի տակ ինգնել։

Մուրագը փորըմը մնաց։

போடியை சய்த ரப்பாரு

Ցա դես, յա դեն։

Ցալաղ չի անըմ (արհամարհում է)։

Ցախես նրանից անջաղ Թափ տվամ։

Նագ ու Թոզ ա անըմ (կոտրատվում է)։

Նամուսի աղկատ ա (պատկառանք ունհցող)։

Նեքսև անել (ուրիշինը սեփականա**ցնել**)։

Նրա մեղկից էրվանք։

Նրանց ազգու Թոխումը էտ ա։

Նոտած ախչիկ ա (Հասակն առած)։

Նոտել են, ճանճ են պրոնըմ (պարապություն)։

Շան լափը Թափել կլխին։

Շան նամուս ունի։

Շան շնթեռոց ա նրանց տունը (շատվոր)։

Շանսատակ անել։

Շան տեղ չեն բցրմ։

Շան փայ իլավ։

சேயி வர ய ஓய்றுவீ :

Շառ քցել։

Շատ ալանի մարթ ա։

Շտահա թոլոց տիր (իղուր տեղը մի սպասիր)։

Ոչ դեսից ա, ոչ դենից։

Ուուս վրա չեկավ (անհացող)։

Ուսս Հում ինդավ։

Ոտի վրա առուտուր ա անըմ։

Ոտերը ինգնել (խնդրել, աղաչել)։

Ո՞ր Հուրն ինգնեմ, որ կլուխս ազատեմ։

Ո՞ր մեկի պերանը կապես։

Ոտիս քրեհր տուս էկավ (վարձս ստացա)։

Ոտր ԹեԹև էր։

Ոտով կլխով մեչը ինգավ։

Չեմ ու չեմ ա արևմ։

Չիլեմ, չիմանամ, Թե...

Չոքայոք կնաց։

Չբնահավան օքմին ա (չհավանող)։

Պանը պանից անց կացավ։

Պանը պուռն ա (գործն անհացող է)։

Պանըտ կտրվե՞լա, որ...

Պանի քամագից մի ինզնի։

Պանի տեղ չի տրևմ։

Պանի չի կպնըմ։

Պան շնավ իրա համա։

Պանս աչ ա կրնըմ։

Պանս ծախ ա կրնրմ։

Պասը պաց արավ (միս կերավ)։

Պարապ-սարապ ման ա կամ։

Պարտկըմը խեղտվավ։

Պերանս չի զոռըմ, Թե ասեմ ։

Պերանա կապի, ճանճ կմանի։

Պերանտ կրակ կինդներ, որ չասիր։

Պերանը պաց մնաց։

Պերանը չափամ (միտքն իմացա)։

Պերանիս Հուրը կնաց։

Պերանըմը լեզու չունի (հարբած է)։

Պերանըմը սատանի լեզու ունի։

Պերանի կապը կտրվել ա։

Պերանից հալա կաթի հոտ ա կամ (փոքր է)։

Պղտոր Հուրրմը ծուկ պոնող ա։

Պոգերտ ավելացա՞ն, որ...

Պուռնի նելով վեքաշել (սուտ գովասանքով մե-

կին շողոքորթել)։

Ջանջալ մարի ա (անտանելի)։ Ջանս իափ ա կամ (մարմինս փշաքաղվում է)։ Ջան ու ջիգար մարի ա։ Ջափա մի քաշեք (մի անհանգստացեք)։ Ջիբըմը մուկեր են հաղ անըմ։ Ջիգարը քաշըմ ա (արյունակցունյուն)։

Ռանգ-ռունգը Թռել ա։ Ռեխըտ ի՞նչ ևս պաց արե։

Սառը ճուր խմի` սիրտա կհովանա։ Սերը մածուն տառավ։ Սիրտը հովացրավ։ Սիրտ տալ մեկին։ Սիրտըս ահից ԹռԹռըմ ա։ Սիրտը կպել ա ախչիկան։ Սիրտը կոտրվել ա, էլ աչկին պան չի կալի։ Սիրտը նրանից կտրվավ (հիասԹափվեց)։

Սիրտիտ հղ ջըսի։ Սիրտտ տեղը ինգա՞վ։ Սպասելով աչկս Հուր տառավ։ Սևը սպտակից չի Հոկըմ։

Վայն էկել ա, ինձի տարել։ Վայ, քու տերոչ մեղկին։ Վայ, քու տղիս տղա (ղժբախտուԹյուն)։ Վիղ չի առնըմ։

Տակից ջոջից հարց ու փորց անել։ Տախտակը պակաս ա (հիմար)։ Տանակը օսկոռին հասավ։ Տանակ խփես՝ սիրտիցս արուն չի կաթի։ Տանըմ պերըմ են խեղճին։ Տան խալխին դռդռի ա հաղացընըմ։ Տանտերը տանը չի (խելջը տեղը չի)։ Տանող տանողի ա։ Տաշտ ու մաղը կապել ա (տանը էլ բան չի Թողել, բոլորը կերել է)։

Տարեն-տասներկու ամիս։ Տառտակ-տառտակ տուս ա տամ։ Տաք- տաք կործին կպնել։ Տեղն ա քեղի։ Տղա[®] ես, Թե[®] ախչիկ։ Տոպրակս Թափ տվամ (իմացածս ասացի)։ Տրանով չարա չի սաղանա։ Տռաջված օքմին ա (մեծամիտ է)։ Տուռը պաց ու խուփ ա անըմ։ Տուր ու դմփոց։

Ուղտի անպաջըմը քնած ա։ Ումուդ մի արա։ Ունեցածը քուլու քամու տալ (վատնել)։ Ունքերը տոթել (տխրել)։ Ուշկտ հավաքի։ Ուշկից կնալ։ Ուրիշի փողերը նեքսև արավ (հափշտակեց)։ Ուրիշի փողերը տակով արավ։

Փափա ա տառե (ղառամել է)։ Փլան-փստանը։ Փող ունես՝ մածուն առ, կլխիտ քսի։ Փորը մեչկին ա կպել (նիհարել է)։ Փորս վեց-վեց ա անըմ։

Քաղցր աչկով մտիկ տալ։ Քեփին մի կպնի։ Քեփ չունեմ։ Քեփս քոք ա։ ՔԹի տակ ծծաղըմ ա։ ՔԹիցը տուս էկավ։ Քինթիմաղ օքմին ա (ղղվեցնող)։ Քրնս փախավ։ Քու ու փուչի իլավ։ Քու դորա ինչ կա։ Քու իսանրի Տամա մե խորոված Տավ կուտեմ։

Օյաղ կացի (արթուն կաց)։ Օրը Հավաքված ա (անձրևային եղանակ է)։ Օց մարթ ա։ Օջմինի տակը փորող ա։ ՆՈՏԱԳՐՎԱԾ ԵՐԳԵՐԻ ՆՄՈՒՇՆԵՐ

支货机货具机货

ՂԶԼԱՐԻ ԵՐԳԵՐԻ ՆՈՏԱԳՐՎԱԾ ՆՄՈՒՇՆԵՐ ԿԱՏԱՐԵՑ ԵՎ ՆՈՏԱԳՐԵՑ ԳԵՎՈՐԳ ԳՐԻԳՈՐԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆԸ

1. ԹԵ ՍԻՐՈՒՄ ԵՍ ԹԱՄԱՇԱ

4. ԵՂՍՈՑԻ ԵՐԳԸ

5. ՎԱՌԱ, ՎԱՌԱ (ՔՈՌ ՆԻԿՈՂՈՍԻ ԵՐԳԸ)

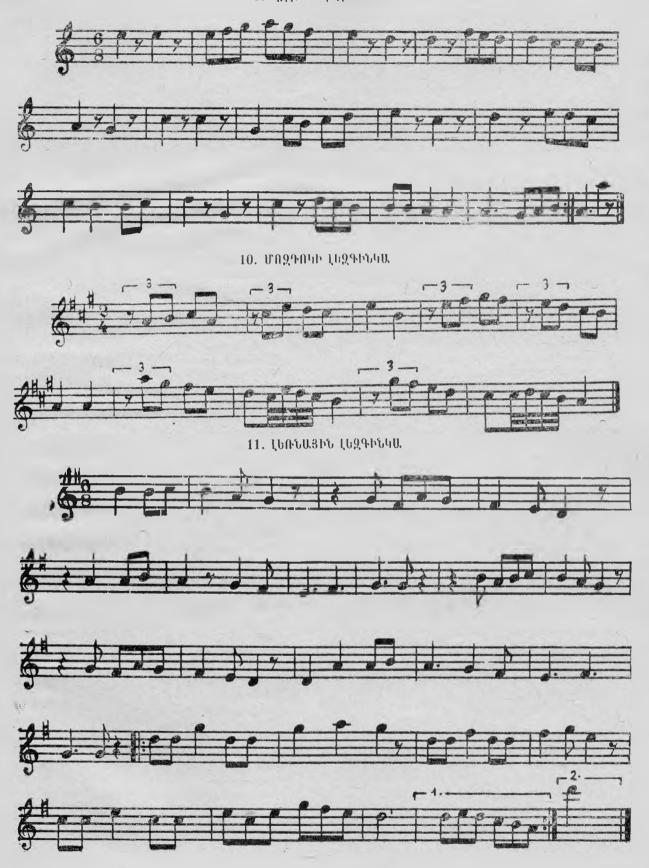

7. ՈՐՔԱՆ ՈՒԶԵՑԻ (ԽՈՍՔ Ա. ՂԱՐԻԲՑԱՆԻ)

F U. O. U. P U. V

11.

Արասի-ըսան կոպեկանոց արծաթե դրամ Upny-Snound Upphanul - dhamupu Աբուռ-աժոթ, պատկառանք Unall-undaparill Աղամադաորշմագ - անմարդամեց Unwe-wincph $U_{i}q_{i}p_{i}-q_{i}p_{i}$ Անլաս-կերպաս, մետաքսյա կտոր Աթամորթի-մարդ, շունչ Udgusu-Sului, Splig Աժել-արժենալ Ալաղանել-փոցխել Ալամ աշխարգ-ամբողջ աշխարհ, տիեղերբ Ալամանչի — խաբար տանող - բերող Ալապստրակ — նապաստակ, շարաննի Ալավ-բոց, կրակ Ալարել - Հուլանայ Ալչու-վեզի փոս ընկած կողմը (փոխաբերական՝ հա. 21114) Ulp-zwp nyh Ախտել-հաղժել Ախցան-ծեծած լոբիից պատրաստած ուտելիք $U_{\delta} E_{l} = 1$. $lg h h_{l}$, 2. $h l u q h_{l}$, 3. $\lambda n_{l} u \delta h_{l}$ Ա4-անիվ Ակիշ-երկու նանով երկանե դործիք՝ կրակ խառնալու Sudun Ակսաղդալ-ոպիտակամորուո Ա: Թափել-աղոթերով վախ Թափել հիվանդից Աղա-1. Հարուստ, 2. տարիքով, պատվավոր մարդ Աղամանիք-աղաման Աղու—սոսոան (հղանակ) Ա.քագ-հրախտիք Unimi - wifins Ամբարիշ — անհաշտ Այազ-ցուրտ Այրաջառ-իւիստ տղեղ, այլանդակ Ushi-dushi-Shugud Ային-չոյին — տարօրինակ Ալնըմը չքցել-ուշադրություն չդարձնել

Անաբուո-անամոթ, աննամուս, Անախանըմ — խխունջ Անաովողջ-Տիվանդ, անառողջ Անգլալ-1. անդաժալույծ, 2. ծույլ Անգուման — անակնկալ Անթալաղա-անանիվ, փոխարերական՝ անՀոգ, անտարբեր Անքիջա-Հարվագյուտ Անլադաթ-անհամ, անհահո, անախորժ Անկայնել — անրնդ Տատ, շարունակ Անկոգանակ-դժղոգ Անհունար-ապաշնորհ Անդամ _ անհոգ Անդով—բիամիտ Անմարիփան-անշնորհը, անքաղաքավարի Աննասիբ-անբախտ Անպան-չգործաղրված իր Անպավական—դժգոմ Անայիծիոն — Հպարտ, անհաշտ Անանակալ-րուն չունեցող Անցաղ-հագիվ Անջիգար-անսիրտ, անգութ Անսաս—լուռ, անձայն Անոկամ — կովարար, անզգամ Անտուր-տդեղ Անրարսազ — անպետը, անօգուտ Աշխանա — խոհանոց Ikըկարա — ակնհայտ Uzniq-illiq, hos Աչառ – կողպեք *Ալկածակ—ադահ* Աչկահուլունը-հմայիլ, ամուլեք Այկի դիլա-բիր Այկիք - ակնոց Ապի-մեծ եղբայր Ս.ջալ — օրհաս. Վախհան Առչինեկ -- անդրանիկ Աոսրդ - անամոք Undus-dula dhabibg Առուն - արյուն Առունխում - արյուն խմող Ասրլ-ազնիվ

Աոլան-առլուծ Fhima-pmanil Բիձա - ծերունի, տարիքով մարդ ILphy- phyh Արխալին — Տանգիստ Fhum-Shile Արոշկոտել-Հորանջել Բլբույ — սոխակ Ափալ--դրություն Բհամ կալ-ծացել, առաջ դալ Ափալ-Թափալ-շտապ Բմբլել — փետրել Ափաշկարա-ակներև, ակնհայտ Բմբուլ — փետուր Ափերիմ - կերցե Բնթել — թեթևակի կարել Բոլ-բոլ-առատ ρ_{nj} — γmm , mnmm $\mu = 2\pi m$ Fnլшմш-2шm nt 2mm Բաբա — տատիկ Բոլիա տալ—զբոսնել *Բարա* // — տեսակ Բոխչա-կապոց (գույնդգույն կտորներից կարած քա-Բաբույ — բադ ռակուսի շոր, որի մեջ պահում են շոր) Բաղավ-նուշ Բողաղ-կոկորդ Բադիա—պղնձե խոր աման Բոմփ-ինբուկ Բաթման-կավե մեծ ջրաման, սափոր Բոլ-բուսա**ի**_Հասակ ու տեսք Բախնչել- թաղվել, խորասուղվել Բող-- Ոսույլ, դատարկ, անպետը Բալան-դարդ, ցավ, պատուհաս Բոշացնել -- Թուլացնել Բալամ — ջանըմ Բոռ-կավիճ <u> Նալասան – բալզամ (բույս)</u> Բորան — ձյունախառն քամի Բալիշ—բարձ Fyluh-unny Բալզլի-ձկնադործ, ձկնավաճառ Բոդան — Հանկարծ Բայքա-գուցե, Թերևո Բրիսով-հրկաթե կապանը կողպերով (ձիու կամ կա Բախկայ — նպարավաճառ լանավորի) Բախչա — պարտեղ Pula-wann Բախչել-նվիրել Painun - Sunh Blang Բաղ-1. այցի, 2. կոշկի կապ Բուդարմիշ իլել-սայքաքել Բաղանա— գերան, ոլուն Parq--umanijg Բաղաքաղ-այդեկուն FALFILI- 2/12 Բաղդա— գորտ Բուլաղ-աղբյուր Բաղմանչի-այգեգործ Բուխախ-կղակի տակի փափուկ միսը Բայադույ-բու, բվեճ சாபாரி— சாரி - மரியு *Բայդադ—դրոշակ* Բուղ — գոլորշի Բայթալ-էգ ծի, մատակ Falam - ami Բանդ-կապ, հանդույց Բուսը պահել—ծածուկ մեկին հետևել, լրտեսել, դա. Բանդ իլել-կանգ առնել րան մտնել։ Բաշտան ... միաժամանակ Բուրդու-դայլիկոն, պտուտակ *Բաշարել — կարողա*նալ Բաջանաղ--- բենակալ Բաստրմա-ապուիտ (Ղզլարում՝ կախ միս) **ியரய (ருயரய) — சியாய** Բասաբաս—իրար ետևից Գաղա-բազարի բցել-գյաղայություն անել Բարարաթ—լիություն, առատություն Quilinine-uming Ռարաքալլա*— կեցցե* Գեժդան-գեժ—ուլ, վերջապես, հազիվհաց Բարեբար-Հավասար 949mnnz-zysh4 Բարիշել-հաշտվել Գժոհյ-գյուրդ։ պատվել, 22 մել funnif-Junny Shiim-Sumply Բեղամաղ-ախըություն, հուսահատություն 4hima-hhama *Բեղամաղ իլել-տիորել, վշտանալ* Գուլլա – գնդակ (Հրացանի) Բեղասըլ—վատ, անազնիվ Գուլլանին-պրոսանք Բեղրել-Հոգնել, ձանձրանալ Գողամ - մամուխ (պտուդ) Բեթար-վատ, վատթար Գոզաբախան — արևածաղիկ *Բեխաբար*— անտեղյակ Գոգամ աչկեր-սևորակ աչքեր Բեսայմագի — անտարբեր, անուշադիր Գոդակ—դոմեշի ծագ *Բերթ*—բանտ Գողինադ—ընկույդից և մեղրից Հալվա Բթել-բոթել, հրել Գոլ-լիհ, հահին Pիառ-անՀոդ quality quality

Դրստել-ուղղել, շտկել Գոսցիւո-մեծգլիսանի Գուոդա-անքնու/իլուն Ancanch - quelin, neunenge Գորա—Համեմատ, Համապատասխան Aniq-night, Supp Գորբաղոււ-անեծք Դուզաղ-թակարդ Գոբթաշ-արջասպ Դուզացնել-ուղղել Դուլ-այրի Գրվանրա — ֆունի (400 գրաժ) Գուման-կողմը Incaba - Ganiby Դուման — մառախուդ Գունաքար — պատ Հառ Anily-49ul Դադա — քեռի Դուշման — Թշնամ ի Դադ կանչել-գանդատվել Դուքան — խանութ Դաթրել-Հոդնել Դուքանաղար — խանության Դախըլ — դրամարկց Pphl-gyhl Դալաղ -- փայծաղ Դալալ-հին շորեր վաճառող Դայդա — ապահով, մեկուսացված *Եղանալ-ուշանալ* Դայլաք-սափրիլ, վարսավիր bah-nes Դամաղ-1. քիմբ, 2. ջրարգելակ (ջրանցքի) band (badwh)-Shinn Դամառ-հրակ, զարկերակ *Եթիմ-որբ* Դամյա -- անդամայույծ Ելքան — առազաստ Դամ դա — կնիջ Եղել-յուղել (փոխաբ.՝ կաշառել) Դանա — Հատ *Եմ - կեր (անասունների)* Եռանդակ-կառբ, որի վրա նստում են մեջբ-մեջբի Դանդուս — բանջար Tumum - hnilig, funcile மாபியல் Դաստի-իսկույն **Եսիր—գերի, ստրուկ** Դաստմայ-փոշի մաբրելու լաթ Եփ (եփոր)-երբ Դավ-դարաբա_աղմուկով վեհ *Երքա—մեծ, ահագի*ն $\gamma_{\mu\nu}$ $\gamma_{\mu\nu}$ $\gamma_{\mu\nu}$ $\gamma_{\mu\nu}$ Դավտար-մատյան Դարբազ-դարպաս Ձադ-իր, առարկա, բան Ձալ-դահլին Դարբեղաղ անել-բարուքանդ անել Ձահլա տանել-Հանձրացնել Դարիվեր-խորդ ու բորդ 2 ամբախ — սուսամբար Դարման-դեղ Դեղա — տատ Զամբիլ-կողով Զայ անել-երեխան փչացնել Դեմուրչի — դարբին Զանդու — ասպանդակ Դրոի-1. կիսանփ, 2. աշխույժ, ժիր Զանգուլակ--- զանգակ Դիաղ ինգնել- Դենվել Զանդուղ-սնդուկ Դիբա-դեպի Դիլանլի-լեզու բանեցնող Չաքանչ--- զոքանչ Դիլիմ-պճեղ, կտոր Ձառ-նկար, նախշ Ձառափաթ-կատակ, հանաք Դինդա-կանացի դլիսի կապոց Դինց - Հանգիստ Ձավտել-հափշտակել, բոնագրավել Ձարդար-ակնադործ, ոսկերիչ Դիվան - դատարան, դատաստան Ձարգանդ-ահ, վախ, սարսափ April - paine, mileny Ձարմ-վախ Դիփունանը-բոլորհըյան Ձափռան — շաֆրան Դիթ-ուղղանայաց Ձել թուն - ձի թապաուղ Դմփել-իսկել, հարվածել Չութ—արհամարհական ձայնարկություն Դմփվել-վայր ընկնել Զրոթը դիրիլ-անպետը բան, աղբ Դողցոց -- տենդ, ջերմախտ Զիան-վնաս Դոնդագ – դռան փականք, սողնակ 2 hip - տրկնիկի 2np Inhuniq-noshy Դոշ-կուրծը 2nt-2hpm, apó Դոշադ-ներքնակ 2nnwj-Snu Դոստ-մահրիմ, մոտիկ 2nn-ned Դովլաթ-Հարստություն, կարողություն 2 angu - nidby, yaphy Pawb-pglq 2nnnd-qnignd-umhmnnmemp 2 negret - wyten Դրուստ-հիշտ, ճշմարիտ, ուղիդ

Թավաքալ—միամիտ Զուրդիալ (բալիբ)—ձկնապուխտ Զուգս — դարդարանք *Թավլու—լեռնական* Թարգ տալ-դադարել, վերջ տալ ŀ Թարիփ—ղրույց, պատմություն Թարիփ անել-պատմել Klup-Sincu op *Թարս ու պատի*— շուռ տված, տակն ու վրա £8/4- m18 Էլչի --- խնամախոս Թափան — փորոտիք էլվան - պատշղամը Թափանջա — ատրճանակ էն բաշտան-վաղ առավոտյան Թափուկ—աբացի <u> Էնդե — այնտեղ</u> Թար — կենտ Էնդիան — այնտեղից Թեզարան-Տագիվ, ԹեԹևակի Ph_1. &bnp, 2. 4nnd Էնդուր որ-որովնետև Թերը- Թերեք (գետ) «Թերբ» գործ է ածվում գետի էն կլխան – սկզբից, նախօրոք էնոնը -- նրանը, այն բաները hawwand Թեր ինդնել- թիկն տալ, պառկել Էնյանը-այնյափ **Է**շխ-հռանդ, սեր Թըղրըղի ևրրանցք, նեղ փողոց էս արանքընդ-այս միջոցին, պահին Թրոնրո- Թղնե օդապարիկ (խաղալիք) Էստիան — այստեղից Թիզ-մատնաչափ Թիթ-Թութ Էրել-այրել Թիքա-պատառ, կտոր knubi-brumi Էրեսպաշտունը — կեղծավորություն Թիքա Թիքա — կտոր-կտոր, մաս-մաս Էրևստեսնունը-նվեր նորահարսին $P_{|u|}h_1 = \mu u \eta h u$ Թլվատ—կակազ Էրկուհինջի — երկրորդ Էրկուհոքիս-հղի Էրծա - արծա -Թորա անել-կուտակել Էրքին-ազատ, ընդարձակ Թորուն -- Junua p <u> ұрир орр— Сшупра орр</u> Թոխորմ — ծագում, տոհմ, ցեղ Թոնդիր — Թոնիր Թովուզ-սիրամարգ Թոփ-1. գնդակ, 2. խնդանոթ Թաբաղ-փայտե կլոր սկավառակ՝ խմոր Հունցելու Թուի անել—Հավաբել, կուտակել ியர்யா Թոփուղ — դնդակ Թաղա _ 1. թարմ, նոր, 2. չգործածված Թոմշկել- Թառամել Թազացնել — թարմացնել, Նորացնել Թվանգ—հրադան Թրև կալ-- թափառել, աննպատակ ման գալ Թաβավուլ—ջրանցք Թաթարու—սուջուդ (խաղողի հյութով, ընկույզով ու சொபு ஓந் — ய ஏபு கம Համեմունքներով պատրաստած) Թուվար — անասուն Թախտ-1. գահ, 2. տախտակե մահնակալ Թիփլիզ — Թբիլիսի Թալ — ուռենի Թուգինգել-լայ Թախ-կենալ-Թաքնվել Թալաղա -- անիվ Թալավ-ցավ (անեծբ) ժաժը-ցնցում, երկրաշարժ Թահանա—հազվաղյուտ ժաժ կալ-շարժվել Թամահ անել-ցանկություն ունենալ ժահր- Թարաի Pulud-Iphi Թամաշա-տեսարան, ի տես Ժեշտ — երկաթաթիթեղ $\rho_{mdpm_1} = \delta_{mijj}$ ժինի-ըմահանություն, համառություն Թամբաբու — ծիսախոտ , ֆուֆուն Ժիվա-սնդիկ Թամբ-թամբ ժուս-իսակ, կանաչ խաղող Թամուզ - մաքուր Թայ-ղույգից մեկր hy-Shing Թայրախայ -- անղույգ Թայինեալվա-հալվայի լավ տեսակը by ne Ang-Shing Թայաղ — ձեռնափայա, փայտ Իղար — անդրավարտիք *ுயப — புயபுய [ச* Իլած (իլած-չիլած) — ունեցվածք Թավազա անել—Հրաժցնել 1/161-1/661

Իլլաքի - մանավանդ

Ինադ—կամակորություն, հակառակություն
Ինձամա—ինձ համար
Ինղադա՝—ի՞նչ է, ի՞նչ բան է
Իշարաթ—նչան
Իսան—մարդ, արարած, շունչ
Իսկը՛՛—ժիթե՛՛, ձի՞շտ
Իսկի—բոլորովին, ամեննին
Իրասածի—համառ, կամակոր
Իրեջհինջի—երրորդ

I,

Լադան — կոնը Լաղլագ — արագիլ Luqued-Sud, Som, Subnig $l_{m_1m} = l_{m_1m_2}$ Luiph-Soudi Լախ ու չախ-խարխուլ Lwn-hnez டியர காட மிரயரயுக் காட Լադր-- գրուլց Լան-երեխա, լակոտ Լամբաքի — պնակ Լամս — ծանր Լայ-ջրիկ ցեխ Լայադ-արժանի, վայել Լայաղ չանել-արհամարհել Լանդի բցել-բանը դժվարացնել Լալագ-կանացի գլխաշոր, շղարշ Լաջա-բիծ, արատ Լաքակա-որկրամոլ LqL__ lhqL_ Լեղին ճաբացնել-սաստիկ վախեցնել Լենսիրտանի — լայն սրտով, համբերող Լենթ-լայնը, լայնություն Լենթ — ժապավեն Lb2-9/14, 4b2 Lbnuh-1hpp Լերթը կարվել-հոգնել, ուժից ընկել Հրիսկ — դատարկ Լկող-խմող, հարբեցող Լկրտվել - չարություն անել Լղանալ-լողանալ Լղար-նիհար Լոփոշ-մեծ, ադեղ (լոփոշ անդաջներ) Լպստ (լպստած) — աներես Լուգան — սանձ Լույա — ծխամորն Լուսաստղ — Արուսյակ (մոլորակ) Լփել-- լափել

lu

Խաբար—լուր, համբավ Խաբարբզան—խաբար տանող-բերող Խազ—դիծ Խաղնա—դանձ, գանձարան Խաքա—փորձանը, պատուհաս

Խաթալլու-փորձանքի ենթակա Խաթարալա—դժբախտություն, պատուհաս Խարը — պատիվ, հարգանք bullpoud - dumms, thusney, mumsny Խաթրգամանալ — Հանդստանալ խալդար — մանանեխ huihim-anna, huih Խալխ - ժողովուրդ, ամբոխ, բազմություն Խալվաթ-մեկուսացված (Հանգիստ տեղ) խախալ-խոշոր անդրերով մադ bud-1. Smit, 2. யிடிவறக், யிடியறச் հանձ ... այրվածք hung- Allang huajusu - ம்டியர் சிரம Խաշխայ-կակայի սերժերը, օպիում Խառնչտել – իրար խառնել Խառնըփշտոր — խառնայփո Խասա-սպիտակ գործվածք Խասիաթ-բնավորություն howamm - dness խավ-աբեն, չոր սունկ Խավիծ-բոված ալյուրից մեղրով և դարլինով պատ-**நயுய்காய் திரு** நடிக்கு Խարաբա-ավերակ Խարաբ անել-փշացնել, վնասել խարց - ծախս խարջլուղ - ծախսելու փող Խդիլ-սարսաղ, ցանցառ Խելլի — բավականին Խելվան-սայլի ձանապարհ, որ խաղողի այգին բաժանում է երկու մասի Խեր—1. բարի, լավ, 2. օզուտ, շահ Խիար-վարունդ hijka - dayku Խնկալ—բարակ չառակուսի կտրատած իսմորի կերա 4mmp (Sund) Խնչալ ... դաշույն, իւանչալ Խշարկ-ավին Խոլեցի-օտար քաղաքացի, ոչ ղզլարցի հայ Խոնչա-բոխյա՝ պսակի շորերով Խոնջան-թոկով կապվող վարտիկ Խոջային-ահը, տանտեր Խոսկ կապել — պայմանավորվել Խորագ—ս խորժակ Խորոգ — աքաղաղ Խորիզ-միջուկ (նակուկի, կարկանդակի) Խրիդ — առևտուր ball-nenarge Խուշկաբար — քաղցրեղեն, հրուշակեղեն Խուրդել - մանրացնել Խուրջին-երկու այքանի պայուսակ Խփված---սպանված

T

Ծալաժ—վազի չոր ոստեր Ծախ-Հախ Ծաժուն—ժաստակ

Ծանդր — ծանր, կամաց Ծապուշ- բամբառող Ծերո-կոլչուն, կուպր, սոսինծ Thamsu- dag Sudup 7445-44T Ծեն-ծենի բյել-աղժկել Ծեռ տնել-ստորագրել Unnun - dbpun Ծրոտի-պրոտի-մանր-մունը Ծրուտիկ- ԹեԹևսոլիկ Ծիծակա-կարմիր այդպեղ Ծիթ-հրկար Ulu-Shi Ծնեփակ-ծներեկ (բույս) 7 11 14 mm - 22 1114 Ծրվել-պառկել, պարդվել

ŧ

 $u_{m_I} - u_{m_I}$ Կալ տարի-եկող տարի Կակալ--ընկույղ Կանանչ-կարմիր — ծիածան Կապել-փակել Humph- 262 wifing Կարի — զարի 441 - 9 m H442-11964 կեռոր ... երևո, .. կերպարանը Thumahku-hhund zuch կիր-դիրբ, համակ Կլդիկ-փոքր լեղվակ Կլեկել — անաղել $\eta_{I}n[u-q_Inv]u$ Կլոխ-բաշ-գլխավորը Կրծծի-ժյատ Կրծի-պրծի-ինայողաբար, ժլատորհն Կծպծան – փրփրուն (Հեղուկ) կնալ — գնալ Կնիկարմատ — կին կոլ -- բարհիսառն Կոխըով մալ.թ.—Համառ Կոծախուր - ծոր, ծորհնի, բարբարիս Կոկոր — Գրիգոր $l_{HH} - q_{HH}$ Կոճ-կորիզ, հատիկ Կոմպալ-ձևոնափայտի հաստ ծայրը Կենթանություն — առողջություն 4n2 - 4nfind grandwa $4n4b_1-4n4b_1$ Կոտալ — Հաղատ կոտիկ — գոտիկ կործ - գործ, աշխատանը կործարար-սարդ $4nphb_1 - 4np_2b_1$ Կուսվա #- մահեակալ 4nh-4nhd, dhs

Կրադ-ծայր, ափ, եղր

Կրող—1. գրող, 2. Հոգեառ
Կուրո—դադաղ
Կուդիան—1. կախարդ, վՀուկ 2. շատ իմացող. 3. խորամանկ
Կուզ—սապատավոր
Կուղնիկ—ոզնի
Կունդ—գունդ, կլոր
Կունդլիկ—թմարլիկ, կլորիկ
Կուշկուո—Հանդույց
Կուո—1. թև, ձեռբ, բազուկ, 2. կողմ
Կուտապ—կարկանդակ

2

2шрин (Сшрини) — рупер Հագիր-սյատրաստ Հագիր ուտող-Հրիակեր Հալ-դրություն, վիճակ Հայա-դեռևս Հայար-1. արդար 2, հարազատ Zwimp w-wpdwhh t Հայրաի – իհարկե, անշուշտ Հայից ինդնել-ուժասպառ լինել Հախ-վարձ, վճար, հասանելիք 2mn-1. pmg. 2. bpg Zun wuhi-hpahi Համամ — բաղնիս Zunt pu. pp - Sunphil Հայրփ-ափասա Համաս-Համասիլուռ Համքար-արհեստավոր 2414 - 144 Հայաթավոր-Հարևան Հայավոր-հայերեն Հայ#եփ-անդադար, շարունակ Հայվան -- անասուն Հայվարա-անպարկելտ, փչացած (մարդ) 2mbq-dhong Հանգիար – գերեզման Հանիչ-գլուխ ցավացնող Հաշտրիւան — Աստրաիւան Հաջան-ջան Հառամ - անմաքուր, պիղծ Հառայ տալ-աղաղակել, կանչել Հասրաթ-գուրկ, կարոտ 2md ne Shy-Swillyble Հավադար-վկա, պաշտպան Հավա-հղանակ Հավանգ-սանդ Հավաս-ցանկություն, սեր։ Zwilnin-hiwnny Հարաբաթ-ուժ, կարողություն Հարգ-պատիվ, հյուրասիրություն Հարի — յուրաքանչյուր Հարինը — ծանրաշարժ, դանդաղկոտ Հարբ ու զարբ-սպառնալիք 2mphb - huzbhgb, dh funugnd

Zwg nimbi- Swibi Zwihnin-wih (dangh) Հափուռ-չուփուռ-աղբ, անպետք բան 24841-5441 26 Ang - Sting Հելվա-սերկեր Հենցենա — անդադար Հել-ոլինլ, աննշան, չնյին 26000 - 500764 Հե՞ր-ինչո՞ւ Հերու-անցյալ տարի 26461-6461 Հեփեկան ճուր-եռացրած ջուր 26h 4w1-6nm1 Հիլ-կարդամոն (համեմունը) 2/18/14-5/18 11 Հինգեր-ընկեր Հիփ-աժուր, պինդ, Zinphi-ninphi 21 мшрт — Ащшрт, длипа Հնութ-գին, հինավուրց Հոպոպյանց-սարսաղ, խելքից պակաս Հոքեվորթի-որդեգիր Հրսոտ-բարկացկոտ Հրովել-- բարկանալ Հուլունը - ժանյակ Հունար-ընորհը, ընդունակություն Հունարչի -- ա քպարար Հուշտ անել — խրտնեցնել Հուշտուրմա-փոթորիկ Znigw/ - 446 Հուջաթ անել-վիճել 2 neub_ Sjneubl 2 neuned - neuned $q_{\omega_{\mu}^1}$ — $q_{\omega_{\mu}^1}$, $q_{\omega_{\mu}^1}$

Ղաբաղ—դդում Ղաբրդա-կող, կողոսկր Ղաբուլ—Համաձայն Ղաբուղ-կեղև, կձեպ Ղադր-Հարդ, արժանիք $Q_{\mu q} = u \mu q$ Ղաղան -- կաթսա Ղազուղ-փայտե ձող, ցից (վագի հենարան) Ղաթ-յերտ Ղաթլամա-թել խմորից թխվածը Ղալամ – գրիչ, փետուր Ղալամբար — կտորեղեն նախշող, նկարիչ Ղայբ-կեղծ Ղալին-Թանձր, խիտ Ղալմադալ — աղմուկ Ղալմուղ-կալմիկ Ղալմուդի չայ-կանաչ Թեյ

Ղալիր — կաղապար Ղաղպա — պոռնիկ Quality-light Quitzh-Supul Ղալրդ-նավակ Ղալթան-երից, ժապավեն Ղայիմ-պինդ, ամուր Quilto- 4m2h Ղայրաթ-իմայողություն Ղանադ- թև (թռչունի) Ղանթար-Հասարակական մեծ կշեռը Ղանձիլ-բանջար (սխտորի տեսակը) Ղանջըդ-էդ շուն (գործ է ածվում կանանց վերաբերմամբ անարգական նշանակությամբ) Ղաշրդպիրոդ-խմորի մեց փաթաթած մոով օրի կերա-4 1111 Quyun-udungul Ղայանդա-իհարկե, անշուշտ Ղաջար — պարսիկ Ղառանլուխ – մութ, խավար Ղառավույ — պահապան Ղասաբ-մսագործ Ղասաբխանա—սպանդանոց Ղասիդան — դիտմամբ Quy-uptA ியர்யர -- நயர் Ղավուն -- սեխ Ղարդա — 1. ագռավ, 2. խաղաթիղթի մեջ սև պիկ Ղարմադ — կարթ (ձկնորսական) Ղառշու-դիմաց, դեմ Հանդիման Ղարփուց — ձմերուկ Ղափաղ-հարված գլխին Ղափաղ-խուփ, կափարիչ Ղայիիա-աուրճ Ղափլան — վագր Ղելնո-իսեղկատակ, ծաղրածու, կլոուն Ղգլարցավոր-Ղգլարի բարբառով Ղրդրդ անել-իսողտել Ղրթրո-ժլատ Ղրլրղ — Թարսություն, Հակառակություն, կապրիզ Ղժվժել-շաղվել Ղրմըչել-իննայել, ափսոսալ Ղրլմա — մանրած միս (ֆարշ) Ղիամաթ-1. փոթեորիկ. 2. աղմուկ Ղոթյուն - ագարակ, ֆերմա Infformer- Plup muy Ղոմըզ-նողայների և կումիկների աղգային երաժշտական գործիք, նման է սագի, ունի 3 լար Ղոյան-նապաստակ Quhun-Since Ղոնախլուդ - Հաշկերույթ, Հյուրասիրություն Ղոնդաղ-1. Հրացանի կոթ, 2. բարուր (նորաձնի) Ղոնդդել — բարուրել Ղոնշի-Հարևան Ղոնջ-կոշկի հիտքը

Ղոլում - ամբոխ, բազմություն

¹ Ղ-ն արտասանվում է կղ Ծ. Կ.։

Inzwa-Supuph, puz, hupps Bahy- Sapha Ղոուրմա-դավուրմա (տապակած մոի պահածո) **Аршрис— Ѕшрщ** Inud-byjud Zph4-gpwjh Ղրադ-ծայր, հգր, ափ Zpefulby-gpopsuby Ղրաղ տնել-- մի կողմ դնել, հետաձգել Buchul - Sinca Ղութի-աուփ, արկղ RALSAL-APA, Spane գրերան – արևային, պայծառ (օր) Inch-umpneh, dwnw Ղուլաջ — երկարության չափ, որը հավասար է մեկ սաdhun Մարեն - ժամանակ, պահ, միջոցին Inchinen - Swiewine Pinch Մադամ — միթե Qued - wdwg Ղումուդ-կումիկ (իաիարական դեղ) Մադար-տանելի վիճակ Մազայլու-1. մեծ, Հոկայական, 2. զարմանալի Ղունան-արու Հորβ 2 miz - Prizniti Մաժել-տրորել Մալ — ապրանք, հարստություն Lucemy-apply, day Մախաթ-խոշոր ասեղ Incomple - 41461 Մախլաս-ինչևիցն, վերջապես Ղուջաղվել - գրկախառնվել Iningrizated - wpshs Umpdnip- Amyh? Մակո-կանացիություն Laufmanid, anparajach Մահլաժ — սպեղանի Մաղաշ-ունելիք Ճադի-1. եգիպտացորեն, 2. նրանից հաց Մամիդա-Հորաքույր Ճալխար-հակնդեղ Մալա-դրամադլուխ Ճաղ—ջահ, աշտանակ Մայիլ իլել-զմայլվել, հիանալ Մալմալաղ-ծուռոտանի Ճաղայը — ջաղաց Ճաճա-քամված խաղողի մնացուկը (կեղևի և կորիդ-Մանգալ — հռոտանի ների խառնուրդը) Մանգանա-մամլիչ մեջենա (խաղողի) Ճամկոտվել-Հորանջելու ժամանակ մարմինը ձգել Մանդզիլ — տարածություն Ճանանյ — ծանոթ Մանդալ—դռան փականք Zwhy-jush) Մալասիլ-Թութը, հեմորոյ Ճաշակվել — հաղորդվել Մանդր-մուժուր — մանր-մունուր Մանեթ-ռուբլի Ճավլիկ-ականջի մոտի մաղեր Մաշուր անել-երևալ, նկատելի լինել **Ճափ — ծ**ափ **Ճափ տալ-** ծափահարել Մաշա-ունելիք (Թեժ ածուխ բռնելու համար) Ճաքացնել-1. Տեղքել 2. փոխաբերական՝ մեկին կա-Մասյահաթ— գրույց տաղեցնել, համբերությունից հանել Մասխարա — ծաղրանք Մասխարաչի — ծաղրող Bhi-sha Zhynun-num, 2hd Մասուլ-գինու բերք Bhy-Swilh BL Մավβույ-մետաղալար Bhum-nylnesy (hungnyh) Մար # _ 1. մարդ, 2. ամուսին Ճլերը-նիհար, հիվանդոտ Մարթիկեր-մարդիկ Ճլորված — կծկված-խղճայի Մարիփան - քաղաքավարունյուն, շնորհը Bhilbi- Editi, ubadbi, Etitl $U_{\mu\rho\rho}$ — $q_{\rho\mu}q$ ப் வாட தாமய் ₍ ம் மா Մարոժնի-պաղպաղակ Zysywb-syngny jwgny Մարքրիտ-Մարգարիտ (անուն) Ճխաել-սեղմել, հազցնել Մարքրիտ-մարգարիտ (ակնեղեն) Ճրճվակեռ-որդնոտ Ub-SL4, Sp dagnaj-upapaj, guilbi Մեբաբաթ-մի կերպ, մի տեսակ Մեդանա-մեկ հատ Barronte - 4 was Phi Broult - 4mmzt Մերրդամ - Հանկարծ Zugyh-4nphp Մեդամա-մեդ Տամար Ճոթ-մետաքոյա գործվածք Մեխկր կայ-խղճալ Zn4-riphz Vb4mmp-dh phz Ճոկ-Հոկ-առանձին, անջատ Մեհանգաժ-մեկ անգաժ Ճոկրնվել-բաժանվել, անջատվել Մեհանդի_մի դրության Մեհետով-մի անգամից ant - opnpng dalin-duip Մեղալամ-մի խոսքով, միանգամայն

Մոդրաճանն-մեղու Մեմեկ-մեկ-մեկ, երբեմն Մելդան-Հրապարակ Մելմուն - կապիկ Մենենիկ-անվանակոշություն Մենձավոր-աստիճանավոր, իշխանավոր Մհշա-անտառ Vb2m1h-5 hnully Մեջըմը-մեջը Uliy4- Styp Utoph J - dalph Մերան - մակարդ Uhmh-Shwoley Մրդմրդ-դանդաղկոտ Unique - thithigh -Մինդար-դոշակ, ներքիակ Միչնակ - միջնեկ Մհանա-առիթ, պատրվակ Մինդոիկ-անպետը Մնգլոտ — կեղաոտ Մենա Ա- կախում Մննախ անել-աղալել, խնդրել Մոգոնել-Հնարել Մոնի-եկեղեցու սպասավոր Unshid - Spylneh Vamun-46qmnm, upgd ... Մոտոել-կեղտոտել, ապականել Մսխալ - ծանրության չափ՝ մոտ 5 գրամ Մարկ առևլ-նայել Մուդա / - մուրհակ Մուլը-անշարժ գույք Մուիւամբաղ -- աշուղական հրդ Մուղայիβ - զգույշ Uned-Ind Մուշակ-մշակ, բանվոր Մուրազ-իղձ, փափաղ, ուխտ Մութ- գույնի թանձրը U'n⊾\$யய_ &p/r Մուշտարի — զնորդ Մուղղուսի-մահահսի, Երուսազիմ ուխտի դնացած

3 ய -- புயபி **3աղ—օտար, անձանո**₿ 3 ազբայ — գարու<mark>ն</mark> Յալաղ— ուշադրու∦յուն Ցալանչի — ստախոս, խարեբա Bulum-sapp **Յախու — Հատուկ խառնուրդ, կ**պչուն դեղ, որ դնու**մ են** ոսկորի կոտրվածքի վրա 3 աման թոն — հին մուշտակ Ցայլուդ— թաշկինակ Ցանոլիլ-սիալ, սիսալժունը <u> Ցանդաուլ կառքի կողքից լծված ձի</u> *Ցաշ—Տասակ, տարիք Ցառասուն — երեսու*ն

Ցարա—1. վերբ, 2. դարգ *Յարաբ--արդյոք* Ցարալու — վիրավոր *Ցարադ— դե*նք **Յափնջի-թաղիբից կարված ուսնոց վերարկու, այձե**-Նական Ցափրադ — տերև *Ցրվաշ*— Չեզ, խոնարՏ **Ցոլլա կ**նալ—հարժարվել 3ntom-undnige Зորդա-շորորուն (ձի) Ցորդան - վերմակ Ցումբրուդ-բռունցը **3ուրուշ**— թայլվածը Նագ ու թոգ անել-կոտրատվել փքվել Նազուկ-բաղցր Ոխվածը 40 Ոևլ խմորից $b \mathbf{w}_l - \eta \mathbf{w}_l \mathbf{w}_l$ <u> Մալբանդ—պայտառ</u> Նախյ-նկար, դարդ Նախրլի-նախրապան, -Հովիվ ՆաՏլա#—նղովը Նադդ.... կանիլիկ Նամ — խոնավ Նամար - մահներական աղոքի Նամադույ — իղուր, անօրեն Նամարդ ... տմարդի, դավահան Նասիր-բախտ, վիճակ Նասիրով — բախտավոր Նարդիվան — սանդուդք Նարոտ-կանաչ-կարմիր Թելեր, որ կապում են հարա ու փեսայի վզին պսակի ժամանակ Նափաս-շունչ, շնչառություն Նաբաղ-վհասակար, չարակամ, ստոր . Նեղարտանի — ջղային Նեքս4-ներս Նրհաի.--անիրավացի, անտեղի Նիսիա -- ապասիկ նշանած -- կին, ամուսին Նորաթ-Հերթ Սորեր-կները՝ Հոնքերի միջև Unform - Shore new list Նոխունդ - սիսեռ **Նորմեկան**—նորից, կրկին, մեկ էլ

Նոքար-ծառա, սպասավոր

Նվաղ-Թույլ, նիհար

Նվաղել-նիհարել

Դոստը _ նոսը

Նովրուդ - մուսուլմանների Նոր տարին

Նուգբար-առաջին բերը, նորահաս պտուդ

Նուշով Հաց—տան Թխվածը՝ նշից և շաբարից

Շագերտ — աշակերտ Շալ-բրղև գործվածք

Շամայի-Թերեջի ղելտալում բռնվող մանը լուղայե Համեղ ձուկ, որը վաճառվում է ապիստած Շամբալութ-շադանակ Շամդան—մոմակալ Շամի ծառ-սոհի Շայի-Հինդ կոպեկանոց Շանց տալ—գույգ տալ Շառ-ղրպարտություն, չարիք Շավտալու—դեղձ - Շավուր-առնետ Շարբաթ-օշարակ, քաղդր ջուր Շարմադ-սպիտակ, քնբուշ \tilde{G} ω p ω p ω ω ω ω ω Շաբարդան — շաբարաման GES-gun 6 հ ն. թս — շ ին ու // յուն Շայմա-կոտորակ (հրացանի) Շեք տալ-մի բանի վրայով լոբ տալ 6hB-2min pinggi Շիթավուն—փոխաբեր, թեթեամիտ Շինախա-վատ արամադրություն Շիվիխ-սամիի Շիրա — քաղցու *Շիրախանա — դինհայուն* Շլակել- շալակն առնել Շլափլավ – բրնձի կերակուր (քանձր) Շյլադ-աբացի Շոթովել-շան պես նստել Tπ/14- gn/p, 2n4 бизиш-Ипи Շորաքաթ—աղահող Շորչոփ—ցնոբը (շորչոփը տվել ա կլխին) Շորվա-ջրիկ կերակուր Շպոտել-նետել Շվաբ-ստվեր, Հովանի Շտահ (իշտահ) - ախորժակ Շուշա — ապակի Շուշուան—չվի (երաժշտական գործիք) Guigninguly - unity

fl

Որոնանվել — վախճանվել Որդե — որտեղ Որդիան (որդիանց) — որտեղից Ոռայետ — ետ- ետ Ոռբ-- ամանի տակը Ոտավոր — հետիոտն Ոտատեղ — արտաքնոց Որց — արու Որդեվայրի — այրի կին

9

Ձազուրտկա — ժորեխ Ձանվար — հրեջ լիտրանոց չիշ Ձալագ — դույյ Ձալաղան — ուրուր Ձալղու — գերանդի Ձախմախ-Հրահան Չաղղու-գրչանատ, զմելի *இயு்ய*—1. பய\$ம்யடி 2. ∂ப்பா Չանադ-փայտե խոր ափսե Չանդալ — պատառաքաղ Չանչ-իսադողի ողկույզն առանց հատիկների 2 why /1/1 - Luhly Ձանը—լափ Ձարեթ-քառորդ Չարիս-արելու գար, ջաղացի անիվ Ձարող-- ԹեԹև խորտիկ Չարչամբա-չարածնի Չարսավ-ոտվան Չարուդ — արեխ Չափալաղ-ապտակ Չափառ_ըանկապատ Չարմա-սապող Չարմեր-սապողներ 2mpniz - dnipt Ձևյմակ - ակնող Ձեչոտ-ծաղկատար Չինար-բարդի 2pd-uling Չիվա-սողնակ, դռան փականք Չիթյա-կանացի գլխի կապոց Ձլղավ-ոտքերի փաթախան $g_{n_1 - \eta m_2 m}$ Չոյ անել—չորերիաի ման գալ $q_{nn} = g_{md}$ Չորակապ-վաղերի կապելը դարնան Ձորսհինջի-չորրորդ Չորսքունջանի — քառանկյունի Չու<mark>իու</mark>ս..... ծաղկատար Չոքայոք — ծնկայոք Չուփարնել — ապտակել Չրադդան-լուսավորված շատ լույսերով Չընահավան—ոչ մի բան չհավանող

ф

Պալանիք—բանալի Պակսել-պակասել, շբանալ Պաղաճ-բաղարց (լուղով իկած հաց) $\eta_{w_Jg} - F^{w_Jg}$ Պան-բան, գործ Պանանող—բանվոր, բանվորուհի Պաշպորտ -- անձնագիր Պապուկ-դիշահնի (միջատ) Պատանը-սավան, որով ծածկում են Հանգությալին Պատիճ—պատիժ, տանջանք Պատկերը — սրբապատկեր Aminswamdan-Sah *Պարածնել*—պարեցնել Պարտրկել-1. պարունակել, 2. Թագցնել Պարաչողում - բարի Հաջողում (ողջույն) Պարեկամ — բարեկամ, ազգական Պայրիկուն-բարի երեկո Պարով-բարև

Պարովակիր – Նամակ Ջինջիլ—շղթա, կապանք Amin-Lind Lambqued - qualup, qbabb Հոմարդ-1. առատաձևոն, 2. բաց, արի Պարպերան-բարբերան, գաղտնիր չպահող Պացր-բարձր Պելվել-ապլել, դարմանալ 2ndsup-susuby, shull MLS-4WIS 2 mmp - gregue Պերել-բերել Հուխտակ — հրկվորյակ Պրազել-ստները ծալած նստել Luchen-Sphw *Ջուղաը — պատասխան* Պիծիկ-փոքրիկ Պիպիկ-բիբ Ջունաժարգ անել-երկար սպասեցնել, Հաժբերությու-Պիծիկոն — շատ փոքր նից հանել Պիե-1. ապօրինի դավակ, 2. խորամանկ Incam - inbumy Պինդի խփել-ինայողաբար ծախսել Պիտնա - վայրի անանուի, դաղձ η_{I} $\pi S h l_{I}$ — L_{I} $h l_{I}$ m dՈւանգ-գույն Պլոլլան — փայլուն /հանդ-ռանդ— դույնզդույն Պնակալ — բնակալ (հավի) Ուանգր քցել-գունատվել Պնութը - բնավորություն /Իադ անել — Հեռացնել, վռնդել η_{2} $u_1 b_1 - u_2 b_1$ Itwsd-que Պշարկ-այսուկ (փոքրիկ ուռուցք) Ուանդա-հարթիչ (հյուսնի դործիք) Պող-1. եղջյուր, 2. պոռնիկ, լիրբ Ուաստ կալ—պատահել, հանդիպել Irենան-բազիլիկա (բույս) Պողանոց — անառականոց Պոճիկ-ոշխարի պոլ $f_{2mm} = lmm^2m$ Պոպող-սրածայր գլխարկ Ուշտա-հայվա — անուշ Թիսվածը Պոպողավոր-Հայ կուսակրոն Հոգևորական Ոշտա-փլավ-ռշտան մսով եփած Պոատ-իաղաթեղթի մեջ՝ չեռվա Ռովա-կեղաստությունը մաքրել Պոոշկա — բթախոտ Ռուսավոր - ռուսերեն Պուոշտի անել-շրβունըները համբուրել Manchy-1. Lap. 2. 2ppinche Պառակլ-- փնարել Սաբան-արոր, գութան $\eta_{nib} - \mu_{nij}b$ Umpp-hazmang Aning-purpa Սադա-մաքուր, չգործածված, չգրված Պուոքի կելով վեջաշել-փոխաբ. որևէ մեկին գովել-Սազանդար — ժողովրդական հրաժիշտ Սաղբանդ-սազ շինող 2nnngnnlft. Պուռթուս-իւիտ մադերով ծածկված Սազել-Համապատասխանել Պուտուտ կալ-պտտվել Սայդաթ-- դինվոր Anim-phò Սախտիլել-- Հանկարծակիի գալ Մաղ-1. ողջ, 2. ամբողջ Սաղ-ոպլամաթ-ողջ-առողջ, անվնաս Ջադու-կախարդ, վճուկ Սաղդաթ-խեղանդամ இயு - யு மயு , 2 வடம Սաղդալ-մորուք Ձալդ անել-ջանալ, շտապել $U \omega J \omega - q \kappa u b$ Ջանավար-1. դազան, 2. հոկա, ուժեղ Սայ-ծանծաղուտ Ձանդրել-Տարքուկել Մայիր-բայիր-տարակուսելի, անհուսայի 2 whou 1 - ndilwp Սանակ-- և դան Սանդո-Սանդուխտ (անուն) Ջավուզ-մուսկատի ընկույղ *Ջարգա—շարբ* Սանդր-սանր Սանջու-ծակոց, ցավեր Ձափա-ջանք, նեղություն Ummnib - osun Զգրացնել – բարկացնել, ջղայնացնել Umu- க்யும், ₂வம் \mathcal{L}_{qpnr} —pwpluglnmՍավայի-բացի Ջիբ-- գրպան Սատանի բամի-պտուտահողմ \mathfrak{L} | \mathfrak{p} | \mathfrak Ջիդարով-- բարեսիրտ Սարհեսաբ-ուղիդ հայիվ Ջիգր-որ, քեն Սարսադ-հիմար 2 hapor - aport wife Սարսարի-անտուն, մոլորված, Թափառաշրջիկ Սաբիժ իե-իբը թե, կարձես թե Ջինաղ-անրակ (հավի կրծոսկը, որով գրաղ են գա-

(hu)

Սարսան-ութսուն

Սեղան-տախտակ-կլոր ցածրիկ սեղան, որի վրա Տակից-քոքից-մանրամասնորեն խմոր են բացում Տանակ — դանակ Սելրակ-նոսը Տասլ անել-սուս անել, դադտնի պահել Սրլնկվան -- սայքաքուն Sunn-nunn $Sunmuly = \eta umuly q$ Սրլնկվել -- սայթաբել Տարման-մանրած հարդ Սրխ-սեղմ, խիտ, նեղ Սիլի-բիլի-կեղծ սեր Տափ-գետին Սիմ-- Նվագարանի լար Տեղակ — փոխարհն Սիժինդր — եգիպտացորեն Տեղեր — անկողին Տեղին - դեղին Սիլլա-ապտակ Uhlih-uhnemby Տիկին (տիկնիկ)-իսադայիք Տիտիկ անել-նստել (ասում են երեխաներին) Սիվտա-նախ, առաջին (օրվա առաջին վաստակ) Տիտիլ-խելքից պակաս, ԹեԹևաժիտ Սիրտամաշանը-սիրտ մաշող, տանջող Սիփաթ-դեմբ (արհամարհական ձև) Տղավոր-լեզգինկա U\$ய₿—1. ժшմ, 2. ժшմшցույց Sappli- Aspli Սմավառ-ինքնաեռ SilpndLi-Whish Unnpn-db4 wzpn4 4ncsp Տնազ — ծաղրանք Սոլ-աոհմ, ցեղ, ծագում $S_{nj}hb = m_{ij}nc_2$ Սովդա — տրամադրություն Sими-Sиририцр, впририцр Սովդագար — առևտրական Տոտեր-վարտիքի փողքեր Սպայի-ընորհայի, գեղեցիկ, հոյակապ Տուաքվան-գոռող, Հպարտ, ինքնահավան Սպտակ-սպիտակ Simple - zwihling zwin nimbl Սպրտնել- գունատվել (դեմբի) Տոտինդ-քացի Սոթյության Հավա-սառը, մրսեցնող հղանակ Տու-ղու (դերանուն) Տուն-1. սենյակ, 2. տուն UnAdhi - Lohu walbi Untille Intly Smile hupti Sun-nun Unmy-Jupnep S_{n_1u} — $\eta_{n_1p_1u}$ Umt (pumt)-wjumty Տուս բցել-դուրս անել, վոնդել Ստրկել-մաքրել, ըստկել Տուրական - Հաճելի, դուրեկան Սուրայ — մ հնակ Unines-mapney Я Unizh-gnip dwamning Ցածր-պացր—իւորք ու բորք Սուտբեկեր-ամերիկյան բեռնատար մեջենա Ցածրանալ — ստորանալ Unipri-Snut, bound Ցաբ ու ցրիվ անել-կորցնել, փչացնել Ցրև կալ-ցրվել, բաժանվել Unichpm-uchnng Ցրև տալ-ցրել, շաղ տալ Վախտ -- ժամանակ n. Վախտ-վախտ-երբեմն Achn-Support Վախտիքան — ժամանակին Ուղունդ-ևղունդ Վարադ-ոսկեղոծում, արծաթագոծում ALT his - ned Վարֆահուր-անույանոտ ցուր Acting-Sucju, mymyth Վարթիվոր-վարդավառ $hear = a_m med$ Ունան-Հովհան Վարծկ-լահ, բարի գործ Վերածել-սիրտը Թավեել Achp - Sale Ուշունը — հայհոյանք Վարավուրդ անել-չորս կողմը նայել, նկատել Վերինդնել-վայր ընկնել Acumm-dupolin Auppar fi willh Վեջայված-ինրած Վերիլ-տեր, հրամայող Վնդել-կաղկանձել Члшу-гиши Фш₁ — ղուշակություն Unip- buchhp Amish - ancombina Փալփալուկ-- Թինեռ Փախրլ — Նախանձոտ Sugara- Papulung Փախլավա -- Թխվածը 40 Թել խմորից, խորիզը՝ մանրած Տագ անել-սուս անել ընկույց և մեդր

Փայ-1. բաժին, մաս, 2. նվեր

Տախ-հաստագլուխ

Փանաս-լապտեր Քալլամայախ—գլխիվայր Փառ-1. սարդոստայն, 2. եփած կաթի երեսի փառը Քայփաթին — ունելի Փաոչ—սափոր (մի կամ երկունկանի) Քահրբար—սաթ Фыни- փուиш — <u>Հ</u>ունչ Քшծ—1. էգ (շուն) 2. պոոնիկ կին Финити — ծանր, ծանրա<u>շ</u>արժ Pun-Snills Փարադաթ-Հանդիստ, անդորը Քամագ-հաև, Հետույք Փար**դ**ու — վարագույր Քամանչա-ջութակ Փարթ-փարթ-պալթեցրած հգիպտացորեն Քամանչա ածող-ջութակահար Փափա—1. փափկած, 2. լթված, փոխարեր. շատ զա-Քամար-դոտի՝ արծաքով պատած ռամյալ Քամբախտ—դժրախտ Փեղ-1. փայտ, 2. ձեռնափայտ Քանդիլ—բարակ Թոկ Փեղանալ-սառչել, մրսել Pm2-1mm Փելվան — փահլևան Քաշ անել-կաի.ել Փելին--գոմադբ, պարարտանյութ Քաշկամ - երանի Թե Փելվանդ— պատվաստ Քաչալ — Տաղատ Ф*ь*рши— шրհեստ, пршпансир Pun-lunu Քառչիկ-Հավի ստամոքս Փերկիր -- հրեսսրբիչ Փեշտմալ — գոգնոց Քարիսանա — արհեստանոց Փելբալ-նվեր, ընծա Քարսագ-օգուտ, օգտակար, պետքական *Փել — փուռ, վառարան* Քարվանսարա — իջևան, Հյուրանոց *Φելաβ—կնի*ջ Քարփուչ — աղյուս Փրս-փրս-փսփսան, դանդաղկոտ Քարփուչ-խաղանդնի մեջ՝ բուբնա Փթաթվել—1. փաթարվել, ծածկվել 2. գրկախառնվել *₽ափ-փրփուբ ՓՈ*նել—չՀավանել Քափկիր—շերեփ՝ քափը քաշելու Քաբուլ-1. աբլորի կատար, 2. մադափունջ $\Phi h_I - \psi h_{II}$ Քաֆտառ-արտռավ կին (անարգական) Փիլիա — պատրույզ Фh2-рушбідр Քելվանի-նաղելի (աղջկա համար), հռյակապ, թրճ. $\phi \mu_{u-} \psi_{um}$ Purl3 **Фри шұ**4-- ұшр шұр Քեսիր-աղբատ, չջավոր Փիսություն-վատություն Քեփ-բեֆ, խնչույք $Φ_1 ω u_p = ω_1 u h u_2 p$, m uՔեփ-Հայ — առողջություն Քերինց-կերակրի ամանի տակի քերվածք *Φլաքան—աստի* Հան (սանդուդքի) Փնքի-թափիփված, անմաքուր Plang- hanny Փշրուկ-կերակուր փշրած խմորից Քիլլա-կնուն, կավե աման՝ յուղ պահելու համար Փոթորիկել - այրվել, խորովվել Քինթ-- քիթ Փոխան — վարտիք Քինթիմազ-որևէ բանից խորշող Փոխինձ-բոված ու աղացած ցորեն ՔինԹով իլել-խռովել Փոշի-ալյուր, որպես կերակրի շաղախ Քիսա — քսակ $\Phi_{n_2} db h_l = q q \circ \omega_l$, $\omega_l d \omega_n \omega_l$ Plught-20161, Sudnahi **சி**ருமா — பிராயமா P241-4/241 Փոր-փոշման-սաստիկ դղջացած Քող-կրակի մեջ կարմրած ածուխ Փռանդի— ֆրանսիական Քոթադ-ծեծ **Фыш**ц-шишц Քոթկել - ծեծել *Փստա* — բաղամ Puffney-4nsy Փրթել-մանը կտրատել Քոծ-աղախին Փրթոշ-ջրալի կերակուր, մեջը հաց բրղած $\rho_{n\eta}$ —2 η μ p2 Քոմագ — օգնություն, օգնական Փունջ – Թունդ խմիչը, որ պատրաստում են կոնյակից, կիտրոնից, շաբարից և մի մաս էլ տաբ Թեյ Քոմուր — ածուխ Փուչիկ — փամփուշտ Քոմուրչի-ածույս վահառող Քոնդալան-հակառակ, ընդդեմ Քոչել աեղը փոխել Քաբաբչի-խորոված պատրաստող Քոռ-փույի անել—վատնել $P_{m_l}=1$. $p_{m_l}=2$. $p_{m_l}=1$ Քոռ մուկ-իսյուրդ Քալացնել—ի.աբել, հիմարացնել Քոսա-հրեսին մազ չունեցող աղամարդ Քալլա — դլուխ Քորփա-մանուկ, ծծկեր Քալլա մարն-իսելոք մարդ Քոփագ-ծեր, զառամյալ (անարգական) ₽ոփուկ — փրփուր

Քոջ—արմատ Քոջանան—արմատախիլ Քոջել—լարել Քոջուրթ—ծծումբ Քրեն—կապալավարձ Քրեղան—կավի աման՝ ապուրի համար Քութ—բութ Քութա անել—շուտ անել, շտապել Քութանալ—բրանալ Քուլ—մոխիր Քունջ—անկյուն Քուղա—փողոց Քուուշ տալ—նրել, բոթել Քուրջ—լաթ, կեղտոտ շոր

U

Օբուո-լարք, մարդակեր ՕԲախ-սենյակ ՕԲովվ-ծուծկված տեղ, հովվի շարժական տնակ Օխլով-խմոր բացելու փայտե գլան-ձող Օխնանք-օր-նություն Օխնել-օրհնել Օխլար-ոլիար Օղոր - հիշտ, հշմարիտ *்பாடி - அவ்வள*, வழிகாம் Օյին-իսաղ, կատակ Օյինբաց-իւեղկատակ, ծաղրածու 0211-12 12 0 ջորը — առ**ա** ւտադ Օվայմանըմ (ով ա իմանըմ) – ով դիտե Ouw |- Anill, while Օսկահրած — ոսկեզոծ 0 114 | 114 | 114 | 0վասափ — ծաղրանուն Oulan-nulap Օրագուլ-լոսդի (կարմիր ձուկ) 0րադ — մանգաղ 0 րակացու — Հերքիապահ Օրը :ավաքված ա-անձրևային եղանակ է 0 ությում — հրդում 0 g - 0 d Օքմին—ոմն, մարդ Օֆաից կալ—հախից գալ

B

Ֆայիտոն—կառը՝ վերի ծածկոցով Ֆատա—նորահարսի երեսի քող Ֆռշանգ—հրթիռ, հրավառություն

የበՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ							4					é
Գևորգ Գրիգորի Գևորգյան												ŧ
ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ												
<i>Է</i> նդհանուր տեղեկություններ										4		8
Պատմական ակնարկ												13
Տնտեսություն												16
Նյութական մշակույթ												33
Էնտանեկան հարաբերություննե	ŗ											45
Հավատալիքներ ,			,									63
Տոներ												67
ՀԱՎԵԼՎԱԾ			,			*	4					
Տարածված Հաշատեսակների	щш и р	யயமரி	ան ե	ղանո	ւկները	, ,						71
Հարսանեկան ծիսակատարությո												72
Հիվանդություն և բժշկություն												72
Ղգլարի հայերի Թատերական և	կյանք	hŋ.										7.
Ղզլարցի Հայ նշանավոր դեմք												73
Ղզլարի հայերի բարբառի մա։ ՔԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ	սին	•	4			,		*	•	•	٠	83
Ավանդություններ .				,							,	85
ՀեքիաԹներ, առակներ, գրույց	ներ,	ղվար:	<i>Տա խու</i>	սությ	ուններ							87
ժողովրդական և գուսանական և	երգեր,	щшр	երգեր	, խա	ղիկնե	μ.						95
Խաղերգեր, կատակերգեր, հան					16							101
Առած ասացվածքներ	*										,	103
ՕրՀնանը ,երդում, անեծը, կեն	шg.											109
Հանելուկներ, շուտասելուկներ												111
Մականուններ .												113
Դարձվածքներ .												114
Սոտագրված հրգերի նմու շներ				,								121
բարաբան												126

ՀԱՑ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 10 ԳԵՎՈՐԳ ԳՐԻԳՈՐԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՂՁԼԱՐ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ճնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտական խորքերի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր Փ. Հ. ՄԱԳԱՆՑԱՆ Նկարիչ Ն. Հ. ԽԱՆԶԱԳՑԱՆ Գեղարվեստական խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՑԱՆ Տեխնիկական խմբագիր է. Կ. ՀԱՐՈՒԹՑՈՒՆՑԱՆ Սորագրիչ՝ Ա. Ա. ՂԱՓԼԱՆՑԱՆ

ՎՖ 05492 Պատվեր 20 Հրատ. 5057 Տպաքանակ 2000

Հանձնված է շարվածքի 10.1.1979 Թ.։ Ստորագրված է տպագրության 23.11.1979 Թ.։ Տպագրական 8,75 մամուլ, պայման. 18,13 մամուլ, հրատ. 13,77 մամուլ։ Թուղթ № 1,60×84¹/ջ Տառատեսակ՝ Գրքի սովորական, տպագրություն՝ Հարթ։ գինը 2 ռ. 45 կոպ.։

2 այկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 19, Բարեկամության 24 դ. Издательство АН Армянской ССР, Ереван, Барекамутян, 24-г. 2 այկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության Էջմիածնի տպարան Ээмнадзинская типография Издательства АН Арм. ССР